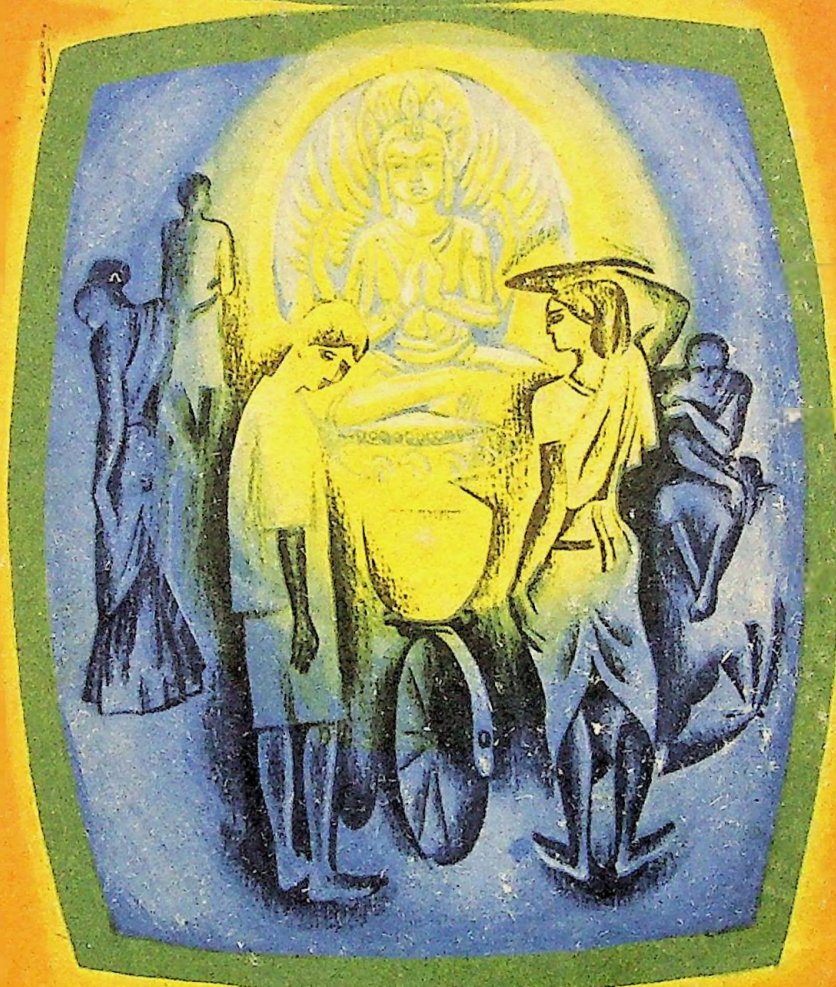

И.Цейлон)
Д. 61
87
87

ГУНАДАСА АМАРАСЕКАРА

ТАҚДИР ҚУРБОНЛАРИ

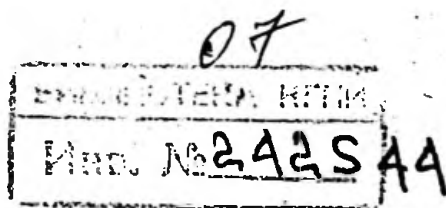

ГУНАДАСА АМАРАСЕКАРА

ТАҶДИР ҚУРБОНЛАРИ

(Қисса)

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА
САНЪАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1976

Русчадан
САНЪАТ ЙЎЛДОШЕВА
таржимаси

Амарасекара Г.

Тақдир қурбонлари. Қисса. Русчадан С. Йўлдошева тарж-
маси. Т.,

Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 (С).
141 б.

Муаллиф ўзининг бу повестида деҳқонлар ҳаётининг қийин, бироқ оли-
жаноб эканлигини тасвирлайди. Уларнинг машаққатли меҳнатини кўрса-
тиб, халқ характерининг оқ кўнгиллилик, ўз яқинлари ва бегоналарга меҳр
билан муносабатда бўлишини, уларнинг соддадиллиги ва ишонувчанлиги
баъзан ўзларига зарар келтиришни очиб беради.

Амарасекара Г. Невольники судьбы.
И (Цейлон)

70304—100
А 352 (06)—76 85—76

© Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976,
(тарж.)

Бу жон галаёнда.
Қора кучлар ҳукмида бутун ҳаёт.
Туғилгандан бери занжирбандмиз.
Қим бизни ҳалос этар!
О, донишманд будда!

Инсоннинг ҳаёти мураккаб муаммолар тугунидир,
У чирмовуқлар ўраб олган бамбук дарахтига ўх-
шайди.

«Вишудхи Мага»¹дан.

— Мана, бугун кечқурун ҳам ёмғир ёғмади,— деди отам ёта туриб,— эртадан ишни бошлаш керак. Плантацияга боришга эса ҳали бир ой бор.

Отам гапирганда одамга қарамасди, шунинг учун йўқ одамга мурожаат қилаётгандай туюларди.

— Гунапала шу ойнинг охирларида келади,— дея сўзида давом этди отам сигарасини тутатиб,— у келгунча ҳамма ишларни битириб қўйсак яхши бўларди. Дарвоқе, битта печь қуришга икки ҳафта кетади.

Отам айвонда ётарди, мен айвон ёнидаги даҳлизда, биттаю битта уйимизда эса опам ётарди. Мен онламининг энг ёши, опамдан беш ёш кичик эдим. Акамнинг келиши опамга унчалик қизиғи бўлмаса-да, баъзида у бўйрага ўтириб, отамнинг гапларини диққат билан тингларди. Девордаги будда сурати ёнига қўйилган жипси-роқдан ерга тўртбурчак шакл тушиб турарди. Ундан таралаётган сўнник нур қоронғи хонада липилларди. Менга будданинг юзи билан ҳикматли сўзлар битилган қоғозни ёғимлаб ушлаб турган қўлигина кўринарди, холос. Канал томондан эсаётган шамолдан эшик ёйқилларди.

— Билмадингми, тўққиз яримда келадиган автобус ўтдимикан?— деди опам менга.

— Йўқ, ўтгани йўқ.

— Бирор ҳодиса бўлганга ўхшайди.

¹ «Вишудхи Мага» («Олий ҳақиқат йўли») — будда мазҳабининг диний ақондалар мажмуасига шарҳлар, у асрда тузилган.

Опам будда сурати олдиға бориб, жинчироққа мой қуйиб, пилигини тўғрилади, қўлини сочиға суртди-да, жойиға ўтирди.

— Бугун плантация бошлиғи назоратчиникиға келиб, унга еримизни сотиш-сотмаслиғимизни билиб беришини буюрибди. Бизнинг еримиздан плантацияға тўғри йўл тушармиш. Худди шу жойға у ишчилар учун дўкон очармиш.

— Сен бунн қаердан билдинг?— деб сўради отам қизиқсиниб.

— Назоратчининг қизи айтди, кечқурун у билан чўмилгани борувдик,— деб жавоб берди опам.

— Чучварани хом санашипти,— деди отам.— Кўп одам еримизга ҳасад қилади. Шунн деб бирда Дэниэ Махатанинги жонн ҳиқилдоғиға келгани эсингдами? Мен унга еримнинг бир парчасини ҳам сотмадим. Бунақа ерни топиб бўпсан,— деди отам керилиб. Бир оз тўхтаб, сўнг яна сўзида давом этди:— Қолаверса йўлнинг устида! Гунапала келса, албатта дўкон очиб, ўзимизни ўнглаб оламиз. Ҳаво ҳам очилиб кетди, эртаға эрталабдан иш бошласа бўлади. Мен иш бошлаш вақтини айтиб бер, деб таъбирчидан илтимос қилган эдим, бу гапимга Сиядорис Аййа ҳам қўшилди.

Уйимиз кўприкнинг ёнғинасида. Унинг бир томонидан Галледан Нагодаға борадиган кенг асфальт йўл, иккинчи томонидан эса қишлоқ комитети ихтиёридаги йўл бўйлаб Дандуваниға бориладиган кўча ўтган. Уйимиз билан йўл ўртасида чоғроққина ҳовли бор эди. Мен велосипед овзини эшитиб, кўприк томонға қараган эдим, қоронғиликда ҳеч нарсa кўринмади.

— Биров тўхтаб, фонарини ёқпти,— деди отам аста. Милт этган ёруғлик қоронғуликни тилиб кетди.

— Ўғриларға жуда қўл келадиган вақт-да ҳозир. Ҳамма ёқ қоп-қоронғи, ҳеч нарсани кўриб бўлмайди, бунинг устиға ҳар кунн ёмғир. Қишлоқда бизда пул кўп эмиш деган мишмишлар юрипти. Бизға пулни Гунапала юбориб турганмиш. Худо кўрсатмасин, уйимизға ўғри тушса-я. Ўтган ҳафта Ураланинги дўконига ўғри тушди, яхшиямки бир қутича мампаси билан бир рупия-ю чақадан бошқа ҳеч вақо тополмапти. Кеча Дивтурава олдида бир шубҳали одамни кўриб қолдим. Унга тикилган эдим, худди қўлидан бир нарсаси тушиб кетган одамдек ерга энгашди.

Опам индамай ўрнидан турди-да, эшик томон юрди. Эшикнинг бекилгани эшитилди.

— Бугун ҳам эшикни бекитмапман,— деди опам қайтиб келиб.

— Менга стол тагидаги пичоқни олиб бер,— деди отам опам ва менга.— Сен ҳам бирор нарса оливол. Ер туфайли ғанимларимиз кўпайиб кетган.

Мен ҳам дастаси узун пичоқни олиб, ўтирган еримиздаги бўйранинг тагига қистирдим, шунда юрагим пўкиллаб, ҳаяжонландим.

Опам жинчироқни ёқиб, дераза рафига қўйди-да, ўтириб иш тика бошлади.

— Уйқум келмаяпти,— деди опам хўрсиниб.— Енгини ўрнатиб, кейин ётаман.

Кўзим энди илинган экан, айвонда отамнинг биров билан гаплашаётгани қулоғимга чалинди. Бу назоратчи экан. У ерингни сот, деб отамни авраяпганга ўхшарди.

— Гапни чўзма, ерни сотмаймиз,— отамнинг товуши келди.— Ерни сот-да, ўзинг сарсон-саргардон бўл, шунақаи? Бўлди, қуллуқ-эй! Бошлиғингга айтиб қўй: ер сотмаймиз, тамом-вассалом. Гунапала келиши билан албатта дўкон очамиз.

— Гунапаланг қачон келади?

— Шу ойнинг охирларида бораман, деб ёзипти.

— Уйлангани ростми?

— Ҳа, маггоналик бир қизга уйланипти.

— Қалинигаям роса пул шилгандир-а?

— Билмадим,— деди отам гапни чўзгиси келмай.

— Намунча энсанг қотмаса. Узун қулоқ гапларга қараганда, ўғлинг уйланган қиз соҳибжамол эмишу, аммо феъли яхшимасмиш.

— Бўлмаган гап. Бундан бир ой бурун Вэдагэдара келини кўрипти. Яхшигина тарбия кўрган қиз экан, деяпти-ку. Келин яқинда оиласи билан Маггонага кўчиб келганмиш. Аввал улар Матарада туришаркан.

— Мен ҳам мишмишларга унчалик ишонмайман. Мардум Гунапала хотини учун анчагина қалин олганлигини эшитиб, валдираяпган-да.

Сўнг улар шивирлашиб гаплаша бошлашди, шундан кейин гапнинг у ёғини эшитолмадим. Бир оздан кейин назоратчи кетди.

Мен бошқа ёнбошимга ўгирилиб, хира нур тушиб турган будданинг суратига қарадим. Шамол жинчироқ-

нинг митти тилчасини липиллатиб, будданинг юзига соя туширарди. Энди мактабга қатнай бошлаган пайтимда ҳам будданинг сурати эшик тепасида, жинчироқ эса доим унинг ёнида липиллаб ёниб турарди. Бундан тўрт йил аввал, ўн беш ёшга тўлганимда опам менга отам жинчироқни Вуддувадаги каромат қилувчининг олдига бориб келгандан кейин ёқадиған бўлди, деди.

Мен бор-йўғи тўрт синфни битириб, плантацияда ишлай бошладим. Ишдан қайтиб келганимда бир пиёла иссиқ чой ичардим у шунда танам яйраб, чарчоқларим босилгандай бўларди. Кечки овқатни еб бўлгач, саховатли буддани дилимга жо қилардим-да, ўрнимга чўзилардим...

Миямда ҳар хил фикрлар чувалашиб, мудраб кетдим. Шу пайт туш кўрибман. Тушимда плантациядамишман, ёнимда қорачадан келган Милли ишляпганмиш. Бир вақт у ерга энгашган эди, кофтасининг ўйигидан тирсиллаган сийналари мўралади. Кўзларим мудраб айвонга қараган эдим, опам ўтиб кетяпган экан. «Нега ухламасинки?»— дедим хафа бўлиб, кўзимни юмарканман. Аммо ухлоладим. Бир вақт отам яна аллаким билан гаплаша бошлади.

— Барака топкур, шамнинг тағи бўлса ҳам менга бер, ҳеч нарсани кўриб бўлмаяпти, ҳамма ёқ зимистон.

— Бемаҳалда қаердан келяпсан, Чарлис Аййа!

— Катамбуравадан, яна автобус бузилиб қолди. Пиёда келяпман. Бундан бу ёғига юриб бўлмаяпти, қоронғилик. Галледа куни билан ёмғир қуйди.

— Ҳой, Вильсон,— чақирди отам,— шам олиб бер. Столнинг тортмасида.

Мен кўзларимни ишқалаб ўрнимдан турдим-да, шам топиб, Чарлис Аййага бердим.

— Мана бу бошқа гап. Аммо фонарь бўлса янада яхши бўларди-я,— дея ғудранди-да, Чарлис, шамни ёқиб, йўлига равона бўлди.

Мен жойимга келиб ётдим. Кўз олдимдан худди калейдоскопга ўхшаб бирич-кетин будданинг сурати, плантациядаги машина ва яна алланима балолар ўта бошладди. Дўкон қураётган эмишимиз. Акам келиб, биз билан яшяпганмиш. Унинг ёшгина хотини бор эмиш. У нуқул оғзини кулгига жуфтлармиш.

Мудроқ аралаш қарасам, опам ҳалиям иш тикиб ўтирарди. Ярим кечагача ўтириш унга нима зариликин-а.

Узоқ-узоқлардан биртқич ҳайвонларнинг ғалати, ёт овози эшитилади. Нима бало, ажинналар базм қилишяп-тимикин, дейман ўзимча. Бир оздан кейин бу овозлар тинди...

Биз эртасига иш бошладик. Отамнинг режалари катта: у уйимизни дўконга мўлжаллаб тузатиш билан бирга, ҳовлимизнинг катта йўлга тақалган ерига нон пиширадиган печка қуриб, яна битта янги уй ҳам солмоқчи бўларди. Унинг хомчўтига қараганда, акам Гунапала юборган пул бу ишларга етади. Ишни энг қийин жойидан — янги уй қуришдан бошламоқчи бўлдик. Бунинг учун ҳовлимиз орқасидаги тепаликнинг бир томонини текислаш керак эди. Таъбирчининг айтишига қараганда, ишни эрталаб, соат олтидан қирқ минут ўтганда бошлаш керак эди. Наздимда ўша куни ҳамма нарса бошқача эди. Мен беҳад хурсанд эдим. Қуёш хурмо барглари орасидан жилва қилиб, чиннидек супурилган ҳовлига нур сочиб турарди. Сиядорис Аййа бир хурмога суяниб ўтирарди. У бизга қарашиш ниятида Удалматтадан иккита сават билан лўм олиб келганди. Отам ғира-ширада ўрнидан туриб, будда сурати ёнига яна битта чироқ ёқди-да, опам сутда пиширган гуручдан бир сиқим қўйди. Бир муддат бошини эгиб, сукут қилди-да, чироқ ёғидан кафтига томизиб, сочига суртди. Ўрнидан турди. Соатимиз йўқ эди, белгиланган вақтда ўриндан турайлик деб Дәниэ Махатанинг соатини олиб турдим. Отам роппа-роса соат олтидан қирқ минут ўтганда бошини янги рўмол билан танғиб, метинни ерга бир неча марта урди. Сиядорис Аййа билан иш бошладик. У лўм билан ерни юмшатиб турди, мен эса саватга тупроқ солиб, олиб бориб дарёга тўкдим. Опам ҳам уй юмушларидан қутулиб, бизга ёрдамлашди.

Чошгоҳгача қаттиқ ишладик, қийналдик. Лекин келгусидаги ёруғ кунларни кўз олдимга келтириб севиндим. Кесиб ташланаётган ҳар бир бута, қазиб олинаётган ҳар бир сават тупроқ келажакдаги ажойиб, мисли йўқ, лаззатли ҳаёт онлари яқинлашаётганидан дарак берарди. На қиздираётган офтобни, на саватнинг оғирлигини ва на қуйилиб келаётган терни писанд қилмай ишлардим.

Кунлар кетидан кунлар қувалашиб ўтар, биз эса заҳматкаш чумолилардек тиним билмай ер текислардик. Бошда ишимиз унмаяпганга ўхшарди. Гоҳида жаҳлим

чиқиб: кунн билан тинмадигу қилган ишимиз энди шу бўлдим, деб қўярдим. Опам, мен ва отам эрта тонгдан соат тўққиз яримгача ишлардик. Чой ичардик-да, яна чошгоҳгача ишга тушиб кетардик. Кун қизигида бир оз дам олиб, қош қорайгунча, энг олисдаги плантациялардан ишчилар қайтгунгача тер тўкардик. Баъзи кунлари чошгоҳдан кейин Снядорис Аййа ҳам бизга қарашарди. Опам биздан олдинроқ ишни тугатарди-да, қудуққа бориб ювинарди. Бир оздан кейин биз ҳам дарёга бориб чўмилардик. Шунда ҳориган танамиз муздек сувдан ҳузур қиларди. Уйда опам бизга дастурхон тузаб қўярди. Кечки овқатдан кейин Снядорис Аййа билан ҳовлимиздаги харсанг тошга ўтириб, катта йўлдан ўтган-кетганларга қараб, валақлашиб ўтирардик. Кун ботганда ҳамма ёқ худди эртаклардаги сингари фаройиб манзара касб этарди. Ботаётган қуёш пурн дарё бетида ўйнаб, жилва қиларди. Кўприкдан ишдан қайтаётган қизларнинг гангур-гунгური, кулгиси эшитиларди. Дарёнинг у қирғоғидаги уйларда чироқ ёниб, осуда дарё бетига шуъла таратарди.

Кечқурунлари отам оҳорли сори¹ кийиб, қуйи қишлоққа кетар, у ердан алламаҳалда қайтарди-да, бундан кейин нималар қилишимиз, дўкон битгандан сўнг турмушимиз қандай бўлиши ҳақида тўлқинланиб узоқ гапирарди. Иморат қурадиган ерни текислаб бўлган куни кечқурун отамнинг гап қопи очилиб кетди:

— Ишнинг ярми битди ҳисоб. Оламда қизиқ одамлар кўп-да. Мана, Эманисни олайлик. Мен уни икки марта ҳашарга айтдим. Бсшда у арава тузатяпман, деб баҳона қилди. Икки кундан кейин мен уни Дандуванада кўриб қолиб, «Қарашасанми?» десам, қўлим тегмайди, далада иш кўп деса бўладими.

— Дўкон очишимиз ҳеч кимга ёқмайди. Уша одам менга лўмини зўрға берди,—деб гапга аралашдим мен.

— Ҳали сен онанг ўлган вақтда нималар бўлганлигини билмайсан. Ушанда ҳаммалари тил бириктириб, еримизни тортиб олмоқчи бўлишганди. Гаров қоғозини вақтида қайтариб ололмаганимдаги машмашаларни қўявер. Дэниэ Махата — тағин битта-яримтага оғзингдан гуллаб юрма—онанг ўсал бўлиб қолган куни мени роса авради-да.

— Менинг ҳам эсимда,— деди опам хўрсиниб,— опам

¹ С о р и — эркакларнинг уст кийими.

бечора жони узилай деяптию, ладамга: «Отаси, ерни асло сотманг, фарзандларимиз бошпанасиз қолади» деб ёлворарди.

— Онанг ерни жуда қадрларди. Қўлимиз калталиқ қилиб, касалини боқизишга қурбимиз етмай қолган вақтда ҳам, ер сотишни хаёлига келтирмаганди. Бир куни бировдан қирқ рупия қарз олиб келганимда, ерни гаровга қўйган бўлманг тагин, деб жон-пони чиқиб кетганди.

Мен онамни эс-эс биламан. Ҳатто қанақалигини эслолмайман. Хуллас, хаёлимда аллақандай аёл қиёфаси сақланиб қолган. Бу ёшлигимда онадан етим қолганимдан бўлса керак. Отам ҳеч қачон менга онам ҳақида гапирмас, фақат онда-сонда, гап уриниб келганда эслаб қўярди. Назаримда ота-онам бир-бирлари билан келишолмагандай эди.

Тепани текислаб бўлдик. Энди иморат билан печга жой белгилаш керак эди. Иморатнинг-ку жойини аллақачон белгилаб қўйган эдик; энди печга жой ажратиб, бир-иккита банан билан яқинда экилган хурмони кундаков қилиш керак эди. Ой тўлишиб, тунлар сутдек ойдин бўлиб қолди. Энди биз ярим кечагача ишлай бошладик. Кечқурунлари велосипедда келадиган Сиядорис Аййа баъзи кунларни бизникида ётиб қолар, баъзида эса тунги соат бирдан ошганда кетарди. Шу алфозда иш қизигандан қизиб кетди.

Бундан мамнун бўлган отам биз билан ҳазил-ҳузул қилар, гоҳида оёғини ариққа осилтириб, ишимизни кузатиб ўтирган Эманис билан масала талашарди. Нақадар ажойиб эди бу тунлар! Ой нуридан тўқилган чойшаб дарё юзини қоплаган, кўприк ҳам нурга чўмилган эди. Атроф жимжит, қишлоқ уйқуда, фақат бизнинг беллару саватимизнинг овозигина осуда тун сокнилигини бузарди. Кўпинча саҳаргача ишлардик, эртасига эса, ҳеч нарса кўрмагандек, яна иш бошлардик.

Биз илдизларни ковлаб, ерларни текислай бошладик, отам эса уста олиб келиб, у билан печь қура бошлашди. Мен уларга дарёдан қум ташиб, цементга қориштириб бериб турдим. Қурылган печимиз унчалик катта эмасди, беш ҳафтада битди. Шундан кейин уй қура бошладик. Отамнинг гапига қараганда, бу уйда бизлар туриб, опамнинг уйини эса акам билан янгамга бермоқчи эди. Акам келгунча ҳамма ишлар битсин деб отам бизни ҳол-жонимизга қўймай роса ишлатди. Уй деворини четандан қи-

либ, устидан қалин қилиб сувадик. Дэниэ Махата ҳовлиси томондан чоғроқ деразага жой қолдирдик. Отам уста билан айвонда одам белли келадиган пештахта қуриб, устига тахта қўйган эди, шишалару қутичали печеньеелар бемалол сиғадиган пештахта тайёр бўлди-қўйди. Чангчунг тушмасин деб унинг устига бўз тутди. Уйларни яхшилаб оқладик. Мен бир печа саватда қум олиб келиб, ҳовлига сепдим, шағал ташиб, хурмо остига ётқиздим. Яхшилаб тартибга солинган ҳовли ва оқланган уйлар жуда бошқача кўриниб кетди.

Отам кейинги ҳафтада мол олиб келгани Галлега бормоқчи эди. Унинг ёнида акам юборган уч юз, ўзи йиғиб юрган юз рупия, ҳаммаси бўлиб тўрт юз рупия пули бор эди. Яна бир мушкул иш чиқиб қолди: дўконга шкаф керак эди. Сотиб олай десак, пулмизнинг ярми кетиб қолади. Шунинг учун битта-яримтадан вақтинча олиб турмоқчи бўлдик. Кимдан сўраш керак? Эманисда бир-иккита пештахта бўладиган тахта бор, аммо отамнинг унга ялинишга бўйни ёр бермайди. «Ўзимни хор қилиб, ўша пасткашга ялингандан кўра, Дэниэ Махатадан сўраган минг марта яхши. Унинг бир печа шкафи бўш турибди»,— деди отам. Мен ўша куни кечқурун Дэниэ Махатаникига кирдим. Унинг ери бизникига туташ бўлиб, ҳовлисининг девори эса тепачамизга тақалган эди.

— Шкаф керак бўлиб қопти-да?— деди дўстона оҳангда Дэниэ Махата.— Майли, хоҳлаганингни ола қол. Ишларингиз юришиб кетса, хурсанд бўламан.

Хар вақтдагидек мен Дэниэ Махата олдида бошимни ерга эгиб турарканман, яна нима деркин деб оғзини пойладим.

— Гунапала тузуккина пул юборгандир-а?

— Икки юз рупийча,— чайналиб жавоб бердим мен.

— Отангнинг ҳам йиққан-тиккани бордир?

— Ҳа, бир оз бор.

— Ўз дўконинг бўлганига нима етсин? Аммо дўкон қуриш учун катта пул керак, акс ҳолда қийин бўлади. Аслида ерларингнинг бир қисмини сотиб, пулига акангга уй қурганларингда тузук бўлармиди.

— Билмадим,— дедим ер чизиб.

— Сирасини айтганда, мен жуда хурсандман. Энди бу ерлар ҳувиллаб ётмайди.

Дэниэ Махата шуни деб хона эшигини очиб, иккита шкаф кўрсатди. Мен каттасини танладим.

— Опангга айт, эртага қуйи ўрмонга бориб бетель териб келсин, тагин эсингдан чиқмасин-а, хўпми,— деди мен билан хайрлашаркан.

Дэниэ Махата ўзига тўқ, обрў-эътиборли одам бўлса-да, унинг гапларига унчалик тобим йўқ эди, ўзиниям иқим суймасди. Аммо ёрдам бермоқчи бўлганини эшитиб, кўнглим бир оз илиди.

Дэниэ Махатанинг гапидан кейин, бошлаган ишимизнинг оқибати нима бўларкин, деб иккиландим. Акам юборган пул етармикин? Бу ёғини отам эплаштиради. У айтганини қиладиган одам. «Чумолидай заҳматкаш»,— дейишади уни одамлар.

Эртасига мен, отам ва Эманис билан дўконга керакли нарсалар харид қилгани Галлега бордик. Кун бўйи айланиб, ун, ширинликлар ва чойжўш олдик. Нон пиширадиган товони эса Вандурамбадан бурунроқ олиб қўйгандик. Олган нарсаларимизни Эманиснинг аравасига орддик-да, отам иккаламиз кечки автобусда уйга жўнадик. Отам хурсанд эди. У кечқурун уйни бошига кўтаргудек бўлиб опамга нарсаларни арзон-гаровга олганлигини гапириб берди. Бир вақт Сиядорис Аййа кириб келди. Уни кўриб отамнинг гап қопи очилиб кетди.

— Мен чойжўш анча қиммат бўлса керак деб ўйлагандим. Лекин арзимаган пулга олдим.

— Роса омадинг кепти. Яхши вақтда борибсан дейман-а!— деди Сиядорис Аййа бошини иргатиб.

— Эртага нарсаларимизни олиб келади. Келсанг, кўрасан. Келаётганингда узунроқ бамбук таёқ кесиб ола кел.

Шу вақт опам ошхонадан чиқиб, гапга аралашди:

— Бундан ҳам қизиқроқ янгиликлар бор, Сиядорис Аййа.

— Яна қанақа янгилик?— дея ўғирилди отам опам томонга.

— Бизлар печь қурган жойга йўл тушармиш, дейиш-япти.

— Сен бунга қаяқдан эшитдинг?— деб ажабланди отам.

— Бугун Дэниэ Махатани кўриб қолдим, у менга: «Печни қаерга қурдинглар? Яна давлат йўлга мўлжаллаган ерга бўлмасин?» деб қолди.

Отам бир муддат сукут қилди-да, деди:

— Тагин битта-яримтанг оғзинглардан гуллаб қўй-

манглар. Бунн Дәниз Махатадан бошқа ҳеч ким билмайди. Шу хатни менга ўқиб бер деб ундан илтимос қилган эдим. Бошим қотиб қолди, энди нима қилиш керак? Бу хабар биз печь қура бошлаганимиздан беш кун кейин келган!

— Ҳа, ишлар шунақа де!— хўрсинди Снядорис Айя.

Отам кечқурун алламаҳалгача олиб келган нарсаларини саранжомлади. Ётар олдидан менга деди:

— Бугун Галледа бизга албатта вивеска керак, деган фикр хаёлимга келди. Бу албатта керак.

Ҳамма нарса тахт, дўконни очаверсак бўлади. Аммо отам акамнинг келишини кутамиз, деди. У хатида йигирма тўққизинчида бораман, деганди.

Акамнинг қишлоқдан чиқиб кетганига ўн беш йил бўлган эса-да, ҳали бирон марта ҳам қишлоққа келмаганди. Бинобарин, унинг қишлоққа келиши ҳаммамиз учун жуда катта қувонч эди. Қизиқ, хотини қанақайкин? У ҳақда ҳар ким ўзича бичиб-тўқирди.

Акам келадиган кунн эрталаб опам иккимиз ҳамма ёқни йиғиштириб, супуриб-сидирдик. Мен айвондаги мўъжазгина стол билан стулларни дарёга олиб бориб, ювиб, артдим. Опам столга дастурхон ёзди. Деворга онамнинг суратини ҳамда гулдор расмлар осдик. Мен, акамга ажратилган хонага ойна осиб, тароқ қўяйлик десам, опам кўнмай: «Ҳали шаҳарликлар бунинг фаҳмига етармикин»,— деди.

Гунапала хотини билан кечки автобусда келишди. Акамнинг эғнида шоҳи сори, оёғида чиройли янги туфли. «Тўйига олган бўлса керак», деб ўйладим мен, уларнинг қўлидаги нарсаларни олиб. Акамнинг хотини Сома бизга қараб кулди. Унинг ҳам эғнида шоҳи сори, билакларида билагузуклар. Вожабо! Мен хаёлан уни худди шундай аёл бўлса керак, деб ўйлагандим. Кечки овқат устида бу гапни Сомага айтгандим, у индамай кулиб қўя қолди.

Ўша кеча мен ерга жой солиб ётдим, бундан сира хафа бўлмадим, негаки, ахири оиламиз энди жамулжам бўлган эди-да. Кўзим уйқуга кетаркан уйимизнинг янги сувоғидан келаётган хушбўй ҳид ва оҳорли кийимлар билан ўтқир упанинг ҳиди димоғимга уриларди.

Гунапаланинг келганига беш кун бўлганда, дўконни очдик. Отам опам иккимизнинг кўнглимизга ўла дўкон-

нинг очилиш маросимига Дәниэ Махатани ҳам таклиф қилди. Уйимиз худди фотиҳа тўйи бўляпган уйга ўхшарди. Келган одам, текинга бир пиёла чой ичиб, у-будан тамадди қиларди. Мен азонда ўрнимдан турдим-да, кокос ёнғоғи пўчоғидан тайёрланган кўмир олиб келиб, чойжўшнинг оташхонасини тўлдирдим-да, пуфлаб ёндирдим. Сўнг югуриб кўприкка бориб, узоқдан дўконимизни томоша қилдим. Томимизнинг банан бўғоти тептекис, буғи осмонга чиқиб, чойжўш қайнапти. Пештахталарга қутичали ҳар хил анвойи печеньеелар териб қўйилган. Қўйинг-чи, дўконимиз Галле ёки Вандурамбадаги дўконлардан сира қолишмасди.

Пештахта ортида шоҳи сори кийиб Гунапала ўтирар, опам билан Сом аса ичкарида келувчиларга овқат тайёрлашарди. Отам бўлса тантанали кун шарофати-ла эғнида оппоқ кўйлак, елкасига сочиқ ташлаб, келган-кетганларни очиқ чехра билан кутиб оларди. Сиядорис Аййа икковимиз чой қайнатиб, нон кесардик. Олдимда челака сув бўлиб, дам ўтмай, тарелка-пиёлаларни чайиб турибман, Жинадаса аса уларни тўнтариб, қўритяпти. Ҳаш-паш дегунча йигирма, балки ўттиз чоғли одам дўконимизни кўриб кетди. Келганларнинг кўпчилиги: «Қани, аввал келнингизни кўрайлик-чи» деб ҳовлига ўтишар, ичкаридан аса Соманинг хижолат чекиб кулган овози эшитиларди. Гунапала аса, келган-кетганлар билан шаҳардаги савдо-сотиқ ва ҳар хил янгиликлардан суҳбатлашиб ўтирарди.

Соат еттиларда дўконимизга Дәниэ Махата кирди. У бир пиёла чой ичди-да, икки буханка нон харид қилди. У берган пулнинг бир қисмини копилкага солдик, копилкада садақага бериладиган чақа пуллар бор эди.

Отам ҳазил-ҳузул қилиб, кулгани кулган. Бир вақт будда сурати олдида ёниб турган сандал новдаси ўчиб қолди, отам янгисини ёққан эди, ҳовлига кўкиш, хушбўй тутун таралди. Автобусда келган йўловчилар бу дўкон қаердан пайдо бўлиб қолди деб ажабланишар, улардан баъзилари айвонга чиқиб, чой буюришарди.

Мен чошгоҳдан кейин вивеска ёзмоқчи бўлдим. Бунинг учун силлиқ рандаланган тахта топиб, уни печь устига қўйдим. Тўнкага ўтириб олдимга бўёқ билан чўтка қўйдим. Бор-йўғи тўрт синфни тугатган бўлсам-да, яхшигина расм чизардим. Яшил сатҳга оқ бўёқда дўконимиз номини ёзмоқчи бўлдим. Жинадаса аса бўёқни

аралаштириб берди. Чошгоҳдан кейин ҳаммалари дам олгани чўзилишди. Фақат отамгина ўй суриб айвоннинг у бошидан бу бошига бориб-келарди. Қўлимга чўтка олишим билан, вивескага қўлларида пиёлада чой ушлаб турган аёл ва эркак киши расмини чизсаммикин деб ўйлаб қолдим. Вандурамбада шунақа вивеска кўрган эдим. Расмининг тагига дўконимиз ва кўприкнинг суратини соламан. Энди эркак киши расмини чиза бошлаган эдим, ўзимга ўзим ортиқча баҳо бериб юборганлигим билиниб қолди, чунки пиёла ушлаб турган қўлни ҳеч ўхшатолмадим. «Майли, кейин унаб кўрарман», деб ўзимга таскин бериб, уйимиз, йўл ва кўприкнинг расмини чиза бошладим. Энди иш бошлаган эдим, бировнинг тепамга келиб, энгашганини сездим. Қарасам, Сома экан.

— Деразадан мукка тушиб нимадир қилаётганингни кўриб қолдим. Бориб кўрай-чи, нима қиялган экан деб келдим.

— Расм соляпман. Аммо ҳозирча чиқаролмаяпман,— дедим довдираб.

— Камтарлик қилма, бшнойидек чиқяпти.

Нима дейишимни билмай, ер чиздим, чўтканинг учини ингичка қилган бўлиб, чилпий бошладим. Шу вақтда Сома фақат икки мартагина башарамга тик қаради.

Мен олдимдаги суҳбатдошимга тик қаролмай, уялдим. Ахир олдимда соҳибжамол турибди-да...

— Тезроқ чиза қолсанг-чи,— деди у сабри тугаб.— Кўрмоқчиман.

Кўз қирим билан унинг печкага суяниб, бармоқларининг учини лабига босиб қараб турганини сезиб турардим. Вивескада секин-аста уйимиз, банан, зинапояда эса жажжи шакллар пайдо бўла бошлади.

— Менинг расмимни ҳам чизасанми?— деб қолди бирдан Сома.— Ҳув анави ерда,— у қўли билан кўрсатди,— айвонда, устун олдида.

Шунда унинг қўллари нозик ва чиройли эканини сездим.

Унинг бу илтимоси мени эсанкиратиб қўйди, шунга қарамай, чўткани олиб, айвонда турган кичиккина қиёфани чиздим. Қалчалик уринмай, чизганим эркакникими ёки аёлникими, ажратиб бўлмасди. Аммо кийими Соманинг сориси рангида эди. Суратим Сомани заррача бўлса-да, ҳайратлантирмади, у қувноқлик билан:

— Нахотки мен шунчалар кўхлик бўлсам,— деди.

«Мени калака қияпти шекилли»,— деган хаёлга бордим, бироқ унинг чеҳрасида ўйнаган табассумни кўриб, шубҳаларим тарқалгандай бўлди, бу шунчаки нози карашмаси бўлса керак деб ўйладим.

— Бу менинг расмим эканлигини бировга айтма тагин, хўпми?— деди-да, уйга қочиб кириб кетди.

Сўнг мен оқ бўёк билан: «Чойхона. Яхши чой ва муздак ичимликлар арзон баҳода сотилади», деб ёздим.

Кечга яқин бўёқ қуриди ва отам икковимиз уни кираверишга қоқдик. Мен чопганча кўприкка бордим. Кетимдан отам, Сома ҳамда опам эргашди.

— Мунча чиройли!— деди Сома қувониб ва мен томонга айёрона нигоҳ ташлади-да, сиримиз ошкўр бўлмасин деган маънода бармоғини лабига теккизиб қўйди.

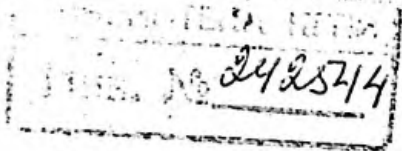
— Ҳақиқатан яхши чиқибди,— деди отам икки қатор ёзувни кўриб.

Кечқурун отам ҳаммамизга вазифа улашди:

— Гунапала, сен дўконда савдо қиласан. Бу қийин эмас, сенбоп. Вильсон, сен эса Жинадаса билан нон пиширасан. Бошқа дўконларга ҳам нонни сен тарқатасан. Мен кеча Нагодада бир неча дўкондорлар билан гаплашдим. Улар нонни биздан оладиган бўлишди. Ишни азонда бошлаб, узоғи билан чошгоҳча тугатиш керак. Қўлим текканда мен ҳам сенга ёрдамлашаман. Катамбурава, Унанвития, у ёғи Нагода... Нонни соат биргача, нари борса иккигача тарқатиб бўласан. Хамирни ҳам вақтида ошадиган қилиб қориш керак. Сома, сен,— деди отам қўшни хонадаги янгам эшитсин деб овозини баландлатиб,— бизга чой дамлаб турасан. Худо хоҳласа, ишимиз энди юришиб кетади. Ахир Катамбурава билан Нагода орасида фақат биздагина чой бўлади-да! Дандунавада кўприк қурилгандан бери Даддагамага борадиган йўловчилар бизнинг олдимиздан ўтишади.

Отам орзуси ушалганидан беҳад хурсанд. У бу йўлда кўпдан-кўп тўсиқлардан ўтиб, анча-мунча ҳасадгўй одамларнинг оғзига урганлиги ҳақида тинмай гапирарди.

— Мен эртами, кечми, ахир бир куни шу ерда дўкон очишни ўйлаб юрардим. Бу фикрни бир куни Эманисга айтган эдим, у мени мазах қилиб: «Бўлмаган ишга бошингни қотириб нима қиласан» деди. Энди бўлса аламига чидолмаяпти. Эрталаб унга чой эмас, худди захар беришгандек юзлари буришиб кетди.— Отам бир оз на-

фасини ростлади-да, сўзида яна давом этди:— Бундан бўёққа ҳаммамиз бир хил йўл тутишимиз керак. Ҳеч кимга, ҳатто Снядорис Айяга ҳам насияга мол бермас-лигимиз керак. Дуч келганга насияга мол бераверсак, косамиз оқармайди.

Мен ётмоқчи бўлиб ўрин сола бошлаганимда ҳам отам Гунапала билан алланарса ҳақида маслаҳатлашиб ўтирарди. Опам ўз хонасини акам билан янгамга бериб, ўзи янги хонага кўчиб ўтди. Дадам икковимиз айвонда ётардик. Танамда оғир ҳорғинлик сезиб, шкаф олдидаги жойимга чўзилдим-да, зулмат тунга тикилдим. Ҳамма ёқ жимжит. Энг сўнгги автобус ҳам ўтиб кетди, йўловчилар ҳам уй-уйига тарқалиб кетди. Фақат зинапояда кулала бўлиб ётган итгина онда-сонда ингиллаб қўяр, кўкдаги юлдузлар ерга термуларди.

Дўконимизнинг очиладиган куни кўнглим ниҳоятда чоғ эди. Бора-бора йўқ турли моллар сотадиган дўкон бўлишига имоним комил. Шунда яна ер сотиб олиб, ҳақиқий новвойхона қурамыз. Мен янги велосипед тумшугига реклама илиб нон ташиётгандек бўлдим. Аста мудрай бошладим, шу вақт қоронғилик қаъридан Соманинг юзи кўрингандек бўлди. У тепамга энгашиб, расмини солишимни илтимос қилди. «Қўллари мунча чиройли! Хунук-бедаво Гунапала қандай қилиб шундай соҳибжамолни қўлга туширди экан-а?»— дея шивирларди қулоним остида аллақандай шарпа. Шарпани қувиш ниятида бошқа ёнимга ўгирилдим.

Энди мен ҳар куни эрталаб дўконларга нон тарқата бошладим. Айниқса саҳар мардонда туриш бошда қийин бўлди. Аста-секин бунга кўника бошладим. Сўнг Жинадаса ҳам эснай-эснай ўрнидан турарди-да, мен билан бирга хамир қорарди. Ярим соатлардан кейин отам турарди. Сўнг Сома туриб чой тайёрларди. Акам касалманд бўлгани учун ҳаммамиздан кеч турарди.

Мен дўконларга нон тарқатишга кетиб, вақт чошгоҳдан оққанда уйга қайтардим. Тердан жиққа ҳўл бўлиб кетган майкамни ечиб, ювинардим-да, соя жой топиб, чўзилардим. Соат тўртларга бориб, анча ўзимга келардим. Иш кўп эди. Қош қорайгунгача печкага ўтин ёрардим. Баъзан уйма-уй юриб, писта кўмир қилиш учун кокос ёнғоғи пўчоғини йиғардим. Йўлнинг нариги томонидаги нок остига писта кўмир қиладиган ўра ковладим. Ўтин тайёрлаб бўлиб, дарёга чўмилгани кетардим. Қай-

таётганимда йўлда Дениз Махатанинг қудуғида ювиниб қайтаётган опам билан Сомани кўриб қолардим. Соманинг товонини ўпадиган нам сочлари кўз ўнгимдан сира нари кетмасди. Кечки овқатни энди янгам қиларди. Бундан ташқари, опам барча юмушларини ҳам Сомага топшириб қўйганди. Сома овқатни тез ҳамда мазали қиларди. Соат еттиларга бориб у бизларни овқатга чақирарди. Айниқса кечки пайт дўконимиз гавжум бўлиб кетар, акамнинг дўконда харидорлар билан гаплашгани, саломлашгани, чой қуяётгани, пул санаб, тортмага солаётганигача эшитилиб турарди. Кечки овқатдан кейин, то ётганимизча опам, Сома ва мен ташқарида китоб ўқирдик. Мен консерва банкасига ёғ ва пилик солиб столбага қоқиб қўйгандим. Тўнкага ўтириб мен китоб ўқирдим, опам билан Сома эса остонага ўтириб, ўқиганларимни берилиб тинглашарди. Менда Галлега борганимда олган биттаю-битта шеърлар тўплами китобим бўлиб, ҳар куни шу китобдан озгина ўқиб берардим. Отам бу пайтда дўконига банан олгани кетиб, соат саккизларда қайтарди.

Савдомиз гуллаб кетди. Биринчи ҳафтадаёқ теваратрофдаги плантация ишчилари дўконимизга чойхўрликка кела бошлашди. Кунда кечқурун дўкон атрофида эркагу хотин гужғон ўйнар, ҳовлимиз велосипедларга тўлиб кетарди. Ҳафта сайин харидорлар сони ортиб борди. Дастлабки кунларда мен чой қайнатиш учун ҳафтада икки-уч марта пистакўмир қилардим. Бир ойлардан кейин эса ҳар кун пистакўмир қиладиган бўлдим. Тўрт боғ банан икки кунга зўрға етарди. Отам банан йиғиш учун Урала ва Удалматтага борадиган бўлди. Ширинликнинг ҳам бозори чаққон эди. Бир кунда қирқ саккиз буханка нон ўта бошлади. Буни кўриб ўрнимдан янада эртароқ турадиган бўлдим. Тиним билмай ишлардик. Отам беҳад хурсанд. Сўнгги йиллардаги меҳнат-машаққату чеккан ғам-ташвишлар унинг қаддини буккан, эти бориб устихонига ёпишиб қолган эди. Ҳозир бўлса қадди долдек, ҳатто анча яшаргандек кўринарди. Кўринишидан ҳеч ким уни қирқ саккизга борган демасди. Ҳар бир сўзни ўйлаб, ўлчаб, оғир-вазминлик билан гапирарди.

Бир куни кўприк тагида чўмиляпган эдим, отам билан Эманиснинг қизиқ гаплари қулоғимга чалинди.

— Ишимиз бунчалик юришиб кетади, деб сира ўйламагандим,— деди отам ҳақиқа кўчиб, кўприк панжарасига суяниб, Эманис билан ёнма-ён тураркан.

— Сен бунга ўз ҳалол меҳнатинг билан эришдинг. Эпчиллигинг орқасида юзага чиқдинг.

— Қўйсанг-чи. Гап асло ундамас. Ўғлим Гунапаланинг хотини Маггона авлодидан бўлади, унинг қадами қутлуғ келди,— деди отам жиддий.

«Отам тўғри айтяпти»,— дедим бу гапга ҳайратлансам-да. Шу пайт, акам билан янгам келган куннинг эртасига томимизга нар-мода каптар келиб қўнгани эсимга тушди. Бу яхшилик аломати деган фикрга келгандим ўшанда. Сома... Унинг қоп-қора чарос кўзлари... Ибо билан табассум қилганда юзларида пайдо бўладиган кулгичлари... Тўғри, Сома бизнинг хонадонимизга шод-хурамлик олиб келди. Аммо отамнинг сезгирлик билан аёл латофатига бунчалар баҳо бериши эриш туюлди менга! Отам сўнгги вақтларда Сомага бошқача илтифот қилдиган, уни ҳатто ўз қизидан ҳам ортиқ кўриб, сўйиб-эркалайдиган бўлиб қолди. Отамга чойни ҳам Сома дамлаб берарди. У кўпинча Сомани чақириб: «Сома, болагинҳм, менга бир пиёла чой бер!» дерди.

Сома менга жуда меҳрибон эди. Дўконларга нон тарқатиб келганимда, у шоша-пиша менга чой дамлаб берарди. Бир куни ниҳоятда чарчаб, тердан жиққа ҳўл бўлиб қайтганимда, сочиқ олди-да: «Сиқса бўладиган аҳволга тушибсан-ку» деб бўйини ва елкаларимни арта бошлади.

— Қўйсанг-чи, ўзим,— деб ундан нари кетдим.

— Вой-бў, баданингни қара, тошга ўхшайди-я,— деганди ўшанда Сома кулиб ва бўш пиёлани олиб чопганича уйга кириб кетганди.

Унинг бунчалар меҳрибонлиги мени баъзан ўйлатиб қўярди. Бир куни эрталаб — бу улар кўчиб келишганига беш ой бўлганда рўй берди,— мен банан остида велосипедимни тозалаб ўтирардим. Шу вақт Сома олдимга келди-да, нон ташийдиган яшигимга суяниб, худди қизик бир нарса айтмоқчи бўлган одамдай:

— Укажон, бугун нонни сен тарқатма. Жинадасани юбор,— деди.

Мен артаётган ғилдирагимни қўйдим-да, ҳайрон бўлиб Сомага қарадим:

— Нега энди? Ўзим ҳам уддасидан чиқаман.

— Кечаси бечалғай туш кўрдим. Бугун бормай қўя қол.

— Қанақа туш кўрдинг, айт?

Мендан хавотирланаётгапини сезиб кулиб қўйдим. Мен тушга унчалик ишонмайман.

— Кулма,— деди Сом жиддий,— ёмон туш кўрдим. Иккаламиз кўприкда турганмишимиз, ёмғир шаррос қуяётганмиш, дарё қутуриб, қирғоқларидан тошиб кетганмиш. Бирдан сувда катта, оппоқ нарса оқиб келаётганини кўриб қолибман-да: «Укажон ушла, ушла!»— деб бақирибман. Сен эса кўприк панжарасидан эгилган экансан, дарёга тушиб кетибсан. Мен дод солиб йиғлабман. Овозимни эшитиб югурганича Гунапала келибди, мен чурқ этмай, нуқул йиғлармишман. Тушим яхшимас. Бугун борма, хўпми?

— Тушингнинг ёмонлик жойи йўқ. Сув ёруғлик дейишади. Ишонмасанг отамдан сўра. Тушни таъбирлашга у жуда уста.

— Кўрган тушимнинг бечалғайлигини ўзим ҳам биламан.

— Нима қипти, ёмон бўлса, ёмондир. Ёзмишингдан қочиб қутулолмайсан,— дедим-да, велосипедимга миндим.

— Гапимга кир, ука!— дея қичқирди Сом. Муюлишга бориб орқамга қарасам, Сом ҳали ҳам жойидан жилмай қараб турарди. Мен ҳар кундагидек Унанвитиядан Нагодагача бордим. Бир вақт қалбимни аллақандай ширин туйғу чулғаб олди. Кўз олдимда аллақандай бошқача, нурафшон ва бахт-саодатга тўла дунё намоён бўла бошлади. Нагодага етмасдан икки миль берида овлоқ жой бор эди. Унинг бир томони тепалик ва бутазор бўлиб, бошқа томони эса кўз илғамас шолипоя эди. Наздимда тантанавор тинчликка ўрин берган товушлар бу ерда худди тингандай эди. Шу ерга келиб тўхтадим. Табиатнинг мана шу соки: қучоғида бир нафас танҳо қолгим келди. Катта бир тўнкага ўтирдим-да, аста чайқалаётган ўт-ўланлар бетидаги тонгги шабнамни томоша қилдим. Қуёш чарақлаб чиқди. Ўзимни мана шу улугвор табиатнинг бир заррасидек сездим, борлиқ эса менинг бир бўлагимдек туюлди. Шу пайт аллақандай овоз хаёлимни питратиб юборди. Биров олдимга келаётгандек бўлди. Ирғиб ўрнимдан турдим-да, велосипедга миниб жўнавордим.

Икки ойдан бери дўконимиз очиқ. Ишларимиз ҳам жойида. Гунапаланинг кундан-кун турқи ўзгариб, қовоғидан доимо қор ёғадиган бўлиб қолди. У бировга қў-

шилмас, ҳеч нарсага қизиқмасди. Буни кўриб қаттиқ ташвишга тушдим. У авваллари харидорлар билан узоқ суҳбатлашарди. Энди бу ҳам барҳам топди. У озиб-тўзиб кетди. Эрталаблари узоқ ётган касалдек зўрға. кўзини очарди. Кўзларидаги нур сўнди, бошига оғир мусибат тушган одамга ўхшаб қолди. Хотинига ҳам унчалик қарамай қўйди. Бундан қаттиқ ўйга ботдим. Нега бунақа бўлиб қолганлигини билай, деб бир неча маротаба оғиз жуфтладиму лекин буни ўзимга эп кўрмадим.

— Гунапалага нима бўлган ўзи? Сўнгги пайтда жуда ўзгариб қолди-я,— дедим.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Унинг ўзи шунақа. Ой охирида Катарагамага бораман деяпти.

— Нега?

— Назр-ниёз бергани. Уйланганига қарийб бир йил бўлса-да, хотинининг бўйида бўлмааяпти.

Гунапала Гоналагодадаги будда руҳонийси олдида борган экан, у иккита дуо ёзиб берибди. У шу дуони Катарагамага олиб бориши керак экан. Акам билан Сомани биз билан бирга юр, деб қисташди. «Сен билан бирга бўлсак зерикмаймиз»,— деди Сомани.

Ойнинг тўлган кунини байрам қилиш йигирма саккизинчи числога тўғри келаркан. Биз байрам кунини арафасида Катарагамага етиб олишни мўлжаллаб йўлга чиқмоқчи бўлдик.

Йигирма еттинчи кунини кечқурун йўл тадоригини кўрдик. Пальма баргларида отам тўқиган саватга, меҳробга қўйиш учун икки кеча Сиядорис Айя билан Накия Даниянинг чорбоғидан терган гул билан пувак ёнғоғини жойладик. Қўлга суртиш учун шишада ёғ, сандал дарахтидан қилинган хипчин ва Катарагама худоларига тортиқ қилиш учун оч қизил гулларни ҳам саватга солдик. Бу саватдан ташқари яна Гунапала Коломбодан олиб келган чамадонни ҳам олволмоқчи бўлдик. Унга Келани дарёсида таҳорат қилгандан кейин кийиладиган уст-бошларни жойладик. Бирга кетаётганимга Гунапала жуда хурсанд эди. Аммо назаримда отам, бундан норозироқ кўринарди. Шундай қилиб, биз эртасига азонда, соат бешу ўттизда автобусга ўтириб, йўлга тушдик. Галлега соат саккизда етиб келдик. У ердан Матарага борадиган автобусга ўтирмоқчи бўлдик. Автобус жўнашига ҳали ярим соат борлигини билиб, мен бетель олиб келгани кетдим. Шу вақтгача мен ҳам, Сомани ҳам Катарага-

мага ҳеч бормаган эдик. Шу боисдан икковимиз ҳам ўзимизни худди бегона мамлакатга кетаётгандек сезардик.

— Эсимни танибманки, Галледан чиқмадим. Фақат бир марта холам,— унда жуда ёш эдим,— аллақаёққа олиб борган эди,— деди Сома Матарага кетаётган автобусга ўтирганимизда.

— Мен ҳам бу ерларни кўрмаганман, аммо анчадан бери кўришни орзу қилиб юрардим,— дедим мен.

Галледан Матарага борадиган йўлнинг икки томони қуюқ дарахтзор. Хурмоларнинг қуюқ шох-бутоқлари бошимиз узра соя ташлаган, фақат унда-бунда қуёш нури милтираб тушиб қоларди. Йўлнинг баъзи ерлари нақ денгиз қирғоғига тақалиб борса-да, қуюқ дарахтлар баланд девор мисол улуғвор ва чеки йўқ яшил денгизни тўсиб турарди. Соат ўн бир бўлмасдан Матарага етиб келдик. Автобусдан тушиб, нариги қирғоқдаги чоққина ошхонада бир тарелкадан гуруч едик. Пешинда Тиссага қараб йўлга тушдик. Автобус ниҳоятда дим бўлиб, деразадан қарашга ҳам ҳолимиз келмай қолди. Хуллас, бу ерларнинг об-ҳавоси биз томонларнинг об-ҳавосидан фарқ қилмас экан. Тангаллага борганда автобус бир дақиқа тўхтади. Шунда Гунапала иккимиз бир оз айланмоқчи бўлдик. Мен автобус тўхташ жойида кичкина чуқурни кўриб қолдим, унинг тагида сув милтирарди. Бу кўл экан. Қурғоқчилик пайти бўлганлиги учун, суви қуриб қолпти. Сув кўринган ергача тушиб, бет-қўлимни чайдим. Сўнг югурганча чойхонага бориб, Сома билан Гунапалага бир пиёладан чой олиб келдим. Автобус Тангалладан чиқиши билан биз тамом бошқа оламга келиб қолгандек бўлдик.

— Вой-бў, даҳшату!— деди ҳайратланиб Гунапала билан ёнма-ён ўтирган Сома. Улар мендан олдинги қаторда ўтиришарди.— Одамлар бу ерда қандай яшаркин-а?!

Кафтдек текис йўлнинг икки томони тақир яланглик бўлиб, унда паст бўйли буталар кўзга чалинарди. Аҳён-аҳёнда кўллар кўринар, унинг қирғоғида ҳам барглари сийрак, шохлари сўппайган битта-яримта дарахт учрарди. Кун ботди, кўллар атрофига қушлар йиғила бошлади. Кунботиш томонда, қуёшнинг беаёв қиздиришидан ҳал-лослаган ер осмон билан туташиб кетгандек кўринарди. Автобус деразасидан салқин шабада кира бошлади.

Қуёш ҳануз ўз ётоғига бош қўймаган эса-да, тун яқинлашиб келаётгани сезилиб турарди. Атрофдаги жимжитликни автобуснинг овозигина бузарди. Бундан чўчиган қушлар «гурр» этиб осмонга кўтарилишарди-да, тушиб яна жойларига қўнишарди. Қўл бўйидаги дарахт остида ётган ҳўкиз эринчоқлик билан бўйинини чўзиб, автобус ортидан қараб қолди. Қуёшнинг хира нури ерга ёғиляпти. Бир вақт, буталар орасидан сап-сарик чечаклар қоплаган дарахт кўриниб қолди. Деразадан кўз узмай қараб кетаётган Сома:

— Бу қанақа гуллар?— деб сўради мендан.

— Эхала ёки ранавара¹ бўлса керак.

— Йўқ, ранавара бундан чоғроқ бўлади,— эътироз билдирди Сома.

Йўл бетида кўрина бошлаган реклама қозиклари шу яқин орада одамлар яшашини билдирарди. Онда-сонда ҳўкиз етаклаган деҳқон учрар, ҳўкизининг шохига ўралган арқоннинг бир учи каттагина чамбаракка боғланган бўлиб, чамбарак деҳқоннинг бўйнига солинган эди. Бу икки жондор ҳам битта сиртмоқ остида тирикчилик ғамида кетаётганлиги кўриниб турарди. Автобус унинг ёнидан ўтаётганда деҳқон бошини кўтарди-да, лоқайдлик билан автобусга қаради, шунда унинг қуёшдан қорайиб кетган, серажини чеҳраси кўз ўнгимиздан лип этиб ўтди. Тиссага кечқурун етиб келдик.

Автобусдан тушиб, шаҳарнинг нариги томонига жадалладик ва бир оз юрган эдик, қаршимизда Маха дағоба ибодатхонаси кўринди. У шаҳар томлари-ю дарахт шохларидан ҳам юксакликда савлат тўкиб турарди. Ибодатхона кечки шафақда кўзга яққол ташланарди.

— Ибодатни эртага қиламиз, ҳозир бир оз айланайлик,— дедим мен, бу гап Гунапалага ҳам маъқул тушди. Биз қирғоқ бўйлаб юрдик. Сокин сув сатҳида ғозлар сайр этар, балиқларнинг шалоп-шулуп этган овозлари эшитиларди. Маха дағоба ибодатхонаси ботаётган қуёш нурида зарга буркангандек товланарди. Бу ер шаҳар шовқин-суронларидан йироқ ва мен ўзимни эртаклардаги ғаройиб мамлакатга келиб қолгандек ҳис этдим.

Қош қорайди. Катарагамага кетадиган сўнгги автобусдан кеч қолмаслик учун биз бекатга қайтдик. Автобусда электр ёниб турганлиги учун ташқари ғира-шира

¹ Бу ерларнинг ўзига хос дарахт ва гуллари (тарж.)

кўринарди. Гунапала: «Тушдик» деган эди, Катарагамага етиб келганлигимизни билдим. Ёруғдан қоронғиликка чиққан эдик, кўзларимиз жимирлаб кетди, дарахтлар орасидан мўралаб турган ойдиндан бошқа ҳеч нарса кўринмасди. Бир оз юриб осма кўприкка кўтарилдик ва шунда сокин Мэник ганга дарёсини кўрдик. Дарёнинг нариги соҳили бозор, ундан нарёғи эса йўлга тутшиб кетган эди. Ойнинг тўлишган вақти бўлганлиги учун Мэник ганга суви, соҳиллари ҳам, иморатларнинг томи-ю, кўчалар ҳам сутдек ойдин эди. Осма кўприкдан тушганимиздан кейин Сوما туфлисини ечиб, яланг оёқ бўлиб олди. Дўконларнинг деярли ҳаммаси ёпиқ эди. Торгина кўчадан бир оз юриб, катта фонарь ёритиб турган Рама Кришна меҳмонхонаси олдидан чиқиб қолдик. Меҳмонхона билан ёнма-ён турган оппоқ девор ортида ибодатхона биноси қад кўтарган эди. У ердан эшитилар-эшитилмас қўнғироқ овози келиб турарди. Чарақлаган меҳмонхона кўзимизга қасрдек кўринди. Биз тортинибгина ичкари кирдик. Киришимиз билан оппоқ қум сепилган ҳовлида ўтирган одамлар бизга қарашди. Улардан бири олдимизга келиб, мулойимлик билан:

— Шу ерда тунамоқчимисизлар?— деди.

— Ҳа,— деди Гунапала.

— Ундай бўлса идорага бориб рўйхатдан ўтинглар, сўнг мен сизларга хона кўрсатаман.

Гунапала идорага кетди, бизни кутиб олган хизматкор Сوما билан икковимизни узун айвондан бошлаб борди-да, қатор хоналардан бирининг эшигини очиб, ичкарига таклиф этди. Электр нурида хона деворлари силлиқ ва ярақлаб кўринди. Азбаройи қувонганимдан деворларни силагим келди. Мен гул солинган саватни аста ерга қўйдим. Сوما ҳам чамадонни қўлидан қўйиб, дераза томон юрди.

— Вой-бў, бу ер бунча чиройли-я, укажон!

Мен ҳам деразага яқинлашиб, ой нурига чўмилган тоғ тизмаларини кўрдим. Шу тоғлар этагида биз тушган меҳмонхона жойлашганди. Сوما ўз латофатини кўз-кўз қилаётган гўзал табиат манзарасига маҳлиё бўлиб қолган эди.

Гунапала келгандан кейин, биз меҳмонхона орқасидаги колонкага ювингани бордик. Сўнг шу ўртадаги чойхонага кириб, бир пиёладан чой ичдик. Ётиш олдидан бир оз айландик. Ҳовлидаги қумдан кундузги иссиқнинг таф-

ти ҳали кўтарилмаганди. Сутдек ойдин бўлганлиги учун ибодатхонанинг оппоқ деворлари ҳам, уйларнинг томи-ю, шу атрофдаги кўм-кўк тamarҳинднинг шохлари аниқ-тиниқ кўриниб турарди. У ёқ-бу ёқни айланиб, мириқиб томоша қилгим келди, аммо бунга Гунапала рухсат бермади. Ҳақиқатан ҳам куни билан йўл юриб роса чарчаганмиз, бунинг устига, эртага бўладиган ибодат ҳам азонда, соат тўрту ўттизда бошланаркан.

Эртасига соат тўртда уйғондик. Ювиниб, тоза уст-бошларимизни кийдик. Гул ва шишадаги мойни олиб, ибодатхонага кетдик. Остонадан қадам қўймасимиздан қўнғироқлар жарангидан қулоғимиз батангга келди. Шусиз ҳам довдираб турган эдим, баттар ҳангу манг бўлиб қолдим. Эс-хушим ҳали ўзига келмасдан, бирдан сон-саноқсиз жинчироқлар ёнди. Бундан ҳамма ёқ ёришиб кетди. Рўпарамиздаги ранги ўнгган пардада авлиё Майураваханарутх Катарагама Дивьяраджнинг қиёфаси ялтираб кўринди. Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас яна қўнғироқлар жаранглади.

Ибодатхонанинг бир бурчагидан қуюқ тутун кўтарилиб, атрофга ёйила бошлади. Иккинчи бурчагида эса кучли аланга тили ўрларди. Бир нечта одам қўлларини юқори кўтариб, Дивьярадж қиёфаси қаршисида қотиб турардилар. Қўнғироқлар овози борган сари зўрайди. Олдимда тирган Сوما чўчиб тушиб, орқага тисланди. Парда орқасида кимдир дуо ўқий бошлади. Эй, қудрати кенг, Катарагама чашмаларини бино қилган денгизлар султони Нараяна¹...

Бу овоз қулоқларимда акси садо бериб, ҳамон жарангларди. Борлиғимни даҳшат қоплади. Бармоқларимни қовуштириб, қимирлашга ҳам қўрқиб турардим. Дуо эшитилаётган томонга қарашга чўчирдим. Орадан бир оз ўтгач, парда орқасидан башанг кийинган бир одам чиқди. У чурқ этмай одамлар бошига кул сепиб кетди. Биз ҳам қўлимиздаги гул билан сандал таёқчаларини ибодатхонада қолдириб, чиқа бошладик. Қўнғироқлар овози баландлашиб, ибодат тугади. Одамлар тарқала бошлашди. Сوما, Гунапала ва мен ибодатхона ҳовлисидаги жинчироқ олдига бориб, худоларга еиғина бошладик. Сوما икковимиз тиз чўкдик, Гунапала бўлса, чўнтагидан дуо ёзилган қоғозни олиб, аста ўқий бошлади:

¹ Н а р а я н а — худо Вишнунинг номларидан бири.

Эй, марҳамати кенг парвардигори олам, бандангга раҳминг келсин, менга фарзанд ато қил.

Аста-секин тонг ёришиб, қуёш зар кокилларини ерга ёя бошлади. Субҳидамнинг майин шабадаси ибодатхона ҳовлисидаги хурмо баргларини дилдиратарди.

Ёришаётган осмон, баргларнинг шивири ҳамда Гунапаланинг сидқидилдан сиғиниши қалбимни илиқ орзу-умидларга тўлдирди.

Биз нонуштадан сўнг Кичик Катарагамага бориб, ибодат қилиб келмоқчи бўлдик. Гунапаланинг айтишича, у ерда садақа бериб, ибодат қилсак яхши бўлармиш.

Кичик Катарагама биз турган ердан уч чақирим нарида бўлиб, чангалзорлардан ўтиб бориш керак эди. У ерга бориб-келиб юрадиганлар, йўл тинч, қўрқманглар, деб бизни ишонтиришди.

— Чўчимасангиз ҳам бўлади,— деди биз нонушта қилган чойхона эгаси,— йўлда одамлар кўп. Ўрмондаги ёввойи филлар бўлса хонаки филлардек ювош.

Чойхонада чой ичиб ўтирганлар ҳам бизга далда бериб, унинг гапини маъқуллашди. Биз йўлга тушдик, ордан бир неча дақиқа ўтгач, Кира Вэхэра ибодатхонаси ортда қолиб, чангалзорга келиб қолдик. Соат эрталабки саккиз бўлса-да, бу ер ҳали салқин эди.

Бутазордан чирилдоқларнинг чир-чири эшитиларди. Ўрмоннинг ичкарисига кириб борганимиз сари аллақандай хунук товушлар эшитила бошлади. Шох-шаббаларга қўнган алвон ранг қушлар ўзларини офтобга солиб, чир-қиллашарди. Товус бўлса, гўё эрталабки ясан-тусанини қилаётгандек савлат тўкиб, патларини тумшуги билан тозаларди. Қуёшдан нур эмаётган ўрмон худди зар қорозга ўралганга ўхшарди.

Сома йўл-йўлакай ерда ётган ва дарахт шохларига илашиб қолган товус патларини териб борарди. Азонда очилган гуллар атри димоққа хуш ёқарди.

Биз йўлнинг ярмидан ўтган эдик, бирдан олдинда кетаётган Гунапала тошдек қотиб қолди. Мен унинг олдига югурдим. Акамнинг бўздек оқариб кетган юзларидан тер қуярди. У чурқ этишга мажоли келмай, титроқ қўллари билан сўқмоққа ишора қилди, не кўз билан кўрайки, яқиндагина ўтган фил излари.

— Эй, бу аллақачонги излар-ку,— дедим уни тинчи-тиш мақсадида. Аммо ўзимнинг ҳам юрагим така-пука бўлиб кетди.

— Орқага қайта қолайлик,— деди акам бўшашиб.

— Қўйсанг-чи,— дедим ўз-ўзимга ҳам далда бериб,— шунча йўл юриб қўйиб, энди орқага қайтамизми. Кел, мен олдинда бораман.

Энди мен олдинда кетяпман. Сома мен билан ёнма-ён борарди. Гунапала эса биздан бир неча қадам орқада судралиб келмоқда. Мен атрофимга сергаклик билан тикилиб кетяпман. Баъзан орқамга ўгирилиб, Гунапалага қараб қўяман. Унинг афт-ангори ҳали ҳам оппоқ. Бирдан ўрмонга қабристон сукунати чўкди. Яна бир оз юрганимиздан кейин, даҳшатли бўкириқ эшитилди, бундан ўрмон зириллаб кетгандек бўлди. Нима қилишни билмай, тўхтадим. Биздан бир неча қадам нарида шохлар қимирлади-да, пастак дарахтлар орасидан фил чиқиб, бутазорга кириб кетди. Сома жонҳолатда қўлимни чангаллаб олди-да, пинжимга тикилиб, дағ-дағ титрай бошлади. Гунапала қаёққадир ғойиб бўлди ва атроф тинчигандан кейин қайтиб келди. Маълум бўлишича, офтобда роҳатланаётган филни биз чўчитиб юборибмиз.

— Орқага қайтиш керак эди, ҳа, орқага,— дея ҳамон гудранарди Гунапала.

Сома ҳам қўрқиб кетганди, мен бунни унинг титраётган қўллари билдим.

— Асти нималар деяпсан,— дея эътироз билдирдим мен.— Бу ернинг филлари одамга дап қилмаслигини эшитдинг-ку. Филлар ўзларини офтобга солиб ётишаркан. Одам шарпаси сезилса, ўзларини четга олишаркан. Энди бемалол кетаверсак бўлади.

— Менимча, ҳали ҳам бўлса орқага қайтиш керак,— дерди ўз фикрида қаттиқ туриб Гунапала.

— Ҳой, менга қара, барака топкур, ярим йўлдан ўтиб, энди орқага қайтамизми? Ортимизга чошгоҳда қайтамиз. У вақтда биронта ҳам фил йўлга яқин йўламайди.

— Юринглар,— деди Сома, ҳардамхаёлликка барҳам бериб.— Энди нега қайтарканмиз.

Гунапала лоқайдлик билан йўлга тушди. Бир оз юргач тош ётқизилган, устунлари ҳам тошдан ясалган майдонча кўринди. Бу — Кичик Қатарагама эди.

— Мана етиб келдик. Ҳамма иш кўнгилдагидек бўлди,— дедим енгил тин олиб.

— Бекорга қўрқдик-а,— деди Сома қўлимни қўйиб юбориб, унинг чеҳрасига табассум ёйилди.

Биз тош ётқизилган майдончадан ўтиб, тепаликка,

Кичик Катаррагама ибодатхонасига чиқдик. Тепаликда бир нечта ибодатхона бўлиб, улардан бирининг олдидан ариқ ўтарди. Ариқ бўйида катта банан бор эди. Ибодатхона олдида биз бир тамил¹ни кўриб қолдик. У қўлида кокос ёнғоғи палласида ёниб турган мойни тутиб, ибодат қиларди.

Ибодатхона айвони эрталабки қуёш нуридан нурафшон. Патларини ҳурпайтириб, ўзини офтобга солиб ётган говус бизга ғалати қараш қилди-да, ибодатхонага кириб кетди. Биз сандал хипчинларимиз ва камфарани ёндирдик-да, девори остидан ариқ оқаётган бошқа ибодатхона томон юрдик. Ибодатхонанинг юқори қисмида, темир симлар билан атрофи ўралган ерда, Катаррагама худосининг акаси — узун хартумли Гана Дэвийо² ўтирарди. Унинг олд қисмига уч тишли айри ўрнатилганди. Биз кокос ёнғоғи сотиб олиб, чақдик-да, пўчоғини ариққа ташлаган эдик, унинг атрофига балиқлар тўдалана бошлади.

Биз ариқдан сакраб ўтиб, тоғ тепасидаги ибодатхона томон кўтарилдик. Ёнбағирдаги ўрмонзор узоқ-узоқларга чўзилиб, охири йўқдек кўринарди. Тоғ тизмалари ортида, нақ уфқда, кўм-кўк тутун қўйнида Катаррагама гўё эриб кетаётгандек кўринарди. Қуёш тобига келтирган ердан хушбўй гуллар атри билан сандал таёқчаларининг муаттар бўйи анқирди. Дурга³ ибодатхонасига кириб, худоларга кокос мойи ва айвоний гуллар инъом қилдик, тиз чўкиб, фотиҳа ўқидик. Тоғ тепаси бошқача манзара кашф этганди. У ер-бу ерда худолар шарафига қурилган мўъжаз-мўъжаз ибодатхоналар қад кўтарган. Улар оралиғидаги бўшлиққа уч тишли айрилар ўрнатилган бўлиб, айриларга қучоқ-қучоқ гуллар ташланган, сон-саноқсиз жинчироқлар ёниб турарди.

Учовимиз шукрона дуосини ўқиб, ибодат қилиб бўлганимиздан кейин, Гунапала яна: «Эй, марҳамати кенг парвардигори олам, бандангнинг ҳолидан хабар олиб, менга фарзанд ато қил», дея жон-жаҳди билан сиғинди.

Қайтаётганимизда қуёш тиккага келган, чирилдоқлар чирилларди. Бу пайтда жами мавжудот ўрмоннинг ичка-

¹ Тамиллар — Жанубий Ҳиндистон, Цейлон, Малайя ва бошқа мамлакатларда яшовчи миллат.

² Гана Дэвийо, яъни Ганеша — донишмандлик худоси, илм ва савдо-сотик ҳомийси. Унинг қиёфаси фил хартуми билан тасвирланади.

³ Дурга — Худо Шива завжасининг исмларидан бири.

рисига кириб кетарди. Шу сабабдан қўрқмаса ҳам бўлади. Аммо Гунапала ҳамон қўрқиб орқа-ўнгига алангларди. Соат ўн иккида биз меҳмонхонага етиб келдик ва кечгача мириқиб дам олдик. Жазирама офтоб Катарага-мани тандирдек қиздирарди. Онда-сонда эсган шамол кун ҳоврини қўзғаб, чанг кўтарарди. Кун ботгандан кейин ҳам салқин тушишини кутиб меҳмонхонада ўтирдик. Шу кунни ойнинг тўлишган вақти бўлганлиги сабабли кечки ибодатга ҳар кунгидан кўпроқ одам йиғилганди. Гунапала ҳам одамларга қўшилиб, яна ибодат қилди-да, дилидаги мақсадини сўраб, оллога илтижо қилди.

— Кечки ибодатдан кейин одамлар тарқалишди, мен эса аллавақтгача туннинг фусункорлигига маҳлиё бўлиб, меҳмонхона ҳовлисида кездим. Ибодатхона ҳам, уйларнинг томлари ҳам, ҳатто дарахт учларигача кумуш рангга бурканганди. Мен зинапоёга ўтириб, сутдек ойдинга чўмган ҳовлини томоша қила бошладим. Ой нури ҳатто қўл билан ушлаб кўрса бўладиган даражада қуюқ эди. Шунда дарахтдан барг узиб, уни ой нурига аралаштириб юзларимни яширгим келди. Дарёга борсаммикан, деган фикр хаёлимга келган эди, суюниб кетдим. Акам билан янгамдан хабар олай деб меҳмонхонага келдим. Сўнг аста юриб, ёпиқ дўконлар олдидан ўтиб кетдим.

Шаҳар уйқуда. Зиёратга йироқ-яқиндан келганлар ҳам ухлашган. Фақат бозорга етганимда шошиб уйига кетаётган бир-иккита одамни учратдим, холос.

Қирғоққа етганимда, кўз ўнгимда пайдо бўлган гўзал манзарадан лол қолдим. Назаримда, дарёдан сув эмас, эритилган кумуш оқаётгандек кўринди. Ой нури дарахт баргларининг ортига шўнғиб кирганидан, қирғоқдаги қумда қуюқ тўқилган тўрга ўхшаш манзара пайдо бўлганди. Табиат ҳам ўзи яратган шу гўзалликдан лол қолиб, ўйга чўмгандек кўринарди. Мен ҳали совимаган қумга ўтириб, оёқларимни унга суқдим. Ўтирган еримдан меҳмонхона йўли яққол кўриниб турарди. Бир вақт қарасам, қирғоқ томонга аллаким келяпти. Не кўз билан кўрайки, бу Сома эди. Унинг эғнида узун кўйлак, елкасига шарф ташлаб олган эди.

— Укажон, бу ерда нима қилиб ўтирибсан? Менинг сира уйқум келмади, бир айланиб келай, деб шу томонга келдим,— деди Сома.

— Менинг ҳам ётгим келмади, ҳовли кездим, сўнг бу ерга келиб, бир оз ўтиргим келди.

— Мен ҳам сен билан ўтирай,— деди Сома ва шарфини қумга ёйиб, ёнимга ўтирди. Орага жимлик чўкди. Мен Сомага қарадим. Ундан кўз узолмай ўтирарканман, юрагимнинг безовта ураётганини сездим. Соманинг ҳам кўзларида ёш қалқигандек бўлди. Бирдан у қумга чўзилди. Мен унинг кўйлаklarини туртиб турган тигиз кўкракларига қараб, гўё сеҳрлангандек қотиб қолдим. Бирдан Сома қўлимдан ушлаб, мени ўзига тортди. Кафтим унинг нафис бўйнига тегиб кетди, унинг қўллари эса тобора менинг бўйнимни ўзига тортарди. Назаримда, аъзойи баданимдаги ҳар бир томирда юрак дупурим эшитилаётгандек бўлди. Энтикиб кетдим. Бирдан Сома қаддини ростлади-да, бўйнимдан қучиб, телбаларча юз-кўзимдан ўпа бошлади. Унинг ташна лаблари лабларимга ёпишди, кўзлари юмилди. Аста инграб орқага ташланди-да, кўйлаги тугмаларини еча бошлади...

Ўша кечаси мижжа қоқмадим. Ҳар хил фикрлар миямда ғужғон ўйнаб, ақлдан оза ёздим.

Эртасига эрталаб соат саккизда йўлга чиқдик. Автобус деразасидан тандирдек қизиб бораётган Катарагама йўлига лоқайд тикилиб борарканман, кўнглим тобора ғаш бўлиб бораётганини сездим.

Икки кеча-кундуз йўл юрдик. Деярли бутун йўл бўйи гаплашмадим ҳисоб. Фақат онда-сонда Гунапала ёки Соманинг саволларига қисқагина жавоб берардим холос. Қалбимда гоҳ қўрқув, гоҳ ғам-ғусса ва гоҳида умидсизлик ҳисси туғён урарди. Нақадар ярамас иблисман-а? Мени нега ер ютмайди? Қурбонининг қонига бўялган қотилдек сезардим ўзимни. Аммо баъзан, бу пушаймону лаънатларга дилим тўрида бирдан бахтга ўхшаш бир ҳиссиёт юз кўрсатарди-да, вужудим яйраб кетарди. Бироқ бу ҳиссиётдан ҳам тезроқ қутулгим келарди, чунки асабларим ниҳоятда таранглашганди. Бўлиб ўтган воқеа содир бўлмаганида қандай яхши бўларди-я! Соманинг рухсорига назарим тушганда бирор дақиқага бўлса-да, тортаётган азоб-уқубатларим, кўнгил ғашлигим тарқалгандай бўларди. Сома худди орада ҳеч нарса бўлмагандек, ҳазил-ҳузул қилиб, кулгани кулган. Уйга келганимиздан кейин ҳам гўё ҳеч нарса бўлмагандек тутди ўзини. Бундан мен анча енгил тортдим. Мен ҳам ўзимни гўё ҳеч нарса бўлмагандек тутишим керак, деган фикрга келдим. Зўр-базўр ўзимни қўлга олдим. Қолаверса, дардим-

ни бир оз унутишимга уйимиздаги кўнгилсизлик ҳам сабабчи бўлди.

Бизлар зиёратда юрганимизда опам отам билан аразлашиб, уйдан кетиб қолибди. У анчадан бери ҳаммамиз, айниқса отам билан юлдузи тескари бўлиб юрганди. Сабабини аниқ айтолмайману, аммо бунга отамнинг Сомага бўлган бошқача муомаласи сабабчи бўлса керак, деб ўйлайман. Отам арзимаган нарсага Сомага мурожаат қиларди. Эсимни танибманки, отам ҳар куни пешинда уйқудан уйғонганидан сўнг ё мени, ёки опамни чақириб, бошини кокос мойи билан уқалатарди. Энди буни ҳам Сома қиладиган бўлди. У узун, майин бармоқлари билан уқалаганда отам эриб кетгандек бўларди. Менимча, мана шунақа майда-чуйда нарсалар опамнинг жаҳлини чиқарганга ўхшарди. Бунинг устига опам ҳам жиззаки ва феъли тор қиз эди. У қўшнилардан фақат Дэниэ Махата ва унинг оиласи билангина чиқишарди. Эманис ва Рэди мудалаликлар билан-ку миждози тўғри келмасди. Эсимда, бир кўни, унда жуда ёш бола эдим, опамни иш қайчиси билан тирноғимни олдим. У буни кўриб қолиб, қайчини дарёга улоқтириб, анчагача мен билан гаплашмай юрди. У қайчини дарёнинг саёз жойига ташлаган экан, уни топиб келдим. У яна қайчини дарёнинг чуқурроқ ерига ташлаб юборди. Шунинг учун опамнинг уйдан кетишига арзимаган нарса сабаб бўлганлигига имоним комил эди.

Кечқурун, отам ўрнига ётгач, ундан:

— Опам нега аразлади?— деб сўрадим.

— Ҳа, шунчаки арзимаган гап. Ўзиниям феъли ёмон, жиззаки. Раҳматлик онасининг худди ўзи,— деди отам пинагини бузмай.

— Қачон кетиб қолди? Биз кетганимиздан кейинми?

— Худди ўша куни кечқурун,— деди отам, гапиргиси келмай. Бу кўнглимга оғир ботди. Эл ўртасида миш-миш тарқалади. Балки тарқалиб бўлгандир. Бу хунук иш. Эртагаёқ опамни топиб, бу йўлдан қайтариш керак.

Эртасига эрталаб нонни Жинадаса олиб кетди, мен опам билан гаплашгани Дэниэ Махатаникига кирдим. Уйига киришга оёғим тортмай, ташқарида бир оз турдим. Опамнинг ўзи зора чиқиб қолса, деб ўйлаб турган эдим, бирдан у чиқиб, пастликка — хурмолар бўй чўзган томорқа томонга юра бошлади. Орқасидан эргашдим. Опам дарахтдан барг узиб, сават тўқий бошлади. Мендан ҳам

ранжиган экан шекилли, кўрса-да, ўзини кўрмасликка олиб, ишини қилаверди.

— Жуда зўр иш қилибсан, — дедим юрак ютиб. — Бутун қишлоқ биздан роса кулаётган бўлса керак-а?

— Ҳозирча-ку, ҳеч ким кулаётгани йўқ, — деди опам киноя билан бошини кўтармай, — Аммо тез орада ҳамма биздан кулади, ўзинг кўрасан.

Ижикилаб ўтиришдан фойда чиқмаслигини сезиб, индамай қўя қолдим. Бир оздан кейин ётиғи билан сўрадим:

— Хўш, нега бўлмаса аразладинг? Шу ишинг яхшими?

— Аразлаганим йўқ. Кекса одамнинг бўлар-бўлмасга қийшанглайвериши жонимга тегди.

— Аразладим дейсану, уйга бормай, бу ерларда юрганинг нимаси!

— Айтяпману қийшанглаши жонимга тегди деб.

Опам ортиқ сўз қотмай, яна барг узиб олди-да, саватнинг тагига қўйиб, тўқий бошлади.

— Анави ойимча Қатарагамага кимнинг дурини тақиб кетганини биларсан? — деди опам жаҳл билан орадан бир нафас ўтгач.

— Билмадим, — дедим шоша-пиша мен, «ойимча» деб Сомани айтаётганини сезиб.

— Билмайсанми ҳали! Билиб қўй бўлмаса. Ўша дуржавоҳирлар онамники бўлади. Қутичага яшириб қўйган ўша дур-да! Шу вақтгача унга ҳеч ким тегмаганди.

— Сомага ким берипти уни?

— Ким бўларди, отам-да! Тўйга кетаётганимда, шунча ялиниб-ёлворсам ҳам, менга бермаганди! Унга қолганда, ибодатга ҳам тақиб борса бўларкан-да, а?

— Сома шу нарсаларни ўзи сўраб олмаган бўлса керак.

— Унга отамнинг ўзи берган, вассалом.

— Таг-туғи биланми?

— Намунча эзма бўлиб қолдинг? Бутунлайгами, омонатгами, мен бунни қаёқдан билай! Ўша кунни қутичани очиб қарасан, тўғноғич билан иккита билагузук ҳам йўқ. Шу нарсаларни ўша ёқда тақдимми?

— Йўқ.

— Уни қўй, бунни қўй, отам ҳамма тақинчоқларни унга берган. Бунга чидаб бўладими. Энди, у уйини елкамининг чуқури кўрсин!

Опамнинг борган сари жаҳли чиқиб борарди.

У билан гапни чўзиб ўтиришнинг фойдаси йўқлигини сезиб, уйга кетгим келди. Бунинг устига, Дэниэ Махата уйдан чиқиб, биз томон кела бошлади. Опамнинг одати маълум, у пашшадан фил ясаवоради. Аммо отам-чи, сабабини сўраганимда нега индамадикини? Отам, опамга ўхшаб арзимаган ишни катта қилгиси келмаган-да! Бу гапларни Сомага айтишнинг ҳожати йўқ. Умуман опамнинг бу қилиғи яхши эмас. Отам бизни не ҳасратда боқиб, катта қилди. Ҳамон эсимда, бобом Давид доим бизга: «Отангиз салкам авлиё. Уни ҳурмат қилинглари!» дерди. Онамизнинг вафотидан кейин отам уйланмади. Ўгай она болаларимга қай оналик қиларди, деб ўйлагандир-да. Мен онамдан жуда ёш қолганим сабабли, отам мени ўзи ювиб-тараб, ўзи овқатлантирарди. Опамнинг отамга қилган миннатдорчилиги ҳали шу бўлдики! Опам ўз фикридан қайтадиганга ўхшамасди. Аммо менга ёқмаётган томонни шунда эдики, нима учун опам, келиб-келиб Дэниэ Махатаникига боради? «Қандай қилиб уни уйга олиб кетса бўларкин» деган ўй куни билан тинчлик бермади менга. Кечга бориб печкаларни ёқиб бўлдим-да, остонага ўтириб, шуни ўйладим. Қишлоқда ҳар хил гаплар тарқалганди. Нега энди опам келиб-келиб Дэниэ Махатаникига бориб ўтирипти! Хаёлимни Сома бўлиб юборди.

— Укажон, нега опамиз кетиб қолдйкин-а?

— Мен ҳам ҳайронман. Отам билан айтишиб қолганга ўхшайди.

— Орадан бир гап ўтибдими?

— Мен тақинчоқлар ҳақида сўрамоқчи бўлдим, Сома гапимни бошқача тушунмасин, дедим-да, фикримдан қайтдим. Сома ҳам эшикнинг кесакисига суяниб индамай турарди. Бир оздан кейин эса:

— Келармикан уйга?— деди.

— Келмайдиганга ўхшайди. Бугун олдига бориб, шунча ялинсам ҳам кўнмади. Опамнинг феъли шунақа, қанчалик қистаманг, шунчалик оёғини тираб олади. Бироқ эртага яна бир уриниб кўраман.

— Яхшиси мен бора қолай,— деди Сома ва менга яқин келиб, сочларимни силади.— Кўп куйинаверма, хўпми?

Сома қўлларини пешанамга аста теккизди-да, уйига кириб кетди.

Мен печкадан чала ёнган ўтин ва чўғларни тортиб олиб, банан остига обориб тўкдим-да, яна жойимга келиб ўтирдим. Соманинг олдимга келиши орамизда бўлиб ўтган воқеаларни кўз олдимга келтирди. У бунчалар мени эркалаб, сочларимни силади-я! Нималар бўлаётганига ўзим ҳам ҳайрон эдим. Ҳеч қачон, ҳатто хаёлимга ҳам келмайдиган ишлар бўлди! «Нега бунга йўл қўйдим?» — дердим ҳасрат-надомат чекиб. Шунда: «Ахир мен бахтлиман-ку, қанчалар бахтиёрман! Яна нима керак менга?» деган ўй хаёлимдан лип этиб ўтди. Сўнг нима-ниш ўрнини дадиллик эгаллади, ҳаммаси табиий, куядиган ери йўқ бунинг. Қандай номаъқулчилик ўтдики, шунча хижолат чексам, деган фикрга келиб, ўзимни босдим.

Чала ўтин ва чўғлар аста-секин кул бўла бошлади. Мен ҳамон тутқич бермас ҳаяжонли ўйлар юки остида қимир этмай ўтирардим. Жимжитликни кўприк остида оқаётган сувнинг шовиллашигина бузиб турарди.

Эртасига Гунапала дўконимизга мол олиб келгани Галлега кетди. Фақат акамгина опамнинг уйдан кетиб қолганига парво қилмасди. Гунапала сўнгги вақтларда жуда бошқача бўлиб қолганди. Мен яна илгаригидек нон тарқата бошладим.

Ўша куни ҳар кунгига қараганда иш анча кўп бўлди. Мен уйга соат учларда қайтдим. Нон яшиқни ҳовлига қўйиб, велосипедимни уйнинг орқасига яширдим. Дўкон ёпиқ эди. Отам чошгоҳда дам оладиган уй деразасидан хонага қараган эдим, у ерда Сома юзини қўллари билан яшириб ўтирган экан. Отам унинг ёнида ўтириб, бир нималарни деб унга тасалли берарди. Отам келганимни сезиб уйдан чиқди. Мен эса жиққа тер кўйлагимни ечиб, анҳорга чўмилгани кетдим. Қайтсам, Сома ҳамон отамнинг йиғма каравотида бояги-боягидек йиғлаб ўтирарди.

— Нега йиғлаяпсан? — дедим учиб турган елкаларини кўриб раҳмим келиб.

Сома индамади.

«Нега бунча йиғлаяптикин-а», — дедим ўз-ўзимга айвонга чиқа туриб.

— Опанг уни куракда турмайдиган сўзлар билан ҳақорат қилибди, — деди отам мени кўриб.

Эй, ҳали гап бу ёқда экан-да. Демак, Сома, ўз айтганини қилиб, опамнинг олдида борибди. У бўлса Сомани юмма талаган. Буниси жуда қизик бўлди-ку. У ҳаммамизнинг таъзириимизни беряпти-ку.

Отам дўкон олдида ивирсиб қолди, мен уйга кириб кетдим.

— Бўлди-да энди! Шунгайм ота гўри қозихонами!— деб Сомага тасалли бердим, тўзиб кетган сочларини аста силаб. Сома индамай ўрнидан турди-да, чиқиб кетди. Ювиниб келиб, индамай сочларини таради.

— Опам нима деди сенга?— ўсмоқчилаб сўрадим.

— Ҳеч нима.

Ойна томонга қараб турган кўзларига ёш тўлди. Лаблари титради. Мен чидолмай, ташқарига чиқиб кетдим.

Опам Сомага тақинчоқлар ҳақида бирон нарса деб, уни қаттиқ хафа қилган. Нега энди Сома бу ҳақда чурқ этмасикин? Ҳадеб ижикилайверишнинг фойдаси йўқ.

Опам уйимизга қайтиб келмади. Буниси ҳам майли-я, унинг ҳали ҳам Дэниэ Махатаникида турганлиги одамни қаттиқ хафа қиларди. Мен, опамни уйга олиб келайлик деб отамга роса ялиниб-ёлвордим. Бошда отам кўнмади. Ахири рози бўлди. Бу уринишларим ҳам фойда бермади. Орадан чамаси бир ҳафта ўтгач, мен яна бориб, уйга юр деб опамга ялиндим. Бу сафар ҳам у кўнмади. «Уйга юр» деб намунча менга ёпишиб қолдинг!?— деди опам зарда билан.— Отангга қолса унинг кўзидан йўқолганим минг марта яхши». Шундан кейин гапни чўзиб ўтирмадим. Бунинг устига бир куни отамнинг Эманисга: «Менин уйимми, Дэниэ Махатаникими, бунинг фарқи йўқ. Ахир шу вақтгача ўзимникидан кўра, Дэниэ Махатанинги гуручини кўпроқ егандирман»,— деганини эшитиб қолдим. Опамнинг Дэниэ Махата даргоҳидан бошпана топганлиги учун чекиб юрган аламларим аста-секин тарқала бошлади. Дўконда ишлар кўпайиб кетганидан, ҳатто бош қашишга ҳам вақт йўқ эди.

Нонларни соат уч яримгача тарқатиб бўлардим. Эндилликда Удугамадаги дўконлар ҳам биздан нон оладиган бўлди. Ҳар куни саксон буханкагача нон тарқатардим. Пулни Сома тикиб берган ҳамёнга солардим.

Орамиздаги алоқа қандай бўлишини ҳозирча айтиш қийин. Шу нарса равшан эдики, биз кундан-кунга бир-биримизга тобора толпинадиган бўлиб қолдик. Кунлар ўтган сари мен Сомасиз туrolмайдиган бўлиб қолдим, бу туйғуга қарши бирон нарса қилишга қурбим етолмаслиги мени анча гангитиб қўйди. Эркак билан аёл ўртаси-

даги муҳаббат, қолаверса Сома билан иккимиз ўртамиздаги севги, бундай қараганда оддий бир нарсасидек кўринса-да, шунча машмашаларга сабабчи бўлди-я! У шартлилик бизнинг амримиздан ташқари иш деб ҳисоблар, баъзида эса уни расмий иш деб билар ва у бунга оғир ботмасди. Унинг бу қилиғи мени қаттиқ хафа қилди. Шу вақтгача мен иккита қиз билан танишганман. Ун тўрт ёшимда, Эманиснинг катта қизини севиб қолдим у тез кунда ундан кўнглим совиди. Сўнг Милли менга ёқиб қолди. Бу гапгиси бошқача туюлди менга. Милли икковимиз битта плантацияда ишлардик, кечқурунлари ишдан бирга қайтиб, шу йилги биринчи марта тозаланган чангалзорда хайрлашардик. Дам олиш кунлари учрашиб қолсак, ундан-бундан гаплашиб, вақт ўтказардик. Миллини кўрсам довдираб, гапимдан адашиб кетардим. Гарчи қиз бир неча маротаба мени уйига таклиф қилган бўлса-да, уларникига боришга тортиндим. Чамамда, ана шу сабаб бўлиб Милли мендан узоқлашиб кетди. Аммо ҳозирги кечинмаларим у вақтлардаги изтиробларим олдида алангадан учқун эди холос.

Ташқари ҳовлида яшиқларга нон жойлаётганимда ҳали ғира-шира эди. Ана шундай пайтларда, агар уйдагилар ухлаб ётган бўлса, Сома аста-секин орқамдан келарди-да, кифтларимга суркалар, елкаларимни меҳр билан силаб, бўйнимга лабларини теккизарди. Унинг бу ҳаракатлари гарчи бир зумда бўлиб ўтса-да, қалбимда унга нисбатан чексиз меҳр-шафқат уйғотар, томоғимга бир нима келиб тиқилгандек бўларди. Уйдагилар аста-секин уйғона бошлагач, тезда велосипедимга минардиму вази-фамни ўтагани жўнардим. Аммо ҳаёлан Сома билан бирга эдим. Пинжимга тиқилгандаги таранг кўкракларини қалбан сезардим. Елкаларимни силаётган майин қўлларини кўз олдимдан асло кеткизолмасдим. Сўнг қалбим қувончларга тўлиб, овозим борица қўшиқ айтиб юборардим.

Бу узоққа чўзилмасди. Бахт-қувонч ўрнини ғам-андух эгаллаб, қалбим ўртанарди. Пушаймон ич-этимни кемирар, ўзимни жиноятчи, нотавон банда ҳисоблардим. Одамлар ҳам, ўзим ҳам кечирришга нолойиқ кимсаман дердим. Бошимни қаёққа уришни билмай қолдим. Ҳатто энг бахтли онларимда ҳам менинг Сомага бўлган муҳаббатимни ғам-ғусса билан заҳарловчи қаттиқ пушаймон юки эзиб тургандек ҳис қилардим.

Вақти келиб виждон азобидан қутуларман, деган фикр ҳаёлимга келарди. Бу ният эди, холос. Бир кун кечқурун ниятларимнинг пуч эканлиги аниқ бўлиб қолди. Гунапала дўкон ёпилгунча, яъни соат саккиз, саккиз яримгача пештахта ёнида турарди. Отам баъзи вақтларда бананга кетиб, кеч қайтарди. Шунда Сом билан иккимиз ёлғиз қолардик, бир кун мен унинг хонасига кириб, эшик орқасидаги йиғма каравотга ўтирдим. Деразадан хонага ғира-шира ёруғлик тушиб турарди.

Ўша кеч Сом ўзини телбаларча тутди. У дуч келган еримдан жонсараклик билан ўпа бошлади. Аъзойи бадалининг титраётганини сезиб турардим. Бирдан у қаддини ростлади-да, узук тақилган бармоғини менга чўзди, овози титраб:

— Тишинг билан суғуриб ол!— деди.

Мен довдираб қолдим, унинг жаҳли чиқиб, шартта ўрнидан турди-да, чопганча чиқиб кетди.

Мен унинг ортидан чиқдим, Соманинг бу қилиғига ҳайрон бўлиб, кўприк томонга юрдим. Кўприк панжарасига суяниб бир оз турдим-да, нариги қирғоққа ўтдим ва қирғоқ бўйлаб юрдим. Бу қирғоқда деярли дов-дарахт йўқ эди, фақат унда-бунда шохлари сувга тегиб турган буталар учарди. Сокин оқшомда борарканман, ўксик ва ғам-алам қалбимни тирнардди.

Эртасига азонда ҳамир қораётган эдим, Сом аста хонасидан чиқди-да, эшикни беркитиб, олдимга келди. Қўлини кифтимга қўйди, гуноҳ қилиб қўйган одамдек кўзларимга боқиб:

— Хафа бўлдингми мендан?— деб сўради ийманиб.

— Йўқ-йўқ, нималар деясан,— дедим шоша-пиша.

Ҳаш-паш дегунча орадан уч ой ўтди. Дўконимиз кундан-кунга ривож топа бошлади. Бундан отам беҳад хурсанд эди. У зора ёшроқ кўринсам деб фақат соқолинигина эмас, ҳатто мўйловини ҳам оладиган бўлди. Қадамлари ҳам илдам, сипо, доимо кулиб турадиган бўлиб қолди. Ахир у дўкондор-да! У дўконга енгилар узун, тоза, оппоқ кўйлак кийиб чиқарди. Боя айтганимдек, дўконимиз ишлари ниҳоятда яхши борар, баъзи кунлари ҳатто олти юз рупийгача савдо қилардик. Пулни отам ҳеч кимга, ҳатто Гунапалага ҳам ишопмай, ўзи санарди. Дўконимизга кўплаб йўловчилар кирадиган бўлиб қолди. Қиш-лётимиздан ўтадиган деярли ҳамма автобуслар дўконимиз олдида тўхтар, ундаги йўловчилар дўконга кириб,

бир пиёладан чой ичишарди, Автобусдан тушишни хоҳламаганларга Жинадаса чой олиб бориб тутарди.

Аллақандай «хайрихоҳ» одам баъзи автобуслар белгиланган бекатда тўхтамай, истаган ерида тўхтайдиган бўлиб қолди, деб шикоят хати ёзипти. Ҳозирча хат текширилмади.

Катарагамага бориб келганимиздан кейин Гунапала жуда бошқача бўлиб қолди. У ҳеч нарсага қўшилмас, ҳатто бир-икки оғиз сўзни ҳам зўр-базўр гапирарди. Унинг суратигина қолган эди, холос. У доимо хаёл сургани сурганди. Менга ҳатто биз билан Гунапала эмас, унинг сояси яшаётгандек туюларди. Шу фикр миямга найзадек санчилган ўша кеча сира ёдимдан чиқмайди.

Опам бизга бир оғиз билдирмай, ҳатто хайрлашмай, Дэниэ Махатанинг Ратнапурдаги узоқ қариндошиникига кетиб қолди.

Май ойида дўкон очганимизга бир ярим йил тўлди. Савдо ишларимиз бир маромда борар, бурунги шавқ-завқимиз қолмаган эди. Ҳамма нарса назаримда оддийдек туйиларди. Авваллари Магатотеда бир буханка ортиқ нон сотиб қолсам, қувониб кетардим. Эндиликда бунақанги ҳодисаларга бепарво қарайдиган бўлиб қолдим. «Агар бирор нарсани орзу қилсанг кўнглинг қувончга тўларкану орзунгга етишгандан кейин унга қизиқмай қўяркансан» деган фикр хаёлимдан ўтарди велосипедда кетарканман. Бу иш ҳам кўнглимга урди.

Сирасини айтганда, дўкопимизнинг довруғи атроф қишлоқларгагина эмас, ҳатто Галлега ҳам таркалди. Авваллари отам Галлега ҳафтада бир марта борган бўлса, эндиликда икки мартадан борадиган бўлди. У ердаги дўкондорлар: «Кўприк олдидаги дўконнинг эгаси шу одам бўлади» деб отамни ҳурмат билан кутиб олишадиган бўлди. Ҳатто отам бўладиган сайловларда қишлоқ комитети аъзолигига ўз номзодини қўймоқчи бўлди. Мен бунга кўнмадим. Шундан кейин отам ниятидан қайтди. Унинг ҳар бир гапи ва юриш-туришида ўзига ишонч ва қатъият сезилиб турарди. Шу орада содир бўлган бир воқеа ишимизга катта таъсир қилди. Биздан уч юз метрлар чамаси нарида турадиган (унинг уйи ҳам йўл ёқасида эди) Мэлэгода Пиядаса дўкон очадиган бўлиб қолди. Сиядорис Аййанинг айтишига қараганда, Пиядаса минг

рупия қалин олиб, этумалалик қизга уйланипти. Бундан ташқари, Дэниэ Махата ҳам унга беш юз рупия берганмиш. Дэниэ Махатанинг отам билан муносабати анча яхши эди-ку, нега энди биз билан рақобат қилмоқчи бўлган одамга шунча пул берганига ишонмадик. Балки Пиядаса жўрттага шунақанги гап тарқатгандир. «Яхшиси буни Дэниэ Махатадан сўрасак, ўзи нима деркин?»

Бир куни дўконда отам билан иккимиз қолдик. Мен шу ҳақда гап очдим.

— Мэзлэгода Пиядасага беш юз рупия берганинг тўғрими, деб Дэниэ Махатадан сўраб боқсанг қандай бўларкин?

Отам индамай сигарасини чекаверди.

— Унинг шунча пул берганлигига ҳеч ақл бовар қилмайди, сўрасак яхши бўларди.

— Сўрашнинг нима кераги бор,— деб отам елка қисиб қўйди.— Буни сўрамасак ҳам, билиб олиш осон. Бордию Пиядаса дўкон очса, Дэниэ Махатадан пул олганлиги аниқ бўлади. Унинг пул берганлигига кўзим етади,— деди отам бир оз сукутдан сўнг.— Ахир у бизни ситиб чиқариб, еримизни тортиб олмоқчи бўлган эди-ку. Ўзинини пастга уриб, сўрашнинг ҳожати йўқ.

— Шунда унинг қанақа одамлиги маълум бўларди-да.

— Уни мен беш қўлимдек биламан,— деди отам гапни чўрт кесиб.

Пиядасанинг дўкон очмоқчи бўлиб юрганлиги мени қаттиқ ташвишга солиб қўйди. У дўконни қулай жойга очмоқчи. Яна унинг катта дастмояси ҳам бор. Биз дўкон қурмоқчи бўлиб иш бошлаганимизда бунақа пулимиз йўқ эди. Бунга отам парво қилмаган эди.

— Пиядасанинг минг рупия қалин олганлиги ёлғон,— деди отам бир куни,— ўла қолса Дэниэ Махата унга беш юз рупия бермайди. Наридорса юз эллик, икки юз рупия берган бўлиши мумкин. Пиядаса ўз қадр-қимматини ошириш ниятида жўрттага олди-қочди гап тарқатиб юрибди.

Миш-миш гап тарқалганлигига тахминан бир ой бўлганда, Пиядаса дўкон очди. Кўпчилик, Пиядаса уйи олди-га бир уй солиб, шунини дўкон қилади, деб ўйлаганди. Лекин у бундан ташқари, узун айвон ҳам солди. Айвон газлама ҳамда зираворлар сотиш учун мўлжалланганди. Чойхонаси ҳам бор эди. Мен Пиядаса дўкон очган куни кечқурун қанақа моллари борлигини билиш мақсадида

Ўзимни иши бор одамга солиб дўкони ёнидан бир неча марта ўтдим. Кўриб, капалагим учиб кетди. Унинг моллари бизнинг молларга нисбатан икки баравар кўп эди. Дўконига катта шкаф ҳам қўйилган. Биз шунақа шкафни анчадан бери орзу қилардик. Пиядаса бу шкафни қайнатасиникидан олиб келган дейишади. Шкафга зич қилиб турли навдаги печенье ва конфет қутилари териб қўйилган. Ҳаммадан ёмони шунда эдики, Пиядаса фақат чой-нон сотишдан ташқари, ип-газлама ҳамда турли зираворлар ҳам сотмоқчи эди. Фақат унинг нон пиширадиган печкаси йўқ эди, холос.

Ўша куни кечқурун савдодан тушган пулни санаб ўтирганимизда отамга:

— Пиядасанинг дўконидаги молларни кўрсанг оғзинг очилиб қолади,— дедим.

— Нима қипти, бизникидан бир оз кўпроқ-да, гарчи у турли зираворлар билан ҳам савдо қилмоқчи бўлса-да,— деди отам,— мени айтди дерсан, унинг бу иши юлдуз кўрмай жон беради.

— Нега энди?

— Зиравор сотишнинг ўзи бўлмайди. Ихалакандэдаги дўконнинг синганлиги эсингдами? У дўкон нега синди? Чунки у ерда ҳам гуручга қўшиб зираворлар ҳам сотмоқчи бўлишганди. Бу ерликлар гуруч билан зираворни Нагода билан Чандурамбедан олиб келишади. Гуруч билан зираворлардан фойда қилиш учун у ердаги баҳодан беш-ўн цент қимматга сотиш керак. Бунга ким ҳам оларди дейсан? Ўз баҳосига сотса, фойда чиқармиди? Ахир кооператив дўконларида бу нарсалар белгиланган баҳода сотилмаганда ҳам баҳарнав эди.

Отам ишонч билан гапирарди, ундаги кайфият бора-бора менга ҳам юқди.

Орадан бир неча ҳафта ўтди, савдомиз бояги-боягидек эди. Қош қорайди дегунча плантация ишчилари дўконимизга олдинма-кетин кириб, баъзилари нон харид қилар, баъзилари эса чой ичарди. Унда соат етти-саккизгача шўх гурунг типмасди. Овозлар орасидан:

— Икки буханка нон ўраб бер.

— Ўн цент печенье торт.

— Икки пиёла сутсиз чой қуй, унчалик аччиқ бўлмасин...— деган гаплар эшитилиб турарди.

Чейжўш ҳар сафаргидек бақиллаб қайнаб турар, Жинадаса эса мулозамат кўрсатиб, у ёқдан бу ёққа пирил-

лаб чой таширди. Шу орада Мэлэгода Пиядасанинг дўкони ҳақида ҳам гап бўларди.

— Ҳа, нима бўлгандаям Пиядасанинг дўкони кундан-кунга путурдан кетяпти,— деди бир кунни Балапитийэ Аййа чой ичиб ўтираркан.

— Бировдан кулиш яхшимас, Балапитийэ Аййа,— дея эътироз билдирди отам.— Ҳали ўзимизнинг ҳолимиз нима кечишини ким билади дейсан. Агар Пиядаса гуруч ва зиравор сотишни ўйламаганда, биз ҳам унинг дўконига кириб чой-пой ичиб турардик. У биздан ҳам бирмунча пул ишларди.

— Бу сенинг таъбинг, аммо мен ўла қолсам ҳам унинг дўконига қадам босмайман. Нега деганинда, Пиядаса бугун плантацияга келиб, фақат мендан мол харид қилинглار, деб одамларга ташвиқот қилди.

— Ҳой, Вильсон,— деди отам сергаклиниб.— Нималар деяпсан, ҳали Пиядаса плантацияга бориб, одамларга менинг дўконимдан мол харид қилинглар, дептими?

— Ҳа-да,— деди гапида давом этиб Балапитийэ Аййа,— яна ёлғиз ўзи эмас, бригадир билан.

— Бригадирнинг бизда қанақа хусумати бор экан? У ҳам бизнинг синишимизни, Пиядасанинг савдоси гуркирашини истабди-да,— деди, отам бошини қимирлатиб.

— Балапитийэ Аййа, сен индамадингми?— дедим мен ҳам гапга аралашиб.

— Боплаб жавоб бердим. Эски кийим одамга қовушади, деган эдим, Пиядасанинг афт-башараси шунақаям бужмайиб кетдики, асти қўяверасан.

— Бултурги бананлари ириб-чириб кетди, шуни ташлаб юборгани плантацияга борган,— деди Балапитийэ Аййанинг ёнида ўтирган Отар. Бўйи узун бўлганлиги учун уни Новча Отар дейишарди.

— Кеча қараб турсам, Пиядаса учта катта бойлам бананни ахлатга обориб ташлади,— деди гапида давом этиб Отар,— лоақал номигаям сотмабди-я!

— Хотинининг пуллари унга ёқмади,— деди отам.

Пиядасанинг дўконига харидор кирмай, нарсалари бузилиб қолиб, ташлаб юбораётганлигини ўтган ҳафта Сиядорис Аййадан эшитган эдик. Унинг бир қоп унни дарёга ташлаётганини Аййа кўрипти.

— У дўкон очиш осон иш деб ўйлаган-да. Бунга ҳам уқув керак,— гурур билан деди отам.— Сиядорис Аййа, Пиядаса сени кўриб, бир хил бўлиб кетгандир-а?!

— Унисини билмадим. Пиядаса дарёга қоп орқалаб келганда, мен нариги қирғоқда ювинаётган эдим. Шунда у эшитсин деб жўрттага: «Кетма-кет дўкон очишяпти. Ўқин орада дарёнинг суви булғаниб, ювингани кўнглинг тортмай қолади» дедим. У бўлса ўзини эшитмаганга солиб, кетиб қолди.

— Ҳа, хотинининг пулининг хосияти бўлмади,— деб гапини маъқуллади отам. Ҳар сафар Пиядаса ҳақида гап кетса, отам шу гапини такрорларди.

Пиядаса кейинги ойнинг охирларида дўконига яна мол олиб келди, лекин у бу сафар молларни насияга олди.

— Тавба, бу қанақа бемаънилик-а,— дедим мен отамга,— ҳали анча моли турибтию насияга мол олиб нима қилади.

— Коломбода одат шунақа. Дўконни молга тикиб ташлашади. Қўявер, ҳали дарёда жей кўп,— деди отам зардаси қайнаб.

Июнь ойида ҳеч қанақа янгилик бўлмади. Отам ундан қарзини сўраганилиги учун Сомапала деган мижозимиз Пиядасанинг дўконидан мол оладиган бўлди. Умуман насияга мол бермаслик бизнинг шаронгда қийин. Чунки плантация ишчилари насияга мол олиб, ойда бир марта, яъни, мояна олганларида узиншарди. Отам қарзини йигирма беш, ошиги билан ўттиз рупиядан ошишига йўл қўймасди. Сомапала бўлса қирқ рупиядан ошиқ насия қилди. У Пиядасанинг дўконига қийшайган вақтда ҳам қарзини тўламади.

«Ундан нарига, ўша хасисдан қутулганимизга шукур. Қарзини тўламаса садқан сар, камиб қолмаймиз,— дерди отам ҳар сафар Сомапаланинг қарзи ҳақида гапирсам.

Пиядасанинг аҳволи кундан кунга оғирлаша бошлади. Бир кун Сиядорис Айё билан бананга кетаётган эдик.

— Хабаринг борми, шу ойнинг охирига Пиядаса дўконини ёпармиш,— деб қолди.

— Бўлмаган гап, одамлар оғзинга келганини валдирайберади!— дедим мен.

— Гапингни қара-ю!— деди Сиядорис Айё қизишиб.— Нагодадаги бир дўкондорга газламаларини олиб берганига нима дейсан? Вақтида унинг ширинлик ва печеньеларини арзон-гаровга олиб қолсаларинг олиб қолдиларинг, бўлмаса, аттанг деб қоласизлар.

— Агар у ғамлаб қўйган нарсаларини сотаётган бўлса, гапингда жон борга ўхшайди,— дедим.

— Албатта-да, шу гапни эшитганимдан бери худди тўйга кетяпган одамга ўхшаб севинаяпман!

— Бошга мушкул иш тушган одамдан кулма,— дедим мен койиган бўлиб. Бу гапни эшитиб кўнглим анча ёришди.

— Шунақа гапни қўй,— деди қизишиб Снядорис Аййа.— Ахир Пиядаса дўкон очиб, сизларни синдирмоқчи бўлганди-ку. Бугун уйга борсам бунинг хурсандчилигига албатта бир стакан ароқ нчаман.

Уйга анча кеч қайтдик, Снядорис Аййа айтганини қилиб, бир стакан ичди. Бир оз қизишгач, Пиядасанинг дўкони ва унинг ёпилганини оғзини кўпиртириб анча гапирди. Мен ташқари ҳовлига ўтдим-да печкадан чўр олиб, жинчироқни пуфлаб ёқдим-да, уни девордаги михга илиб, ним қоронғи уйга кирдим, Сома йиғма каравотда тиззаларини қучоқлаб ўтирган экан. Бориб ёнига ўтирдим. У чўчиб кетди. Мен уни эркалаб бағримга тортдим, тўзғиган сочларини силадим. У бўлса пинжимга кириб кетди. Шу кўйи чурқ этмай, анча ўтирдик. Бирдан Соманинг кифтлари титрай бошлади. У йиғларди. Кейинги вақтларда Сома кулиб туриб бирдан йиғлаб юборадиган одат чиқарганди. Бундай пайтларда уни овутиш жуда мушкул эди. Мана ҳозир ҳам унинг бу аҳволига чидолмай эркалаб елкаларини силай бошладим. Бирдан Сома елкамни тишлаб олди. Қичқириб юборишимга оз қолди, ундан нари сурилдим. Елкамга кафтимни боссам, қон. Буни кўрган Сома қўрқиб шивирлади:

— Жуда оғридим, укажон?

Жинчироқни олиб келдим, қарасак, қон тўхтабди.

— Энди нима қилдик? Дори қўйиб боғлаб қўймасак, ўлиб қоламан,— деб ҳазиллашдим уни тинчлантириш учун. Сома куйиб-пишиб кўзларимга қараб: «Жудаям оғрияптими укагинам?» деди.

— Кел, Гунапалага кўрсатамиз,— деди Сома ғалати жилмайиб,— бундай вақтда нима қилиш кераклигини у билади.— Бунақа ҳазилни ёқтирмаганимдан унга ажабланиб қарайим.

— Ҳим чақираман бўлмаса,— деди Сома ҳовлиқиб.

— Бу қандай бемаънилик,— дедим жаҳлим чиқиб.

Э, тасига гешинда айвондаги стулда кўчага қараб ўтирдим. Иссиқнинг баландлигидан жойимдан қимирлаш

у ёқда турсин, ҳатто бирон нарса ҳақида ўйлагим келмасди. Пиядасанинг дўкони яққол кўриниб турарди. У қўлида газета, зинапояда ўтирипти. Осилган баанлар ҳам кўринмади. Буни кўриб, юрагим ачиб кетди. Пиядаса ҳам бизга ўхшаб озмунча нари бориб, бери келдим. Дўкон очиншининг ўзи бўладими? Буни у йўқчиликдан қилди. Эндиликда ҳамма орзулари пучга чиқди. Инсоннинг бошига нималар тушмайди! Шу пайт Сома ичкаридан чиқиб, эски ҳисоб-китобларни пештахтага ёйиб, кўздан кечираётган Гунапаланинг ёнига ўтирди-да, бирдан:

— Кўрдингми, уканг жароҳатланибди,— деди.

Аъзойи баданимдан совуқ тер чиқиб, ўтирган жойимда қотиб қолдим.

— Кўрсанг-чи,— деб гапида давом этди Сома, Гунапаланинг елкасига қўлини қўйиб.— Жароҳатини ҳеч кимга кўрсатмаяпти.

— Ким жароҳатланди? Сенми, Вильсон?— деди Гунапала қоғозларидан бош кўтариб.

Бетимга қон тепиб, зўр-базўр лабларимни қовуштирдим-да:

— Ҳа, кеча велосипеддан йиқилиб тушдим,— дедим.

— Дори-дармон қўйдингми ярангга! Шишганга ҳам ўхшайди-ку!— деди Гунапала олдимга келиб.

— Кокос ёнғоғининг мағзидан қўйдим.

— Жароҳатинг яхшигина-ку,— деди Гунапала, ярамга қараб.— Тошга йиқилганга ўхшайсан. Тош бўлгандаям учли тош бўлса керак-а.

— Ҳа, тошга тегувди... йўл ёқасидаги...— дедим дуқланиб.

Сома айёрона жилмайиб, биз томонга қараб турарди. Назаримда стулга ёпишиб қолганга ўхшардим. Бир ёқдан Сомадан хафа бўлсам, иккинчи томондан унинг бу ўйинига ҳайрон бўлардим. Бусиз ҳам узилай-узилай деб турган асаб торини тортишнинг нима фойдаси бор.

— Елкангга қараб бўлмайди, Вильсон. Эртага албатта табибга бор, малҳам беради. Боролмасанг, ўзим олиб келаман.

— Йўқ, йўқ, ўзим бораман,— дедим мен шоша-пиша. Назаримда гапдан тўхтасак, сукунат ғолиб келиб, иккимиз учун муҳим бўлган ҳақиқатни англаб олишимизга имкон туғиладигандек туюлди. Бу ҳақиқатни тан олиш

қанчалар фожиа бўлса, тан олмай, чўзиб юриш ундан ҳам баттар, мудҳиш эди. Гунапала буни сезарди шекилли:

— Ҳозирча велосипед минма, йўқса ярангинг битиши қийин бўлади,— деди.

Бундай диққатпазликка ортиқ чидолмаслигини сезиб, айвондан тушдим-да, кўприк томон кетдим. Кўприкда сувнинг оқишини томоша қилдим. Назаримда, мингминг болғача миямга гурсиллаб тушаётгандек бўлди. Бу овозни эшитмаслик учун қулоқларимни беркитиб олдим. Бир кўнглим ўзимни сувга ташлаб қалбимни тирнаб, азоб бераётган хижолатпазликдан қутулмоқчи ҳам бўлдим. Беш дақиқа ўтмай, яна ғизиллаганча уйга кирдим. Деразаси ташқари ҳовлига қараган уйдаги бўйрага ўзимни ташлаб, ухлашга ҳаракат қилдим. Бироқ кўзимни юмдим дегунча, елкамга қўлини қўйиб турган Гунапала пайдо бўлаверди. Унинг боқишлари қалбимга ёриб кириб, ўзи билган бутун сир-асроримни фош қилаётгандек бўлаверди. Биз Сома билан қанчалар нотавон, манфур инсонмиз-а? «Нима қилиш керак? Нима қилиш керак?» деган фикр чор атрофимдан бостириб келаверди. Сапчиб ўрнимдан турдим-да, худди ўз-ўзимдан қочгандек велосипедга миниб, телбаларча педални босдим.

Уйга алламаҳалда қайтдим.

— Сэми келиб, сени йўқлади. У автобусда келибди!— деб қичқирди отам, менинг кириб келаётганимни айвондан кўриб. Шу баҳона бўлдию, яна уйдан чиқиб кетдим. Сэмиларники йўл айрилишида эди. У келаётганимни деразадан кўрди шекилли, дарвозасидан киришим билан, югуриб олдимга чиқди-да:

— Муҳим бир янгиликни айтмоқчийдим сенга,— деди.

— Сен мени йўқлабсан, отам айтди. Эшитдим у олдингга келдим.

— Хўш десанг, бугун Пиядаса автобус компанияси идорасига борипти.

Гапнинг индаллосига тушундим.

— Унинг дўкони олдида автобус тўхтайдиган қилишни илтимос қилибди,— деди Сэми.

— Хўш, илтимосини қондиришиптими?

— Қондиришипти. Компания директори рози бўпти.

— Энди нима қилиш керак?— шунчаки сўраган бўлдим мен.

— Менимча, бу билан унинг иши юришиб кетмасов.

Лекин дўконининг доврўғи кетади. Отангга айт, компания директорига бир хурмача қатиқ обориб берсин.

Отам бу хабарни бамайлихотир тинглади. Сэмининг маслаҳатини айтган эдим, у:

— Ҳамманинг гапига учавермаслик керак. Майли, унинг дўкони олдида автобус тўхтайдиган қилишса, қилишаверсин. Қойил, у шуниям гап деб кўтариб юриптими ҳали. Бундан биз унчалик зарар кўрмаймиз. Лекин бунинг Пиядасага фойдаси тегармикин.

— Шундайку-я, лекин энди у дўконини ёпмайди-да!

— Мабодо у йўловчиларга чой билан бирош егулик сотадиган бўлса, бу иши билан узоққа боради деб ўйлайсанми. Ҳовлиқма, бош омон бўлса, кўрасан.

Биринчи числодан бошлаб автобуслар унинг дўкони олдида тўхтай бошлади. Мен ўша кунни саватларимга нон жойлаб, энди кетмоқчи бўлиб турган эдим, унинг дўкони олдида биринчи автобус келиб тўхтади. Пиядаса шоша-пиша патнисга чой териб, йўловчиларга тутта бошлади. Ёнимда турган отам:

— Менимча, бу узоққа бормаса керак. Шуям иш бўптию турган-битгани оворагарчилик-а. «Олиб бор! Олиб кел! Олиб кет!» дан бошқа нарсаси йўқ.

Отам ҳар қанча гапирмасин, шунақа ҳазо булут кунларда дўконимиз олдида автобуснинг тўхташи эсимга тушиб, кўнглим алланечук бўлиб кетди. Тезлигини пасайтириб, автобус тўхтар, йўловчилар бпр пиёладаш чой ичиб, отам билан ҳазил-хузул қилишарди.

Автобус бошқа жойда тўхтайдиган бўлса-да, бу бизнинг савдо-сотиғимизга унчалик таъсир қилмади. Аввалгидек йўловчиларнинг кўпчилиги бизнинг дўконимизга кириб, чой ичишарди. Ҳатто нон олгани ҳам дўконимизга келишарди. Шубҳасиз бундан биз хурсанд эдик, аммо буни Пиядасага гўрда билдириб бўлармиди? У ишларим юришиб кетди, деб оғзи қулоғида эди. Отам айтганидек, унинг ишлари бир оз юришди.

Мен ҳар кунни эрталаб фақат Нагодага нон таширдим. Удаламаттуга эса Жинадаса олиб борарди. Ҳар ойнинг охирида мен бориб, насияларни ундириб келардим. Дўконимиздан қарзга мол олган харидорлардан пулини ойнинг йигирма олтинчи кунни олардик. Шу кунни плантация ишчилари мояна олишарди. Бир кун кечиксанг насияни ундириш амри маҳол эди.

Мен ҳар вақтдагидек шу кунни чошгоҳдан кейин Сия-

дорис Аййа билан плантацияга келдим. Қассир ҳали келмаган экан. Уни кутгани ишчилар яшайдиган қатор кулбалар соясига бориб у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик. Сал нарида анчагина одамлар ҳам қассирни кутиб ўтиришарди.

Орадан кўп ўтмай, биз томон лапанглаб келаётган Балапитийэ Аййани кўриб қолиб, уни чақирдим:

— Хой, Аййа, қаёққа шошиб кетяпсан?

— Эй, Вильсон, сенмисан?— деди менга.— Бери кел, сени қидириб юрувдим.

Балапитийэ Аййа бирон сир айтмоқчи бўлган одамдек мени бир четга тортди-да, қулоғимга шивирлади:

— Гапимни эшит, бугундан бошлаб ҳамма ишчиларга сизларнинг дўконингиздан бирон нарса олишни қатъий ман этишди. Пиядасанинг ўзи, бригадир ҳамда иш бошқарувчи учаласи бир бўлиб ҳар бир ишчига алоҳида-алоҳида тайинлашди.

Буни эшитиб ҳангу манг бўлиб қолдим. Пиядасанинг бу ҳийла-найрангидан жоним ҳиқилдоғимга келди, бундан кейин ҳолимиз нима кечади деб капалагим учиб кетди. Ахир харидорларимизнинг кўпчилиги шу плантация ишчилари-да!

— Нима қилиш керак?— Балапитийэ Аййа ҳамон афтимга тикилиб турарди.

— Миям қотиб қолди, бригадир ҳам... иш бошқарувчи ҳам... Демак, Пиядаса анчадан бери шуни ўйлаб юрган экан-да...

— Ҳаммаларининг тили бир,— деди Балапитийэ Аййа ишонч билан ва гапида давом этди:— Менимча, Вильсон, учови бир бўлиб шуни ўйлаб топишган. Бундан бошлиқнинг хабари бўлмаса керак. Олдига бориб, унга айтиш керак. Ву қилмишлари учун бошлиқ уларнинг пешанасидан силаб қўймас албатта.

— Буни аниқ биласанми?— дедим унга.

— Аниқ биламан. Агар бошлиқ билиб қолса, уларнинг таъзирини беради!

— Унда ётиб қолгунча, отиб қолиш керак.

— Отангга айт, албатта бошлиқнинг олдига бориб, ҳамма гапни айтсин. Мен кечқурун олдингга кириб, хабар оламан.

— Хўп, яхши. Ишчиларга айт, кечқурун бориб қарзларини тўлашсин,— дедим-да, Сиядорис Аййани чақирдим.

Плантациядан чиқиб кетаётганимизда Сиядорис Айя мендан сўраб қолди:

— Балапитийэ нима деди. Дўконингиз ҳақида бирор гап айтдимми?

Ўз ҳаёлим билан бўлиб, унга тезда жавоб беролмадим.

— У нимаям дерди. Гапига қараганда, улар бирлашиб, ишчиларни биздан бездирмоқчи бўлишбди. Эртдан бошлаб дўконимиздан ҳеч ким нарсаси олмасмиш.

— Вой-бў! Энди бу ёғи неча пулдан тушди?— деди Сиядорис ачиниб.— Кимдан чиқипти бу қабихлик.

— Пиядаса, бригадир ҳамда иш бошқарувчидан. Улар тўғри келган ишчини тўхтатиб, қаттиқ тайинлашипти.

— Энди нима қилиш керак-а?— деди Сиядорис ҳамдардлик билан.

— Менинг ҳам бошим қотиб қолди.

— Лаънатилар,— деди Сиядорис.

— Бу ишлари учун уларни ўлдирса ҳам камлик қилади.

Уйга кирдик, пештахта олдида ўтирган отам мен томонга ўгирилди-да, ўрнидан туриб деди,

— Нималар бўлаётганини эшитдингми, Вильсон?

Отамнинг овозидан ҳадик аломати сезиларди.

— Ҳа, эшитдим. Ҳозир плантациядан келяпман,— дедим айвонга чиқаётиб.— Сен буни қаёқдан эшитдинг?

— Пэлаваттадан бир бола ҳаллослаб келиб, айтди.— Оёқларимда мадор қолмади, чурқ этолмай, скамейкага чўкдим. Отам стулни суриб, ёнимга ўтирди.

— Лаънати иблислар. Бу ишлари учун уларни ўлдирса ҳам камлик қилади,— деди Сиядорис. У жаҳли чиққанда, битта гапни икки марта қайтарарди.

Ҳаммамиз қаттиқ ташвишга тушиб қолдик. Бу фақат савдомизгагина зарари тегиб қолмай, балки тамоман синишимизга сабабчи бўлиши мумкин эди. Кечқурун бу ҳақда отам куйиб-пишиб деди:

— Бу анчайин автобус тўхтайдиган жойни ўзгартиришга ўхшаган гап эмас. Бунақада бор буд-шудимиздан ажраб қолишимиз ҳам мумкин. Эртагаёқ бошлиқнинг олдига бориб гаплашаман. Бошқа иложимиз йўқ.

— Мен ҳам шу фикрдаман,— деди Балапитийэ.

— Қўра-била туриб бошлиқ бунга йўл қўймас-ов.

— Мен бир нарсадан хавотирланяпман,— деди отам гапида давом этиб.— Ахир биз унга ўша пайтда еримиз-

ни сотмагандик-ку. Шу сабабдан бизга ён босмаса керак деб ўйлайман.

— Барибир бориш керак, — дедим отамни кўндирмоқчи бўлиб. — Вақт ўтгандан кейин аттанг деб қолгандан кўра, ҳаракат қилиб қолиш керак.

Отам эртасига кун чиқар-чиқмас йўлга тушди. Плантация бошлиғи Вандурамбада турарди. Қўлим қуруқ бўлмасин деб бир хурмача қатиқ билан катта бўлак асал олиб кетди.

Отам вақт чошгоҳдан оққанда қайтиб келди. Автобусдан тушгандаги авзойини кўриб, боргани бекор кетмабди, деб ўйладим.

— Пиядасанинг ҳийла-найранги ўтмади. Ҳақиқатан ҳам бошлиқнинг хабари йўқ экан бу гапдан, эшитиб жаҳли чиқди, — деди отам кийимини алмаштираркан. Кечадан бери отамнинг биринчи марта бардам гапирishi эди.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим. Биздан мол харид қилаверинглар деб ишчиларга айтиб қўярканми энди?

— Шу бугуноқ иш бошқарувчинини чақириб, додани бермоқчи бўлди. Мен унга, Пиядаса билан бригадирнинг автобус тўхтайдиган жойини зимдан ўзгартирганлигини ҳам гапирдим. Бригадир ҳам жазодан қуруқ қолмаса керак.

Сома отамга чой олиб келди.

— Сома шу ерда экан, ёмонлик кўрмаймиз, шунақамасми, Сома? — деди отам бўш пиёлаги унга узатаркан. Сўнг Сомани эркалаб елкасига қоқиб қўйди.

Эртасига бошлиқ ишчиларга хоҳлаган дўконларидан мол харид қилишга рухсат берганлигини эшитдик. Яна дўконимиз эрталаб ҳамда кечқурунлари гаўжум бўлиб қолди. Аввалги мижозларимиздан фақат Найнов Отаргина келмади. У ҳам Сомапалага ўхшаб биздан анчагина қарздор эди.

Аммо отам бу ёқдаги ишлари силлиққина битганидан, Найнов Отарнинг дўконимизга кирмаганлигидан хафа бўлмади. Бир кун и кечқурун Балапитийэ Аййа билан гаплашиб ўтириб, гап орасида:

— Падарига минг лаънат ўша Найнов Отарнинг. Дўконга кирмаяпгани яхши бўлди. Бўлмаса яна насияга мол бер деб жонимизга тегарди. Энди у, Пиядасадан қарзга мол олаверсин. У найнов Ихалакандэдаги дўкондордан қарзга ботиб қолганидан кейин бизнинг дўконга кира бошлаганди. Агар яна шунақа биздан мол олишни таъ-

қиқлаб қўйишса, унда нима қиласан Балапитийэ Айя?— деди отам унга, бир оз сукутдан сўнг.

— Ғам ема, ишларинг жойида ҳозир. Мен тегишли одамлар билан гапни пишитиб қўйдим.

— Ишқилиб, иш ташламоқчимасмисизлар?— деди отам кулимсираб.

— Ташвиш тортма энди, деяпман-ку сенга. Бекорга гапирармидим.

Пиядасанинг ҳийла-найранги ўтмади. Ишчилар атиги бир кунгина дўконимизга киришмади. Эртасидан савдомиз яна қизиб кетди.

Дала ишлари тугаб, кўпчилик турли қадамжоларни зиёрат қилгани кета бошлади. Ратнапурга бориладиган Лэлвала йўлидан Сирападая зиёратгоҳига қараб бир талай зиёратчилар йўлга тушди. Уларнинг кўпчилиги дўконимизда чой ичиб, дам оладиган одамлар эди. Сирападаяга боролмаганлар Қалгала ёки шунга ўхшаш жойларга кетишди. Бунинг устига Баддэгамада фильм қўйила бошлади. Ҳар кuni кечқурун чанги осмонга ўрлаган юк машиналарида одамлар кинога боришарди. Отамнинг ҳам саёҳатга чиққиси келиб қолди. Бир кuni у икки-уч кунга Дэвундарага бориб келаман, деб қолди. Дўконда мени қолдириб, Гунапала билан Сомани бирга олиб кетмоқчи бўлди. Сўнгги вақтларда Гунапала аввалгидан ҳам бешбаттар аҳволга тушиб қолганди. У ҳар бир нарасага, ҳатто бизларга ҳам бепарво қарайдиган бўлиб қолганди. Дўконимиз, савдомизни ўйлаб отам икковимиз роса қайғурдик, унинг эса парвойига ҳам келмади. Унинг отам билан Дэвундарага бормаслигига ишонардим. Хуллас, айтганим бўлди.

— Отам мени бирга олиб кетмоқчи, лекин мен ҳеч қачон бормайман,— деди Гунапала менга.

— Отам ҳам бормаслигини сезганми дейман, Сиядорис Айяни бирга олиб кетмоқчи бўлибди,— дедим.

— Агар Сиядорис ҳам бормаса, унда сен бор, дўконга ўзим қараб тураман,— деди акам.

Бу гапни отамга айтган эдим, у кўнмади:

— Сен қанақа қилиб бу ердан жиласан, акангинг ёлғиз ўзи дўконни уддалай олмайди-ку,— деди.

Отамга ҳам Дэвундарага бориш насиб қилмади. Йўл тараддудини кўриб юрган кунларнинг бирида ишчилар яна дўконимизга кирмай қўйишди.

Маълум бўлишича, Пиядаса яна бригадир ва иш бош-

қарувчи билан тил бириктириб, аввалгидақа иш қилишибди. Ҳар бир ишчига бизнинг дўкондан мол харид қилмасликни қаттиқ тайинлашипти. Хатто, кимки буйруққа бўйсунмаса, ишдан ҳайдалади, деб пўписа қилишипти. Бошим қотиб қолди. Ахир бошлиқ отамга, ишчиларни ўз ихтиёрларига қўйиб берамиз, хоҳлаган дўконларидан мол харид қилишаверади, деб ваъда берганди-ку! Нега баъдасида турмади. Бу бизни яна ташвишга солиб қўйди.

— Нима қилишга ақлим етмай қолди. Ишимиз энди чаппасига кетадиганга ўхшайди,— деди отам шу хабарни эшитган кунимиз кечқурун.

У жуда хафа эди.

— Мен ҳам бирон нима дейишга ҳайрон бўлиб қолдим. Нима сабабдан яна бизга бошқача қараб қолишдийкин-а?

— Бошлиқ мени лақиллатди,— деди отам фиғонни чиқиб.— Балки Пиядаса билан бригадир устимиздан нфво тарқатгандир?

— Балапитийэ Аййанинг гапига қараганда, Пиядаса бу сафар автобус компанияси директорини ўртага қўйиб, яна ғаламислик қилибди. Бошлиқнинг эски гинаси эсига тушиб, унинг гапига кўна қолган-да! Нима бўлгандаям шунча харидордан ажрасак ҳолимиз вой деявер. Ўтган ойда ишчиларга раҳм қилиб насияга анчагина мол бергандим. Энди бунни қандай қилиб ундириб бўлади?

Отам икковимиз ярим кечагача роса ўйлаб, ўйимизнинг тагига етолмадик. Қўлимиздан нима келарди? Яна плантация бошлиғига йўлиқишдан бошқа илож йўқ.

Эртасига эрталаб, ҳеч кимга билдирмай, отам икковимиз Вандурамбага жўнадик. Бошлиқ уйида йўқ экан.

Бу ишимизнинг ўнгидан келмаслигининг аломати дедим ўзимча. У пешинга яқин келди. Бизни кўриб унинг афт-ангори ўзгарди, биздан совуқ тер чиқиб кетди. Келганлигимизнинг сабабини айтган эдик, унинг жон-пони чиқиб:

— Бунақа нарсаларга мен аралашмайман. Ишчиларнинг ўз ихтиёри ўзида. Қаердан мол харид қилишса, қилишаверади,— деди. Бу гапни эшитиб қотиб қолдик. Сўнг таъзим қилдик-да, кетмоқчи бўлдик.

— Йўл учун бир парча ер сўраганимда бермовдиларинг. Сенларга энди керак бўлиб қолдимми?— деди у жаҳл билан орқамиздан. Анча жойгача чурқ этмай бордик. Бошлиқнинг ҳозирги гапи у ёқ-бу ёғимдан ўтиб кетди.

Энди бирон чора топиш қийин эди. Отамга қарадим, назаримда у анча чўккан, ҳатто қариб қолгандек кўринди.

— Бу албатта бригадирнинг иши, у бошлиққа эски гапни эслатиб, йўқ ердаги нарсаларни бичиб-тўқиган,— деди отам жимликни бузиб.

— Бошлиқнинг гапига қараганда, шунақага ўхшайди. Сўраган ерини бериб қўя қолмаймизми?— дедим мен.

— Бошқа чора йўқ, бўлмаса, Пиядаса бошимизга етади.— Отам хўрсиниб қўйди.

— Яхшиси ўзини гумдон қилиб қўя қолсак-чи,— дедим жон-поним чиқиб.

Уйга етгунча чурқ этмадик.

Отам уйда кечгача йиғма каравотда хаёл суриб ўтирди. Мен қош қорайгунча ухладим. Сўнг, зора бирор янгиликнинг учи чиқиб қолса деб, Балапитийэ Аййанцкига чиқдим. У ҳам бизнинг фикримизга қўшилиб, ерни бермаса бўлмайди, деди. Уйга киришим билан, отам:

— Менга қара, Вильсон, барибир ерни бермасак бўлмайди. Қандай қилиб бўлса-да, ишчиларни дўконимиздан мол оладиган қилиш керак. Насияга анча мол сотганман,— деди.

— Қанча насия қилгансан?

— Ҳозиргина насия дафтарини кўриб чиқдим. Сал кам уч юз рупияга бориб қопти. Шу боисдан ерни берамизу, яна унга бош эгамиз.

— Шундай қилишга тўғри келади.

— Ана шундагина бошлиқнинг қаҳри меҳрга айланиб, бизга ёрдам бериши мумкин.

— Чўзиб ўтирмай, эртагаёқ бориб розилигимизни билдир. Ишчилар Пиядасанинг дўконига ўрганиб қолишгандан кейин, уларни қайтариш қийин бўлади. Дўкондан ажралгандан кўра, ерни берган маъқул.

— Менинг бошлиқ олдига боришим ноқулайроқ бўляпти. Кел, яхшиси розилигимизни плантациянинг биронта одамидан айтиб юбора қолайлик.

— Ҳозир у ердан ҳеч кимни тополмайсан. Бригадирдан илтимос қилса бўлади-ю, аммо унинг бизларни кўрарга кўзи йўқ-да!

— Бу гапинг тўғри эмас, Вильсон,— эътироз билдирди отам.— Ерини сотишга кўндир деб ўшанда бошлиқ уни олдимизга юборган эди-ку. Ундан розилигимизни бошлиққа бориб айт, деб илтимос қилсак. Бунинг унга ҳам

фойдаси тегади. Гапимизга кўнса, ишни худди ўзи дўндиргандек бўлиб чиқади.

— Бу ҳам тўғри. Лекин ерни сотган кунимизоқ, бошлиқ ишчиларга биздан мол харид қилишга рухсат берсин.

— Ҳозироқ бригадирникига бораман. Лекин у қовоқхонадан қайтганмикин?

— Қайтгандир-э.

Отам кетди, тахминан бир соатлардап кейин бригадирни бошлаб келди.

— Агар бошда гапимга кирганингда, ҳамма иш ҳамирдан қил сугургандек битарди-кетарди. Пиядасанинг дўконидан ном-нишон ҳам қолмасди,— дея ялтоқланиб айвонга чиқди бригадир. У кириб келиши билан ҳамма ёқни ароқ ҳиди тутиб кетди. Худди ўз уйидагидек тортинмай-нетмай, стулни столга яқинроқ сурди-да, бетель солинган тарелкани олдиға тортиди, тузукровини тапплаб оғзинга солди. У ўзини раҳмдил қилиб кўрсатишга ҳақанча уринмасин, унинг турқи тароватидан мунофиқ одам эканлиги сезилиб турарди.

— Ушанда Вильсонга,— у мен томонга ўгирилди.— Эртами, кечми, барибир ерни сотасизлар, дегандим. Энди ҳеч нарсадан қўрқманглар. Эртага эрталаб бирга бошлиқнинг олдиға борамиз. У ёғини ўзимга қўйиб бераверасизлар,— деб қўшиб қўйди у мақтанчоқлик билан. Роса ичганидан башараси қип-қизил, кўзларига қон тўлганди, у эшик кесакисига суяниб, дам-бадам Сомага қараб қўярди. Бунга чидолмай шартта ўрнимдан туриб, башарасига шапалоқ тортиб юборгим келди, ўзимни босдим. Бригадир икки соатча тинмай вайсади.

Эртасига эрталаб отам бир неча апельсин олиб, бригадир билан плантация бошлиғи олдиға кетишди.

Ҳали соат ўн бўлмасдан у жилмайиб кириб келди.

— Бошлиқ шу бугуноқ ишчиларга тайинлаб қўймоқчи бўлди,— деди у останада хатлаб.— Ерни сотишимизни эшитдию оғзининг таноби қочиб, яйраб кетди. Майлику-я, юрагим жуда ачинапти-да.

— Хафа бўлма, ота,— тасалли бердим унга,— бу ёғимиз танг келмаганда ер сотармидик. Шу уч кун ичида Пиядасанинг дўконига одам сизмаяпти. Бу одамларни дўконимиздан мол оладиган қилсак қанийди-я. Майли, омонлик бўлаверсин. Йўл қуришни қачон бошлашармиш?

— Менимча, бугун кечқурун бошлашса керак.

Еримизнинг бир қисмидан ажралганимиздан хафа бўлдим, аммо дўконимизнинг омон қолганидан хурсанд бўлдим. Дарёга бориб чўмилдим, овқатландим-да, ухлагани ётдим. Ўрнимдан тиниқиб турдим. Сўнгги икки-уч кун пчида тортган ғам-ташвишларим унутилгандек бўлди.

— Ҳой, Вильсон, бу ёққа қара, ишчилар йўл қургани келишди,— деди эшик олдида турган отам бақириб кўзимни очар-очмасимдай. Сакраб ўрнимдан турдим. Отамнинг юз-кўзидан ҳайрат, қўрқув аломати сезилиб турарди. У ҳозиргина айтган гапларининг чин ёки ёлғонлигига ишонинқирамас, ташқарида бўлаётган воқеаларга, зора бу ишлар ёлғон бўлса деб ёш болалардек умид қиларди.

— Эшитяпман, эшитяпман,— дедим эшикни оча туриб.

Тўртта ишчи ўз асбоб-ускуналарини ажратиб олишарди.

— Манави бананни ҳам ковлаб ташлаш керак,— деди менга ишчилардан бири.— Бўлмаса юк машинаси қайрилолмайди.

— Илож қанча, ковлаш керак бўлса, ковлайверасизда,— дедим мен.

Ишчилар бананни ковлаб, ён-веридаги бататларни ҳам илдиз-пилдизи билан суғуриб, ерни текислай бошладилар. Энди бу ер, плантацияга қарашли бўлиб қолди. Орадан бир соатча вақт ўтгандан кейин йўл тайёр бўлди. Ишчилар ҳам асбобларини йиғиштириб, кетишди. Мен шу кун и харидорларимиз қайтиб келар, деган умидда кўпроқ печенье пиширдим. Ишчилар ишдан чиқишига ярим соат қолганда, яъни соат тўрт яримларда чой қайнатиб қўйдим. Кўп ўтмай бекорга шунчалик уринган эканман деб ачиндим. Чунки ишдан қайтаётган ишчилар олдинги кунлардагидек тўда-тўда бўлиб дўконимиз олдида ўтиб кета бошлашдию Пиядасанинг дўконига ҳам киришмади. «Уларга ҳеч нарса дейишмаганга ўхшайди»,— дедим ўзимча, отам йўқлигига хафа бўлиб. У бананга кетган эди.

— Сом, менга қара,— дедим уйига кириб,— яна ҳеч ким дўконимизга кирмади.

— Биламан, ойнадан кўриб турибман.

— Пиядасанинг дўконига ҳам киришмаяпти. Ме-

нимча, уларга ҳеч нима дейишмаганга ўхшашади,— дедим айвонга бора туриб.

Пештахтага суяниб олиб, бир оз бўлса-да ташвишларни миямдан қувмоқчи бўлдим. Шунда нега ишчилар аввалгидек дўконимиздан юз ўгиришяпти, деган фикр хаёлимдан ўтди. Машинанинг қаттиқ овози хаёлимни бўлиб юборди, катта бир юк машинаси уйимиз олдида бурилди-да, янги йўлдан плантация томон ғизиллаб кетди. Машина фараларининг ўткир нури кўзимга шайтоннинг кўзидек туюлди. Назаримда у ҳозир уйимизу дўконимизни янчиб кетадигандек бўлди. Ташқи ҳовлига чиқдим. Қарасам, юк машинаси аста уйимиз олдигача келди-да, атрофга лой сачратиб, плантация томон кетди. Қош қорайди: Уйга кириб, лампани ёқдим.

Отам ҳам воқеадан воқиф бўлгач, ҳайратда қолди. Ахир эрталаб бошлиқ, ишчилар билан гаплашаман деб ваъда берганди-ку!

— Бошим қотиб қолди. Балапитийэ Айянинг олдига бориб кел-чи, балки у бирор нарса билар,— деди отам менга.

Балапитийэ Айя ҳам тайинли гап айтмади:

— Ишчиларни тўплаб, нима ҳақдадир гаплашишди, нималигини аниқ билолмадим. Эртага билиб келаман.

— Бугун Пиядасанинг дўконига ҳам ҳеч ким кирмади. Ишчилар билан-ку албатта гаплашишган. Нима дейишганини билмадим.— Мен елкамни қисдим, бирор нарса билолмай, изимга қайтдим.

Эртасига эрталаб ҳам дўконимизга ҳеч зог доримади. Ишчилар бу ерда дўкон йўқдек унга қарашмадиям, чақ-чақлашиб, ёнидан ўтиб кетишди. Кун ёйилар-ёйилмас юк машинасининг гулдураган овози эшитилди. Шофер устуга сигнал бериб, машинасини бурди-да, ўтиб кетди. Наздимда мен турган ер титраб кетгандек бўлди.

Кечқурун ҳам дўконимиз бўш бўлди. Балапитийэ Айя зора бирор яхши гап топиб келса деб кутавериб кўзларим тўрт бўлди. Лекин бу сафар ҳам тасалли берадиган гап олиб келмади.

— Ҳеч нарсага ақлим етмай қолди,— деб гап бошлади у.— Кеча бошлиқ сизга берган ваъдасига биноан, ишчиларга, хоҳлаган дўконларингиздан мол олаверинглар деганмиш. Нега сизларнинг дўконларингизга кирмаяпгандарининг сабабини бир-иккита ишчидан сўрадим.

— Нима дейишди?— дедим сабрим чидамай.

— Тайинли гап айтишмади. Баъзилари огзи ботирлик қилиб: «Бугун бу дўкондан мол ол дейишса, эртасига бошқасидан мол ол дейишадн. Жонга тегиб кетди бу машмашалар. Энди таъбимизга ёққан дўконга бораверамиз» дейди.

— Менимча, бу гапни Найнов Отар айтган!

— Худди ўша айтди. Отанг олдинги ойда насияга кўп мол берганмиди?

— Ҳа, насияга анчагина мол берганди.

— Унақа бўлса гап тамом,— деди бош чайқаб Балаптийёз Айя.— Энди сизнинг дўконингизга қарзини тўлагани ҳеч ким келмайди.

Бундай қараганда, унинг гапида жон борга ўхшарди. Буни отамга айтган эдим, у бўшашиб скамейкага чўкди, шу кўйи анчагача чурқ этмади. Гап бошлаган эди, гапидан ҳайрон қолдим. Унинг гапидан афсус-надомат чекапганлиги сезилиб турарди:

— Дўконимиз синди, пулимиз соврилди, еримиздан ажралдик. Хуллас, бахт биздан юз ўгирди.

Шу пайт, худди атайлаб қилгандек, юк машинасининг овози жимликни бузди. Машина уйимиз олдидан ўтиб, кўприк томон елиб кетди. Буни кўриб ғазабим қайнади. Қани энди ихтиёр ўзимда бўлганда, шу юк машинасию, қўлимга тушган ҳамма нарсани пачақлаб ташлардим.

— Бундан ҳам баттари бўлмаса керак. Савдони ҳам қотирдик,— деди отам жойидан тураркан. У уйга кириб, ўрнига чўзилди. Гунапала чўмилиб келди. Худди ҳеч нарса бўлмагандек, лампага яқинроқ ўтирди-да, газёта ўқий бошлади. Энди шу ўтиришда у кечки овқатгача қимир этмайди. Мен ҳам уйга кирдим-да, жойимга чўзилдим. Худди кун бўйи тош ташиган одамдек, аъзойи баданним зирқирарди.

Сома ошхонадан чиқди-да, келиб мен ётган йиғма каравот четига ўтирди.

— Хафа бўлма, укажон! Плантацияга ёлланиб, бир кунимизни кўрармиз,— деди у ёстиққа ёйилиб ётган сочларимни силаб.— Тура қол, қайноққина чой дамладим.

Юрагим ўйнаб кетди. Соманинг юзини аста силадим, у энгашиб юзини юзимга босди. Бир неча дақиқа бурун бўғзимга тиқилиб, юрагимни эзаётган ғам-андух йўқолгандек бўлди. «Севги шундай нарсаси, у бор жойда ҳар қандай кўнгилсизлик унутилади»,— деб ўйлардим мен

қимирлашга ботинолмай. Лиммо-лим тўлган бахт коса-
сини чайқатиб юборгим келмасди.

Харидор йўқ. Онда-сонда ўткинчи йўловчилар дўко-
нимизга кириб ўтишарди. Уни ёпса ҳам бўладиган дара-
жага келиб қолди. Ой охирида сарҳисоб қилган эдик,
даромадимиз аввалги ойларга қараганда беш баравар
камайиб кетганлиги маълум бўлди. Бунақада дўконни
ёпишдан бошқа чорамиз қолмайди. Мэлэгода Пиядаса-
нинг ишлари гуриллаб кетди. Одамлар уни ҳурматлаб
«хўжайин» дейдиган бўлишди. Пиядасанинг савдодаги
муваффақияти, бизнинг мағлубиятимиз ва мардумнинг
ҳар хил гап-сўзлари мени адойи тамом қилди. Бу кўрги-
ликларнинг сабабчиси Пиядасадан ўч олмоқчи бўлдим.
Балапитийэ Айя, Гинтотадан домла айтиб келиб, Пия-
дасанинг дўконини иссиқ-совуқ қилдир деди. Отам бу
гапни эшитиб тутақиб кетди:

— Нима бало, эсингни едингми? Унинг етти пуштини
азобда ўтказмоқчимисан?

— У бошимизга не кунларни солди, эл-юрт орасида
шарманда бўлдик.

— Бўлмаган гапларни қўй, Вильсон. Тақдирда бори-
дан қочиб қутулиб бўлмайди. Пешанадагини кўрамиз.
Бу гапларни қўйиб, яхшиси ишимизнинг юришиб кети-
шини ўйлашимиз керак.

— Энди ишимиз юришиб бўпти,— дедим энсам қо-
тиб.— Авваламбор Пиядасанинг дўкони ишлаб тураркан,
бизга кун йўқ.

Тўсатдан зардам қайнаб:

— Ишимизга ғов бўляпган Пиядасанинг ёстуғини қу-
ритиш керак,— деб юбордим.

— Аҳмоқ бўлма, Вильсон. Мен нонни ҳозиргига қара-
да, икки марта ортиқ сотсак ишимиз юришиб кетармикин
деган фикрдаман. Шундай қилсак, дўконнинг кераги бўл-
майди.

— Бу айтишга осон,— дедим киноя билан.

— Ҳовлиқмай, гапни охиригача эшит,— деди отам.—
Кеча Нагодага бориб, талай гап топиб келдим. Кўп дў-
конлар биздан нон олишмоқчи. Лекин энг муҳими шуки,
Этумала ёнидаги Хиккадуве новвойхонаси яқинда ёпи-
лармиш. Бу нима деган гаплигини биласанми?

— Қимдан эшитдинг?— дедим қизиқсиниб. Уйлаб
қарасам, отамнинг гапида жон борга ўхшарди.

— Нагодадаги бир дўкондор айтди. У новвойхона бошлиғи атроф дўконлардан қарзини йиғайтганини аниқ билармиш. Шундан унинг новвойхонаси ёпиллиги аниқлиги сезилиб турибди. Бу омадимизнинг келганлиги эмасми? Эртага Этумалага бориб, боргани билан келамиз,— деди отам бир оз жонланиб.

Харидорлар биздан безиди, агар аҳвол шунақа давом этаверса, дўконимизнинг ёпиллиги аниқ деб эртаю кеч куйиб-пишдим. Пиядасани эса кўрарга кўзим, отарга ўқим йўқ эди. Отам билан орамизда бўлиб ўтган гандан кейин кўнглим бир оз ёришгандек бўлди. Дилимда, энди ишларимиз юришиб кетади деган умид пайдо бўлди. Агар кўпроқ нон сотсак, пул йиғиб, яна дўкон очамиз. «Албатта отам билан Этумалага бораман»,— деган фикрга келдим, уйда ўтира олмаслигимга ақлим етиб. Жинадаса деган узоқ қариндошимиз Этумалада дўкон очганди. Унинг дўкони новвойхонадан ярим милъ наридаги кемалар тўхтайдиган жойда эди. Шунинг учун ҳам Жинадасаникига бормоқчи бўлдик.

Эртасига эрталаб, соат еттидаги автобусда йўлга тушдик.

— Қелиб яхши қилмасизлар!— дея қувониб бизни кутиб олди Жинадаса дўкони оstonасидан.— Эртага ё индинга ўзим сизларникига бормоқчи бўлиб турувдим.

— Ишларимиз чатоқ,— дедим мен.

— Эшитдим ҳамма гапни. Шунинг учун ҳам яхши хабар олиб бориб сизларни хурсанд қилмоқчи эдим.

— Ўзимиз кела қолдик. Қани, айт-чи, қандай хушхабар бор?— деди кулиб отам.

Жинадаса дўконига бир болани қўйди-да, ўзи бизни уйига олиб борди. Олдимизга гуруч қўйди. Овқатланиб бўлгач, отам ўз ишидан гап очди.

— Менга қара, Этумаладаги дўконнинг ёпилаётгани аниқми?

— Ҳа, аниқ. Ана шу хабарни сизларга айтай дедим. Ҳозир нон сотишнинг айна қулай пайти. Ахир Талгасва-лагача битта ҳам новвойхона йўқ-да!

— Унда, бу ердаги дўконлар ўша новвойхонадан нон олармиди?

— Ҳа! Новвойхонанинг бекилиши ҳеч кимнинг хаёли-га ҳам келмаганди. Бир томондан бекилгани ҳам яхши бўлади. Ўзиям бир кунда уч мартадан нон тарқатарди-да.

Вақтда ҳаётининг қамчилаб қоллиглар. Акс ҳолда ҳаётда ҳаётнинг қамчилаб қоллиглар.

— Биз ҳаётининг аниқлиги билгани келдик-да,— деди она. — Аммо Маҳмуддан бу ерги келгунча нечта дўкон очилди.

— Санао кўра қил. Ўзгаришдаги бир, Тунмулладаги вақтда Маҳмуд Маҳмуднинг ушбу. Менимча, дўконларнинг ҳаётини ўқиб қолар.

— Ах, шу дўконлар биздан нон олса, ошиғимиз олчи бўларди-а. Ҳаракат қилиб қолли керак.

— Маҳмуд, Вақтда ҳаракат қилиб қолсанг, марра очилди. Маҳмуд, ошмадаги ошни олдириб қолаверасан. Маҳмуд, Маҳмудда вақтдан фойдаланиб, поввойхона очилди.— деди Маҳмуд.

Маҳмуд Маҳмуддаги автобусда хурсанд бўлиб қайтдик. Маҳмуд Маҳмуд шу дўкон. Энди кўлаб нон сотиб, аҳволимизни аниқлаймиз деб ўйладик. Отам йўлдаёқ бундан буён нон қилишимиз кераклигини ўйлаб келди.

— Энди Маҳмуд йўлимизга тўғаноқ бўлолмайди,— деди отам келди.— кейинги ҳафтадан бошлаб шу дўконларга нон тарқата бошлаймиз. Аммо сенга қийин бўлади-а. Билсан. Ҳечқиси йўқ, битта-яримтага ёрдам бер деб айтмас қиламиз.

— Ўйла ун тамом бўлди, олишга пул йўқ, бу ёғини биласизми, ота.

— Ҳа, тўғри... унда қарзларни ундириш керак.

— Қарзларни куйиб кетди, деявер. Аммо икки қон ун. бир неча товасиз ишимиз битмайди.

Пул масаласи оғир бўлиб қолди. Бизга керакли пулни қилишда фақат Дениз Махатадан топиш мумкин эди. Маҳмуд Маҳмудда дўкон очган вақтдаги қилғилигини ўйлаб, ондаги боргимиз келмасди. Бирдан хаёлимга ушбу фикр келиб қолди:

— Ота, плантация бошлиғидан сотган еримизнинг пулини сўрасак бўлмасмикин? Балки у қуруқ қўймас, ўлганга юз रुपия берар.

— Бу нарсга эсила йўқ деяпсанми? Эсимда бор. Бироқ ўшанда пул хусусида гап бўлмаганди-да.

— Нима қилти, еримизни унга текинга берганмидик? Сўрасак, ўз ҳақимизни сўраймиз.

— Тўғри-а, бироқ одамнинг юзи чидамайди-да. Билди еримизни шундай берган бўлсагу энди пул бер деб сўраса, қандай бўларкин.

— Кўриб турибсан-ку, ҳозир бизга пул сувдан ҳам зарур. Ўз ҳақимизни сўрасак айб бўладими? Агар вақтида отимизни қамчиласак, хўп-хўп, бўлмаса, сариқ чақа ҳам ундирилмаймиз.

Охири отам кўнди, у эртасига эрталаб плантация бошлиғининг олдида борди. Бошлиқ юз рупия бермоқчи бўлибди. Уша кунгек отам икковимиз Галледаги нотариусда битим туздик. Ҳамма сарф-харажатни бошлиқ тўлади ва шу ернинг ўзида у отамга юз рупия берди. Биз ун ва това олдик-да, уйга қайтдик.

Велосипед олгунимча, Сиядорис Аййанинг велосипедни миниб турадиган бўлдим.

Мен Этумалага борадиган йўлдаги дўконларга нон тарқата бошладим. Сиядорис Аййанинг куёви эса Унавития йўлидаги эски мижозларимизга нон олиб боришга кўмаклашмоқчи бўлди. Этумалага боргунча ўн иккита дўкон бор эди. Шу сабабдан, бу дўконларга саксон буханкага яқин нон олиб бориш керак эди. Уйдан соат еттидаги автобус ўтмасдан чиқиб, чошгоҳгача Этумалага зўр-базўр етиб борардим. Дэннэ Махатанинг хўрози қичқириши (у одатда уч-тўртларда қичқирарди) билан ўрнимдан турардим. Сома ҳам мен билан барабар туриб, чой дамларди. Чой ичиб бўлиб менга қарашарди. Отам соат бешларда турарди. Шу икки соат ичида Сома иккимиз ёлғиз қолардик. Бу икки соат биз учун энг ажойиб дақиқа эди?! Шу қисқа онда, назаримда Сома менга хотинимдек туюларди. Сомага нисбатан мендаги эҳтиросли, чанқоқ ҳиссиётлар ўрнини анчадан бери осойишта ва рисоладаги туйғулар эгаллаган эди. Сома эса ҳали-ҳали мени қаттиқ севарди. Назаримда гоҳо ақлдан озар даражада эҳтиросга бериларди. Бир кун эрталаб печнинг қизишини кутиб ўтирардим. Уй ва хурмо дарахтлари печнинг алангасидан бамисоли яллиғланарди. Шу пайт Сома уйдан чиқиб, скамейкага келиб ўтирди. Лекин бирдан ўрнимдан туриб, қаршимга келиб тик қотди. Мен уни оғушимга тортдим. У бўлса титраб-қақшаб мени ўпа бошлади.

Мен чўчиб, уни ўзимдан нари итардим-да, ўрнимдан туриб кетдим. Печка ичида эса шайтон қиёфасига кирган аланга менга қараб иржайарди. Орқамни ўгириб олсамда, аммо у даҳшатли иржайиш мени тарк этмасди. Печкадаги тўнкаларни тортиб олиб, итқитиб юборишимга оз қолди.

Энди Этумала йўлидаги барча дўконлар биздан нон оладиган бўлди. Ишимиз юришиб кетганидан хурсанд бўлиб, нариги соҳилдаги яна саккиз-ўн дўконни ҳам нон билан таъминлайдиган бўлдик. У ёққа ўн цент тўлаб, паромда ўтиларди. Бахтимизга бу ерда биттаям нонвойхона йўқ эди. Нон савдосидан келаётган даромадимиз дўкондан тушадиган даромаддан кам эмасди. Шу туфайли яқинда бошимизга тушган кўргуликлар аста-секин эсимиздан чиқа бошлади.

— Нафсиламрини олганда, дўкон очишдан кўра, нон сотиш тинч бўларкан,— деди бир куни отам.— У пайтда ҳар бир қарздорнинг ортидан югуриб юрардик. Бунинг устига қарзини берадими, йўқми, деб юрагимиз пўкилларди. Ҳозир эса нонингни тарқат-да, оёғингни узатиб тинчгина ётавер.

Оёқ-қўлимни узатиб ўтириш менга камдан-кам насиб этарди. Ўзим нон пишириб, уни ўзим дўконларга тарқатардим. Шунга қарамай унинг гапига қўшилдим.

Велосипедим бузилиб қолгани сабабли Сиядорис Айянинг велосипедини миняпганлигимни юқорида айтган эдим. Ишимиз бир оз юришгандан кейин янги велосипед олиш имконияти туғилди. Уйга соат учдан олдин қайтолмасдим. Ҳар куни уйга келсам овқат тайёр бўларди. Сома овқатга қўшиб ейишга пиёз тўғраб қўяр ёки кўнгил очадиган бирон нарса топиб қўярди. Тушки овқатни еб, намозшомгача ухлардим-да, ўрнимдан туриб ўтин ёриб, хамир қорардим. Соат ўн бирларда, ҳамма ётганда қўлим ишдан бўшарди. Баъзан шунақа пайтда олдимга Сома келарди.

Бир куни ишдан энди қутулган эдим, Сома олдимга келди-да, деди:

— Менга қара, укажон, кел, давлатдан ижарага ер олайлик-да, уй қуриб, ўша ерда яшайлик.

— Нима, бу ер сенга ёқмаяптими?

— Гунапала Талгасваладан иш топибди. Шу ойда кўчиб кетмоқчи. Мен бир ўзим бу ерда қолишни истамайман.

Дўконимиз ёпилганидан кейин, Гунапаланинг иш қидириб қолганидан хабарим бор эди-ю, аммо бошқа ёққа кўчиб кетади, деб ўйламагандим.

— Хўп, Гунапала кетди дейлик. Биз ҳам ер олиб, уй қурдик. Унда бу ерда ким қолади?

— Ким қоларди? Отам-да!

— Унда бу уйдангина эмас, умуман бу қишлоқдан кўчиб кетишимизга тўғри келади.

Сома индамади.

— Нега Гунапала бу ерда тургиси келмаяпти?— дедим орадаги жимликни бузиб.

— Нега энди Гунапалага эрга тегдим,— деди бирдан Сома, мешинг саволимга жавоб бермай.— Гуноҳга ботдим! Эй худо, нақадар гуноҳкорман!

Унинг юз-кўзларидан изтироб чекаётгани кўриниб турарди.

— Аммо ўз ихтиёрим билан гуноҳга ботганим йўқ, ҳа, сабаби...—

Гапи оғзида қолиб, уйга кириб кетди.

Мен аллавақтгача ухлолмай, у ёнбошимдан бу ёнбошимга ағдарилиб ётдим. Хурмо барглари орасидан бахмал осмонда ял-ял ёнаётган юлдузларга тикиларканман: «Бошқа узоқ мамлакатларда ҳам балки инсонлар яшар. Уларнинг ҳам ўзига яраша ғам-ташвиши бордир. Улар ҳам бундан осонликча қутула олинмаса керак» деган фикр хаёлимдан ўтди.

Опамнинг кетиб қолганига бир йил бўлди. Шу вақтгача бизга биттаям хат ёзмади. Унинг Девид Махатанинг қариндошиникида туришини билганимиздан ундан хавотир олмасдик. Ўз ғам-ташвишимиз билан бўлиб, опам эсимиздан чиқиб кетди. Энди нилларимиз юришиб кетди, деб турганимизда бирдан опам қақида хунук таъ эшитиб қолдим.

Наринги қирғоқдаги чекка бир дўкондорни яхши билардик. Унинг дўкони паромдан бир милча нарида эди. Унинг қўшни қишлоқлик бир қизга уйланганидан ҳам хабаримиз бор эди. Бир кун унга нон олиб борган эдим, мени кўрдию:

— Сени кутавериб, кўзларим тешилди, Вильсон. Бир сир бор. Кеча Жинадасадан Вильсон менга учрашсин деб айтиб юбуровдим,— деди.

— Қанақа сир экан?— дедим ҳайрон бўлиб.

— Чой ич, кейин ташқарига чиқиб, бафуржа гаплашамиз.

— Қани, юр бўлмаса,— деди у чойни ичиб бўлишим билан, шошганимдан чойнинг мазасини ҳам сезмадим. Қирғоқдаги хурмо ёнига бордик.

— Бир гап эшитиб, ҳайрон қолдим. Уни ҳали ҳеч ким-

га айтмадим. Вильсон, опанг Ратнапурда оқсочлик қилармиди?

— Ҳа.

— Ҳафа бўлма, Вильсон, бунақа иш ҳар кимнинг ҳам бошига тушиши мумкин,—дея гапида давом этди у. Менинг томоғимга бир нима тикилиб, юрагим ўйнаб кетди.— Опанг Ратнапурда анчадан бери турармиди?

— Саккиз-тўққиз ойча бўлди.

— Бир куни ратнапурлик бир танишимни кўриб қолган эдим, бу гапни ўша айтди. Шу танишим бефарзанд бўлгани учун опангнинг боласини боқиб олипти. Опанг Ратнапурга келганида қорнида икки ойлик ҳомиласи бор экан. У оқсочлик қилаётган уй эгалари буни сезиб қолиб, ҳайдаб юборишпти. Бир амаллаб тирикчилик қилиб юриб ой-куни яқинлашганда, касалхонага ётибди. Кўзи ёригач, ўша танишим болани касалхонадан олиб чиқиб кетибди.

Бошим айланиб, кўзим тиниб кетди. Хурмо дарахтига суяндиму, зўр-базўр сўрадим:

— Ҳозир опам қаерда, нима қиляпти?

— Тирикчилик ғамида юрипти. Қоломбо қанақа шаҳарлигини сен унчалик билмайсан! Ҳар қандай қилиб бўлса-да, опангни уйга олиб кетинглар. Сизлар билан аразлашиб, уйдан кетиб қолганмиди?

— Ҳа.

— Ундай бўлса, бир йўлини топиб, уни тезроқ уйга олиб кетинглар. Керак бўлиб қолар деб адресини ёзиб олгандим.

Дўкондор уйга кириб, камзулининг чўнтагидан ён дафтарчасини олиб чиқди, унинг орасида бир варақ қоғоз бор эди. Ушани менга берди. Қоғозга опамнинг адреси ёзилган эди.

А. Сондерс хонимга (Ж. Лилаватига) Нугзэгода.

Кэсбэва Пара, 48

— Опангга осон тутманглар. Ҳаётда шунақаси ҳам бўлади. Имкони борича уни тезроқ қишлоққа олиб кетиш керак. Бу гапни иккимиздан бўлак ҳеч ким, ҳатто хотиним ҳам билмайди,—деди-да, елкамга қоқиб қўйди.— Агар иложини топсанг шу бугун, бўлмаса эртага опангга хат юбор.

Мен велосипед миниб кетдим. Бир оз юриб тўхтадим-да, ўйга толдим. Энди нима қилиш керак. Қаерга бораё?

Бу гапни отамга айтайми! Отам баджикли одамга ўхшаб кўринса-да, аслида меҳрибон ва оқшўнгил эди. Кезинги вақтларда озмунча кўргуликлар бошига тушдими? Азоб-уқубатларга дучор бўлаверганидан унинг қалди чўкиб, қариб қолди. Савдомизнинг йўлга тушганидан орқамизга эндигина шамол теккан эди. Шундай пайтда бу тавая отам эшитса, у қандай аҳволга тушаркин. Йўқ! Ҳозирча айтмаганим маъқул. Аммо нима қилай? Қим билан мас-лаҳатлашай? Худо кўрсатмасин, буни қинлоқдагилар билиб қолишса-я?! Унда узоқроқ жойга кўчиб кетишга тўғри келади. Ниҳоят Талгасвалага, Гунапаланинг олди-га бориб, унга маслаҳат солмоқчи бўлдим. Этумала билан Талгасваланинг ораси саккиз милдан ортиқ эмасди.

Гунапаладан тайинли гап чиқмади.

— Тўғри, хат ёзиш керак,— деди холос.

— Хат ёзиш қочмайди. Аммо у уйга қайтишга кўнар-микин. Шу масала бошимни қотирыпти.

— Аввал хат ёз, жавоби келгач, олдимга кел.

Шунга келишиб хайрлашдик. Йўлда опамни ўйладим. Дўкондор нега унинг аҳволи қанақалигини гапирмади. Бу гаплардан опамнинг аҳволи ёмонлигини билдим. Бой-лар эшигида юрган оқсочларнинг кўрган кунлари қурсин! Бунга Дэниэ Махата айбдор. Орамизга совуқчилик тушганлигини у сезган. Меникида яшай қол, де! опамни йўлдан оздирган, сўнг номусига теккан. Бунга чидаб бўладими? У оқсоч қизини ҳам шунақа қилган эди. Унга нисбатан қаҳр-ғазабим ортиб, бўғзимга бир нарсa тик-қилгандек бўлди. Бу иблислиги етмагандек, Пиядасага пул бериб, унинг дўкон очишига ёрдамлашди-я.

Уйга алламаҳалда қайтдим. Дарёга бориб чўмилиб келишга ҳам эриниб, ўринга чўзилдим. Аммо уйқу қаёқ-да дейсиз? Туни билан опам хаёлимдан кетмай, ажриққа ағанаб чиқдим. Ётган еримдан Дэниэ Махата уйининг бурчаги билан унга чиқиладиган зина кўриниб турарди. Шу пайт, худди дардимга дард қўшгандек, зинада қари шахватпараст кўриниб қолди. У сорисининг этагини кўтариб, аста ҳовлига туша бошлади. Чаккаларим лўқила-лаб, титраб кетдим. Бирдан кеча ўтти ёрган болта эсим-га тушди. Қаддимни ростлаб, атрофга ўғринча қарадим, оёқларимни йиғма каравотдан пастга туширдим.

«Ё олло! Ақлдан озяпманми?» дея бақириб юбори-шимга оз қолди. Мажолдан кетиб, ўрнимга ётдим. «Нима

қилиш керак?»— деб ўз-ўзимга яна савол бердим.— Энди қайси юз билан кўчага чиқамиз! Отам эшитиб қолса нима бўлади?»

Кун бўйи ҳаво ёришмади. Осмонни қоп-қора булут қоплаб, ёмғир ёғай-ёғай дерди.

— Укажон, нега безовтасан?— ёнгинамдан Соманинг овози эшитилди.— Қарашларинг ҳам бошқача. Бирор нима бўлдимми?

— Ҳеч нима бўлгани йўқ, жуда чарчадим.

— Бўлмаган гап. Чарчамаган кунинг борми, ҳар доим чарчайсан. Бугун уйга қовоқ-тумшуғинг тушиб кириб келдинг.

— Талғасвалага борувдим, тинка-мадорим қуриди.

— Гунапалани кўрдингми?

— Кўрдим.

Сома титраб кетгандек бўлди.

— У сенга маънилироқ бирон нима дедими?— сўради Сома бир оз жимликдан сўнг.

— Йўқ, шунчаки у ёқ-бу ёқдан гаплашдик.

— Мени яна алдаяпсан,— деб ўзиникини маъқуллади Сома, ўрининг бир чеккасига ўтириб. У бир оз индамай турди-да, сўнг:

— Уйга кир, ука!— деди.

— Шу ерда ўтиргим келяпти. Қоронғилик тушди, ях-шиси сен бориб чироқни ёқ.

— Шошмай тур. Мен Гунапала билан нима ҳақда гаплашганларингни билмоқчиман.

— Айтдим-ку, сенга, шунчаки гаплар, деб,— баландроқ келдим ҳадеб ижикилайверганидан жаҳлим чиқиб.

— Ёлғон гапираётганингни сезиб турибман,— деди Сома, овози титраб.— Одамлар нима деса деяверсин, фақат сенга ишонаман, деб сўз бер.

Сўнгги вақтларда эл орасида миш-миш гаплар тарқалиб қолган эди. У арзимаган нарсага йиғлайдиган бўлиб қолди. Унинг йиғлаганини кўрсам, юрак-бағрим эзилиб кетади. Бутун фикри зикрим опамда бўлгани учун, бугунги йиғиси менга ёқмади.

Опам кўз олдимдан нари кетмай, тун бўйи мижжа қоқмадим. У жуда қийналаётган бўлса керак. Бундан чиқди, қилмишидан уялиб, бизга хат ёзмас экан-да! Унга қандай ёрдам берсак бўларкин? Қишлоққа қайтиб келса, қаерда туради? Майли, нима бўлгандаям қишлоққа қай-

тиб кел, деб хат ёзиш керак. Аввал келсин, қаерда туриши бир гап бўлар.

Эрталаб Нагодага келиб, бир дўкондордан қоғоз-қалам олдим-да, хат ёздим. Хатимда бўлиб ўтган сир-синоатни кимдан эшитганлигимни айтиб, қишлоққа қайтиб кел, дедим.

Хатни почтага ташлаб, ўйлаб қолдим. Шу ишим яхши бўлди-ми? Агар опам қайтиб келса, албатта биз билан яшайди. Унда Сома билан иккимизнинг аҳволимиз нима кечади. Шуларни ўйларканман, шошиб хат ёзганлигимга ачиндим. Бошда Сома билан маслаҳатлашиш керак эди. Унинг юрагидагини билмоқчи бўлиб, ўша кун кечқурун опам қайтиб келмоқчи бўлиб хат ёзипти, дедим.

— Ҳали шунақа де...— деди Сома лоқайдлик билан.— Қачон келармиш?

— Вақтини айтмабди. Қишлоққа қайтиб бормоқчиман, депти холос.

— Сеп нима деб жавоб қилдинг?

— Ҳозирча ҳеч нарса деганим йўқ. Нима дейишга ҳайронман. Унга қишлоққа қайтиб кел деб хат ёзайми, ёки индамай қўя қолайми?

— Биз нима қиламиз унда? Агар опанг қайтиб келса, аҳволимиз нима кечади?

— Опам шу ерда яшайверади. Мен эса ижарага ер олиб, кўчиб кетаман.

Сома жим. Мен унинг қўлларини олиб, юзимга босдим.

— Менсиз-а?— деди Сома йиғламоқдан бери бўлиб.— Демак яна бир ўзим азобда қолар эканман-да.

Унинг овозидан қаттиқ қайғуряпганлигини сезиб, ўзимни тутиб тура олмадим:

— Худо хайрингни бергур, ўзингни бос. Ҳазиллашдим. Опам келмайди. Мабодо келган чоғда ҳам, иккимиз ажралмаймиз.

— Утакамни ёриб юбординг-ку.— Сома енгил тип олди, эркалаб юзимни силади.— Вильсон, яхшиси узоқ ерларга кетиб, биронта плантацияга ёлланайлик. Кўрасан, бинойиндек кун кўриб кетамиз...

Мен индамадим. Сома энгашди-да, куйиб-пишиб ёлвора бошлади:

— Кетайлик. Шу ойнинг ўзидаёқ, истаган томонингга!

— Иложим йўқ, Сома, бу ердан кетолмайман.

«Опамга шошиб хат ёздим. Тақдирда боридан қочиб

қутулиб бўладими?— деб ўйладим.— Опам ҳеч ким билан маслаҳатлашмай иш тутди. Айб ўзида».

Бир ҳафтадан кейин жавоб келди. Очигини айтганда, бунақа жавобни кутмагандим. Хат кичкина, лекин аччиқ тил билан ёзилган эди. Опам гапимга кўнмапти. «У ерни елкамнинг чуқури кўрсин. Умрбод шу ерда қолсам, қоламанки, қишлоққа қайтиб бормаيمان. Одамлар гап-сўз қилишяпти, дебсан. Хотиринг жам бўлсин, улар мендан эмас, отамдан кулишяпти. Ҳалигача ўша уйда турганлигинга ачинаман. Уйдан отамнинг жатига кетиб қолганлигимни-ку яхши биласан. Агар вақти келиб ўша томонга йўлим тушиб қолса, бир кириб ўтаман. Менинг ташвишимни қилмай, ўзингни ўйла. Аҳволим чакки эмас». Хатни ўқиб анча ҳовурдан тушдим. Ҳаммадан ҳам унинг отам ҳақидаги гаплари мени ҳайратга солди. Зўр ҳурмат ва эҳтиромга лойиқ одамни шунақа деса-я? Тўғри, отамнинг айтишича, онам уни феъли ёмон одам деркан. Отам йўқчиликнинг аламини онамдан олиб унга рўшнолик бермаган. Эманиснинг гапига қараганда, отам зўр-базўр оила тебратган экан. Онам ўлиб кетди. Отам учта етим билан қолди. Шунда озмунча азоб чекдим! У ҳаммамизни бағрига босиб пешанамизни силади, оғзидагини бизга тутди. Юқорида айтганимдек, мен энг кенжа фарзанд эдим. Отам мени ўзи ювиб-тарар, ўзи овқатлантирар, ухлагунимча олдимдан жилмасди. Кечалари хархаша қилганларимда юз-кўзимни силаб, овутганлари ҳали-ҳали эсимда. Ўз падарини шунақа деган опамда имон қолдим. Эртасига хатни акамга кўрсатгани Талгасвалага бордим. У олдимизга ҳафтада бир марта, яъни шанба куни кечқурун келиб, ётарди. Эртасига дарёга бориб, чўмиларди-да, шу куни кечқурун кетарди.

— Ундай бўлса, Сома шу ерда тураверсин,— деди акам хатни ўқиб.— Агар синглим келадиган бўлса, Сомани олиб кетмоқчи эдим. Аммо, сен унга яна битта хат ёзиб юбор, хўпми.

— Хўп бўлади,— дедим Соманинг олдимда қолишидан севиниб.

— Хўш, қишлоқ комитетига сайлов масаласи нима бўляпти?— деди акам бир оз жимликдан кейин.

— Зимдан тайёргарлик кетяпти. Миш-мишларга қараганда, бу сафар Пиядаса ўз номзодини қўймоқчи эмиш. Агар шу гап рост бўлса, отам Дэварагэдара Хиччи Махата номзодини қўймоқчи бўляпти.

— Отам нима қилади бу ишга аралашиб? Агар Пиядасанинг сайловда ўтишига кўзи етса, овора бўлиб нима қилади? Яхшиси лаш-лушни пулланглар-да, Накия Дәния ёнидан жой қилиб, дўкон очиш пайига тушинглар.

— Ким билади, шунақа қилсак яхшироқ бўлармикин. Отам бунга кўнмаса керак.

Опамга хат ёзгим йўқ эди. Аммо акамнинг гапини ерда қолдирмай, унга яна битта хат ёздим. Жавоби келмади. Шу кунларда ҳамманинг диққат-эътибори сайловда эди. Пиядаса ўз номзодини қўярмиш деган гап тўғрига ўхшаб қолди. Бунни бизга Сиядорис Аййа айтди. У бу гапни бригадирдан эшитибди. Аййанинг гапига қараганда, Пиядаса ўз номзодини Эманис ҳамда яна битта-икки-та ҳамқишлоқларининг маслаҳати билан қўйган эмиш.

— Пиядасанинг ишлари юришиб кетувдики, атрофида хира пашшадек ўралашиб қолишди!— деди Сиядорис Аййа. Биз кираверишдаги уйда гаплашиб ўтирдик. Кеч кириб, чироқ ёқилиши билан уй эшигини очиб қўярдик. Аммо ҳозир сайлов ҳақида гап кетаётгани учун эшикни ёпиб қўйдим.

— Пиядасанинг ўз номзодини қўйганлигининг бошқа томони ҳам бор,— деди отам Сиядориснинг гапидан кейин.— У япа бизнинг жигимизга тегяпти.

— Пиядаса нон тарқатишимиз юришиб кетганлигидан куйиб кетяпти,— дедим мен отамнинг гапини қувватлаб.

— Тўғри, Сиядорис Аййа,— деди отам.— Менга қара, бу ердаги гапни оғзингдан гуллаб юрма тагин. Мабодо Пиядаса сайловда ўтиб қолса, печимиз турган ерни йўлга қўшиб юбориш пайига тушиб қолади. Тушундингми? Шунинг учун ҳар қандай қилиб бўлса-да, ўз одамимизнинг номзодини кўрсатишимиз керак.

— Подадан олдин чанг чиқаришнинг нима кераги бор? Балки бу шунчаки қуруқ гапдир,— деб бизга тасалли берди Сиядорис Аййа.— Ҳайронман, Пиядаса нега сизга тескари бўлиб қолди-а?

— Ҳечқиси йўқ, ҳаммаси тўғри бўлиб кетади,— дея кулимсиради отам.— Аввал бошланоқ у бизнинг пайимизни қирқмоқчи эди. Лекин уддасидан чиқолмади. Бундан кейин ҳам қўлидан бир пуллик иш келмайди. Бу унинг энг сўнгги жон талвасаси.

Орадан бир неча кун ўтгач, Пиядасанинг навбатдаги сайловларда ўз номзодини қўймоқчи эканлиги аниқ маълум бўлди. Фақат бизгина эмас, ҳатто бошқалар ҳам бу-

нинг Пиядасага иима учун керак бўлиб қолганлигини биларди. Эндигина гуллаб келаётган савдомизни паясайтирмаслик учун бир амаллаб санимизни оладиган одам топиб, Пиядасага қарши қўйишимиз керак. Буни фақат Дэварагэдара Хиччи Махата уддасидан чиқа олиши мумкин. Агар у розилик берса Пиядаса албатта сайловдан ўтмай қолади. Энг муҳими уни кўндиришда. Чунки у ўтган сайловларда қишлоқ советига ўз номзодини қўйдирмаган эди. Бу сафар розилик берар деган умиддамиз. Нега деганда, ибодатхонада буддага пилуфар қўйиш маросимида Пиядаса билан Хиччи Махата орасида гап қочиб қолган эди.

Пиядаса устидан ғалаба қозониш қийин. Чунки ундан мол харид қиладиган ишчиларнинг кўпчилиги Пиядасага овоз беради. Булар Қанаттэгодэ ва Бовитиямуллэда истикомат қилишарди. Бизнинг номзодимизнинг бу томонларда овоз олиши амри маҳол. Аммо плантациянинг кўпчилиги ишчилари ҳамда бошқа қишлоқ аҳлига Пиядасанинг сўнгги пайтадаги хулқ-атвори ёқмай қолганди. Бизнинг айниқса Бадухен ҳамда Пахала Пэттэ лаҳасидаги одамлардан умидимиз катта эди.

— Ҳар қанақа қилиб бўлса-да, Хиччи Махатани кўндириш керак, йўқса, ҳаммамизнинг аҳволимизга маймунлар йиғлайди,— деб ўз гапини маъқулларди отам маслаҳатлашгани келган Локу Махата ва Вилимуллэ Хамуга.

— Бу тўғри гап,— отамнинг гапига қўшилди Инди гахалий-алдэ Локу.— Шу сабабдан ҳам олдингга келдик-да! Ахир шў пайтгача комитетга ғаламис, маккор одамларни эмас, балки ҳурматга лойиқ одамлар сайланарди. Энди комитетга разил Пиядаса сайланиб қолиши ҳам ҳеч гапмас. Ҳар ҳолда, Хиччи Махата ўз номзодини қўйишга кўнар, деб ўйлайман.

— Мабодо Хиччи кўнмаса, унда Пиядаса комитетга сайланди деяверинглар,— деди отам маъюс тортиб.

— Подадан олдин чанг чиқарма. Хиччи Махата кўнмаса, бошқа одам топилиб қолар. Фақат Бовитиямуллэ ҳамда канаттэгодаликлар Пиядасага овоз беришади,— деди Вилимуллэ Хаму.— Менимча, агар Хиччи Махата розилик берса, уни албатта сайлашади.

— Мабодо рози бўлмаса, ундан бошқа ҳеч ким, ҳатто биз томондагилардан ҳам етарли овоз ололмайди,— дедим мен.

— Нега энди?— эътироз билдирди Локу Махата.—

Мен кеча Гинигодэ ҳамда Паллэхэримуллэдагилар билан гаплашдим. Уларнинг кўпчилиги Пиядасага қарши. Агар Пиядаса комитетга сайланса, ундан яхшилик чиқмайди дейишяпти.

Отам эшикнинг тамбасини сола туриб, Сомага:

— Сома, қизим, сен ёнимизда бўлсанг, ҳеч нимадан қўрқмаймиз. Тўғрими? Биз ҳозиргина гаплашган шундай ҳурматли одамлар қарши тургандан кейин, унинг сайловда ўтиб кетиши осон бўлмаса керак,— деди.

— Ҳа, агарда шундай ҳурматли зотлар оёғини тираб тургандап кейин, унинг ҳамма мижозлари овоз бермайди,— дедим мен.

— Пиядасанинг шунчалик виждонсизлик қилганлигини кўрганлар ундан юз ўгирса керак,— деди отам.

Ҳақиқатда шундай эди. Қишлоғимизнинг казо-казолари унга қарши чиқаётганлиги айниқса бизни қувонтирарди. Уқорида айтиб ўтганимиздек, биз томондагиларнинг деярли ҳаммаси қишлоқнинг қўйи томонида истиқомат қиларди.

Уларни ҳурматлаб «махата» ёки «аппухлар» деб аташарди. Баъзиларнинг ўз ери бўлиб, бошқалари Пимбурагала плантациясида ишларди. Кўп ўтмай улар Хиччи Махата тарафдори бўлиб қолишди. Очиғини айтганда, Хиччи Махатани кўндириш осон бўлмади. У анчагача иккиланиб юрди. Ниҳоят бир кун кечқурун бизникида масала ҳал бўлди. Соат тўққиз яримларда бизникига Локу Махата, Батадувэ Кадэ Аппухама, Вилумуллэ Хаму Махата ҳамда Пансала Ваттэ Аппухамилар йиғилишди. Улар отамнинг фикрини қувватлаб, Хиччи Махатани аранг кўндиришди.

— Аммо сайловга сарф қилиш учун менда бир пақир ҳам пул йўқ!— деди Хиччи Махата.

— Э, пулни ўйлама. Бу ёғини бизга қўйиб беравер. Ҳар биримиз эллик рупиядан берамиз. Шунда уч юз рупия йиғилади. Бу етиб-ортади. Пулни нималарга сарф қилиш кераклигини сен чамалаб кўр, хўпми,— деди Индигахаллиаддэ отамга.

— Майли, аммо уни ўзинг йиғиб берасан,— деди отам.

— Қим Хиччи Махатани ёқлайди? Балки бўни сен қиларсан?— деди отамга Локу Махата.

— Менимча, шундай бўлгани дуруст,— Локунинг таклифини маъқуллади Вилимуллэ Хаму.

— Ҳали буни кўп маслаҳатлашамиз, энди тарқалайлик,— деди Локу Махата ўрнидан тураркан.

— Сен Вильсон, отанга гапирадиган гапини яхшилаб ёзиб бер, хўпми.

Эртасига Сомма икковимиз хатни ёздик. «Қишлоқ комитетининг ижозати билан қишлоғимизнинг гуллаб-яшнаши ва аҳолининг роҳат-фароғатда яшаши учун хизмат қиладиган номзодлар рўйхатига И. В. Сахабанду Махатани ҳам киритиб қўйишингизни илтимос қиламан». Мен отам қийналмай ўқисин деб буни аниқ ва катта-катта қилиб ёздим. Сайлов номзодлар кўрсатилиб бўлингандан икки ҳафта кейин ўтказиладиган бўлди. Бу орада анча иш қилиб қўйдик. Уйимиз Хиччи Махатанинг идораси бўлиб қолди. Кўп ишлар меннинг аяммага тушди. Шу сабабли нонни фақат Этумаладаги дўконларга тарқатдим. Бошқа дўкондорларга эса нонни сайловдан кейин олиб келаман дедим. Галледаги босмахонага кўп қатнадим. У ерда биз буюрган варақа ва плакатлар босилаётган эди. Ташвиқот ишларини Махатанинг ўзи, отам ва Вилимуллэ Хамулар олиб борди.

Ҳамма сайлов ҳақида бош қотира бошлади. Хонадонларда алламаҳалгача чироқ ўчмас, одамлар тўда-тўда бўлиб, бўлажак сайловлар ва унинг натижалари ҳақида суҳбатлашардилар. Сайловларга бир ҳафта қолганда, Мэлэгода Пиядасага овоз беринглар, деган варақа чиқди. Варақа шеърий йўлда ёзилган бўлиб, унда Пиядасани кўкларга кўтариб мақталганди.

Остига: М. Х. Авнерис, Ж. П. Дени ва Ж.П. Сомма деб имзо чекилганди. Кейинги икки исм менга маълум эди-ю аммо М. Х. Авнерисни эшитмагандим. Отамнинг гапига қараганда, бу плантация бригадирининг исми экан. Уша кунни кечқурун биз ҳам Хиччи Махатани мақтаб варақа ёздик. Варақа текстини Каннангара Махата ёзиб берди. Эрталаб уни босмахонага олиб бордим, кечқурун ҳали бўёқ исми кетмаган бир неча варақани олиб келдим. Мен, Сиядорис Аййа ҳамда Робаттэ Мама учовимиз бу варақаларни Бовитийямуллэ, Каннаттэгоде ва Пахала Пэттэ қишлоқларининг деворларига ёпиштирдик.

Сайловлар яқинлашгани сари қишлоқлар жонланиб кетди. Ҳамма ерда фақат сайловлар ҳақида гаплашишарди. Қишлоқларнинг ташқи қиёфаси ҳам ўзгарди:

ҳамма ёққа варақалар ёпиштирилиб, байроқлар илиб қўйилди. Пиядаса дўкони олдига катта фил сурати солинган расм осиб қўйди. Биз ҳам уйимиз олдига соябон расми солинган катта сурат қоқдик. Дарёнинг нариги қирғоғидаги бригадир эса фил расми тасвирланган байроқ осиб қўйди. Қишлоқ аҳлининг деярли ҳаммаси велосипедларини байроқчалар билан безади. Бу байроқчаларнинг баъзиларида фил расми, баъзиларида эса соябон расми солинган эди. Сиядорис Аййа ҳам велосипедини байроқчалар билан безатиб, қишлоқда айланиб юрди. Отам ҳам қишлоқма-қишлоқ юриб, Хиччи Махата номзодини ташвиқот қилар, кечқурунлари бир-иккита одам билан келиб, алламаҳалгача сайлов ҳақида гаплашишарди. Менинг оёғимда оёқ қолмади. Бир Хиччи Махатани, бир Индиғахамийаддэ Локу Махатани излаб қолардим. Бунинг устига варақалар ёпиштириш ҳам менинг зиммамда эди.

Бошда Хиччи Махата сайловда албатта ютиб чиқади деб ўйлагандик. Лекин сайлов яқинлашган сари Хиччига овоз берадиганларнинг кўпчилиги иккиланиб қолди. Бу яхшилик аломати эмасди, албатта. Сайловларга уч кун қолганда тарафдорларимизнинг қўйнига қўл солиб беҳудага ташвишланмаялган эканмиз дедик. Ўша куни отам тунги соат ўн бирларда Локу Махата билан бирга келди.

— Ҳе, ўша «махата» билан «аппухамит» ларнинг барини жин урсин,— деди куйиб-пушиб Локу Махата, креслога ўзини ташлаб.— Менимча, плантациядаги миш-мишларнинг тагида гап борга ўхшайди.

— Нима гап, Локу Махата? Бир гап бўлдимиди? — деди отам.

— Бугун Катабодудува ҳамда Паллахэримуллага борувдим. Дақиэлнинг иккала ўғлини кўриб қолдим. «Юринглар, охирги марта одамлар билан гаплашиб олайлик» дедим. Улар бизнинг ёнимизни олиб, озмунча меҳнат қилишдимиз! Энди эса тўсатдан: «Йўқ, Локу Махата, аслида сиз томондаммиз-а, бироқ ўзимизча бир нима қилолмаймиз», дейишса бўладими. Олдин нима гаплигига тушунолмадим. Кейин менга Таттса Аппухамининг хотини айтиб берди. Унинг гапига қараганда, бугун плантация бригадири одамларни тўплаб, кимда-ким Пиядасага овоз бермаса, ишдан ҳайдалади. Плантацияда ишламайдиганлар ҳам тегишли жазо олади, депти. Шу

сабабдан одамлар бармоқларини титишлаб қолганмиш.

— Кўрамиз,— деди отам ўзини оғирликка солиб. — Бироқ Пахала Пэттэ аҳолисининг ярми биз кўрсатган номзодга овоз бермаса, унда чатоқ бўлади. Бу бригадир сира тинчимади-тинчимади-да, ҳамма қилгилиқни шу бошлайди.

— Энди биз тарафдаги ишчилар ҳам Пиядасага овоз беришадн,— деди Локу Махата.— Ишчиларгина эмас, кўпчилик уларнинг ёнини олади. Унда Пахала Пэттэдаги тарафдорларимиздан айрилдик, деявер.

Бу гапларни чурқ этмай эшитдим. Локу Махата яна бир оз ўтириб, бир пиёла қаҳва ичди-да, кетмоқчи бўлди. Назаримда, шўрлик Махата анча қариб, қадди букилиб қолганга ўхшарди. Отам ҳам жуда хафа эди. Мен чироқнинг пилигини туширдим-да, креслога ўзимни ташладим.

— Бу ёғи неча пулдан тушди! Бригадир қургур нималарни ўйлаб топади-я! Унинг гапига кириб еримизни плантацияга берсак ҳам қутулмадик-а,— дедим мен тоқатим тоқ бўлиб.

— На чора?— деди отам.— Тақдир азат экан. Бир вақтлар Пимбурагала плантациясининг ярмининг ҳам бобомиздан бир акрига уч шиллингдан бериб, сотиб олган экан.

— Қани, неча киши бизнинг номзодимизга овоз бераркин,— дедим мен.— Бовитийямуллэда бир юз олтамишта сайловчи бор. Хўш, шулардан йигирма бештаси Хиччи Махата учун овоз берсин дейлик. Қанаттэгодэдаги икки юз қирқ сайловчидан етмиш бештаси бизга овоз беради. Пахала Пэттэда уч юзта сайловчи... Қанинги шуларнинг ҳаммаси бизга овоз берса. Унда...

Эртасига агар кимда-ким Пиядасага овоз бермаса, ишдан ҳайдалади, деган гап тарқалди. Хиччи Махата тарафдорлари хафа, Пиядаса тарафдорлари эса хурсанд эди. Бир темирчи, у Пиядасанинг энг содиқ тарафдори эди, бир нечта ҳамтовоқлари билан алмисоқдан қолган машинасида у ёқдан бу ёққа танда қўйиб, ашула айтгани айтган эди. Бизнинг уйимиз олдидан ўтаётганда уларнинг қўшиқлари янада авжига чиқарди.

Сайловлар эрлар мактабида ўтиши керак эди. Сайлов арафасида икки гуруҳ одам — бири Махата, иккинчиси Пиядаса тарафдорлари чироқ ёқиб қўйиб, аллама-

ҳалгача мактаб дарвозаси олдини безатишди. Икки тарафга иккита сайлов қутиси қўйилди. Иш орасида ҳали у томон, ҳали бу томон сайловда биз ютамиз деб баҳслашарди. «Ким ютади? Фил ютади! Ким қирол? Фил қирол! Фил енгади! Ҳей-ҳей! Соябонингни синдириб ташлаймиз, ҳей-ҳей!» «Филни қувамиз, ҳей-ҳей! Сизларни пачақлаб ташлаймиз, ҳей-ҳей! Филни шарманда қиламиз, ҳей-ҳей! Соябон енгиб чиқади!»— дея қичқирарлик уларга, гарчи енгигашга унчалик умидимиз бўлмаса-да. Атрофимизда одам кўп. Булар орасида баъзи кайфи тарақлари номзодларининг исмини атамай, астар-аврасигача ағдариб сўкарди. Мен эса жанжал чиқиб кетмасайди деб жонимни ҳовучлаб турдим. Ҳайтовур ишлар тинчгина тугади.

Соат ўн бирларда ишларни тамомладик. Мен уйга келдим.

— Хўш, ишлар тугадими?— деди Сома уйга киришим билан.

— Ҳа, тугатдик,— дедим юз-қўлларимни сочиқ билан арта туриб. Уйга кела ётиб анҳорда ювингандим.

Отам дўконда хафа бўлиб, ер чизиб ўтирарди.

— Энди фойдаси йўқ,— деди отам сўник овозда.— Кеча кечқурун Хиччи Махатага кимлар овоз бераркин деб Пахала Пэттега бордим. Агар у йигирма бешта овоз олса ҳам катта гап. Узун қулоқ гапларга қараганда, плантация ишчиларини сайловга автобусда олиб келишармиш. Бу ишга аралашишининг кераги йўқ, деб Гунапала тўғри айтган экан.

Мен отамга тасалли бердим:

— Ота, эртагача сабр қилайлик. Инсоннинг юрагидагини билиб бўлмайди? Кимнинг кимга овоз беришини олдиндан айтиш қийин. Ҳамма ишчилар Пиядасага овоз беради, деб ҳам айтиб бўлмайди.

Эртасига ҳавога булут чиқиб, ёмғир томчилай бошлади. Азондан одамлар тўда-тўда бўлиб сайлов ўтадиган ерга кела бошлади. Бизнинг сайлов қутимиз олдида отам, Сиядорис Аййа ва мен турдик. Отам сайловчиларни мулозамат билан кутиб олар, Аййа икковимиз уларга чой тутардик. Фил расми солинган байроқлар билан безатилган учта автобус сайлов участкаси билан плантация орасида қатнаб турарди.

— Ана, кўряпсанми,— деди отам, автобусга ишора қилиб.— Сайловчиларни плантацияда автобусга ўтқа-

зиб, яна жойларига обориб қўйишяпти. Буни кеча кеч-қурун бошлиқ буюрипти.

— Бизнинг автомобилларимиз кўринмаяпти-ку,— дедим мен.

— Галледан етиб келиш осонми? Айтгандек, автомобилларга ўзим нақд пул тўлаганман. Ўртада тўплаган пул етмади.

Соат еттида байроқлар билан безатилган учта автобусимиз келди. Шоферларга наридан-бери чой ичирдик-да, улар Марувэ, Нагода Аййа ҳамда Кандэ Сири-сена отам ҳамда Хиччи Махатанинг йўл-йўриқларини олиб, сайловчиларни олиб келгани жўнашди.

Соат саккизларга бориб сайлов участкаси арининг инига ўхшаб ғувиллаб қолди. Дам ўтмай машиналарда, велосипедда сайловчилар келиб туришди. Кетма-кет ишчиларга тўла автобуслар келиб: «Қим енгади? Фил енгади! Қим ғолиб чиқади? Фил ғолиб чиқади!» деб тўғри Пиядасанинг қутиси томонга кета бошлашди. Сайлов участкаси ёнидан ўтиб кетаётганларнинг баъзиларини отам билан Локу Махата тўхтатиб бизга овоз беришларини илтимос қилардилар. Тўсатдан икки қарама-қарши томон сан-манга бориб қолган вақтлар ҳам бўлди.

Чошгоҳга бориб ғовур-ғувир бир оз босилди. Пиядасанинг плантация ишчилари ҳисобига кўп овоз олганлиги ҳаммага маълум эди. Отам жуда хафа. Соат бирда ҳамма сайловчилар ўтиб бўлди, шунда мен бир чеккага бориб дам олмоқчи бўлдим. Сўнгги кунлардаги бесаранжомлик, югур-югур мени жуда ҳолдан тойдириб қўйганди. Мен қуёш нурида чўмиляпган айвонга тўпланиб турган одамларга — чошгоҳда ҳаво очилиб кетди — бўшашиб қараб турдим. Уларнинг гап-сўзлари худди деворнинг нарёғидан эшитилаётгандек бўларди. Энди менга ҳеч нарсанинг қизиғи қолмади. ҳеч нарсани ўйла-мас, ҳеч насага ачинмас, қайғурмасдим.

— Ҳа, энди Пиядасанинг олдида тушолмаймиз,— деди отам хаёлимни бўлиб.— Бундан кейин қишлоқда бизга кун йўқ.

Соат учларга бориб баъзи кечиккан сайловчилар кела бошлади. Пиядасанинг тарафдорлари хафа бўлиб турганлигимизни кўриб, жўрттага баланд овозда ашула айтиб, ўз ғалабаларини элбурутдан мақташди. Новча Отар бўлса айвонимиз олдида серрайиб туриб:

— Печкангизни бузиб, йўлга жой бўшатиб бергингиз келмайдую, сизларга ким овоз берарди,— дерди.

Узимни эшитмаганликка солиб ўтиравердим. Мабо-до чурқ этиб оғиз очсам, жанжал бошланиб кетиши мумкин эди. Бир соатлардан кейин отам мен билан На-года Айяга сайлов натижасини кутманглар деб уйга кетди. Соат тўрт яримда овоз бериш тугади. Мен уйга кетмай, сайлов натижасини кутмоқчи бўлдим. Ғала-го-ғур роса авжига чиқди. Одамлар бир-биридан ўтаман деб ҳар тарафдан: «Қим голиб чиқди! Фил голиб чиқ-ди!» деб ҳайқиришарди. Ҳатто энг камгап одамлар ҳам кекирдагини йиртгудек бўлиб бақирарди. Бирдан ҳам-маёқ жимиб қолди. Ҳозир натижасини эълон қилишади. Овозларни мактабда ҳисобга олишмоқда. Оғзи қулоғи-да Пиядаса остонада кўриниши билан оломон уни таб-риклади. Велосипед кўнғироқлари ва автомобил сигнал-лари овози ҳамма ёқни тутиб кетди. Бир амаллаб оло-мон орасидан ўтдим, велосипедимга миниб, уйга жў-надим.

Уйимизнинг кўчага қараган эшик ва деразалари та-қатақ берк. Велосипедимни ташқи ҳовлида қолдириб, уйга ўтдим. Истиқболимга югуриб Сома чиқди:

— Хўш, укажон, нима гап?

— Пиядаса енгди,— дедим каравотга ўтириб.

— Вильсон келдими?— деди отам нариги уйдан.

— Ҳа, келди,— деди Сома.— Пиядаса енгибди.

Ҳеч кимнинг гапиргиси келмас, ҳамманинг кўнгли вайрон эди.

Хонага мазористон сукунати чўкди. Мен йиғма кара-вотга чўзилиб, кўзларимни юмдим. Кўз ўнгимдан бу-гунги бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар бир-бир ўта бошла-ди. Бир оздан кейин кўприк томондан одамларнинг қий-чув овози эшитилди. Улар Пиядасани табриклаш-моқда эди. Булар орасидан велосипед ҳамда автомобил-ларнинг шовқин-сурони қулоқни қоматга келтира бош-ладди. Пиядаса ўз тарафдорлари билан уйига кетяпган эди. Улар уйимиз олдига келганда жўрттага: «Қим голиб чиқди? Фил! Ким енгилди? Соябон!»— деб бақи-риб-чақришар, ҳатто улардан бири эшикни мушти би-лан уриб:

— Ҳой, аблаҳлар, қаердасизлар! Бир ойдан кейин сенлардан ном-нишон қолмайди!— дея қичқирди.

Бу Найнов Отарнинг овозига ўхшарди. Бир муддат

Ўтгач, одамлар уйимиздан узоқлашди, тўс-тўполон ҳам аста-секин тинди. Куну тун тиним билмай, чарчаган-лигимдан тезда ухлаб қолдим.

Уйғонсам қош қорайиб, чироқлар ёқилган экан. Кўзимни очишим билан Сома эркалаб сочларимни силади-да, чой олиб келди.

— Кўпам хафа бўлаверма, укажон,— деди у аста.— Агар имкони топилса, бу ердан кетамиз. Иккаламиз бирга бўлсак, ҳеч зоелик тортмаймиз.

Соманинг самимий сўзлари, меҳр билан боқишлари кўнглимни анча кўтарди. Мен унинг юзини сийпаб, ўрнимдан турдим-да, қўшни хонадаги отамнинг олдига чиқдим. Отам ҳалиям ўша-ўша, хафа бўлиб ўтирарди. Стулни суриб, унинг ёнига ўтирдим. Биз анчагача чурқ отмадик. Алоҳа отам бошини кўтариб:

— Бунн тақдир дейдилар. Пешанада боридан қочиб қутулиб бўлмайди. Бизни деб Хишчи Махата ҳам азият чекди.

Қишлоқ комитетининг катта йўл тушини ҳақидаги қарор бундан икки йил муқаддам чиққан эди. Бунн бизга уч ойдан кейин ёзма равишда маълум қилишганди. Хатда, ҳовлимизнинг бир қисми йўлга тушажаги ва еримиз учун ҳақ тўланиши айтилганди. Худди ўша пайтда биз дўкон очиш тараддудида печь қуришган эдик. Отам печимиз ҳам ҳисобга кириб қолсин деб ишни роса жадаллаштирди. Еримизнинг шу қисмида бир нечта хўрмо бор эди. Отам қишлоғимизда сайланган комитет аъзоси ҳамда раиснинг розилиги билан бу ишни бир оз орқага суришга муваффақ бўлди. У ишларимиз юришиб кетганлигини кўриб, ер сотиб оламиз-да, яна печь қурамыз деб ўйлаб юрганди. Бахтга қарши орзусига етолмади. Арзигулик пул тўпламасимиздан дўконни ёпишимизга тўғри келди. Энди бутун умидимиз дўконларга нон тарқатиш бўлиб қолди. Агар савдомиз шу йўсинда кетаверса, тахминан бир йилда ер сотиб олсак бўларди. Бинобарин, комитетга ўз одамимиз сайланса, йўл қуриш ишларини яна бир йил кейинга сурдирсак бўларди. Бироқ комитетга Пиядаса ўтиб қолди. Ана энди у янги раис билан тил бириктириб, йўл қуриш ишларини жадаллаштириб юборади. Бу ҳам етмагандек, гарчи биз печни комитет огоҳлантирмасдан олдин қурган бўлсак—

да, Пиядаса жон-жаҳди билан ҳақ бердирмасликка уринди. Шу боисдан биз ўлар-тириларибизга қарамай, ҳатто ёнимиздан сарф қилиб бўлса-да, Хиччи Махага номзодини кўрсатган эдик.

Наздимда кўчага чиқишим билан одамлар чекка-чеккадан бармоқларини бигиз қилиб мени кўрсатиб, кулаётгандек бўлаверди. Уч кунгача кўчага чиқмай, каравтда кулала бўлиб ётдим. Отам сайловнинг эртасига маслаҳатлашгани қишлоқ советининг собиқ раиси Дисанаяко Хаму Махатанинг олдига кетди. Унинг гапига қараганда, йўл қурилиши ишларини энди пайсалга солишни асло иложи йўқ эмиш. Биз бузиладиган печимизга ҳақ олишимиз ҳамда тўхтаб қоладиган нон савдомиз учун бадал тўлаттиришимиз мумкин экан. Нарн борса бизга тўрт юз рупий беришлари мумкин эмиш. Бу пулга яна нон савдосини бошлаб юбориш мумкин. Аммо эндиликда Пиядаса бунга халақит беради. У печимизни қарор чиққандан кейин қурганлигимизни яхши билади. Шу сабабдан Дисанаяке Махата отамга каччэрия¹га учраш деб маслаҳат берди.

Сайловлардан бир ҳафта кейин, қишлоқ комитети раислигига аввалги раис ўринбосари Куппиптиягода Поди Ралахами сайланди. Бу одам Пиядасанинг тарафдорн эди. Пиядаса комитетнинг биринчи йиғилишидаёқ Рукмалгодадан Пахала ибодатхонасигача бўлган ерда йўл ишларини тезда бошлашни таклиф этди. Гап орасида бизнинг қишлоқлик собиқ раисни йўл ишларини орқага сурганлигини қоралаб гапирди. Пиядасанинг талабини инобатга олиб комитет йўл қуриш ишларини кейинги ҳафтада бошлашга қарор қилди.

Аттанг деб қолмаслик учун тезроқ ҳаракат қилиб қолишимиз керак эди. Отам билан Галлега, Дисанаяке Махатанинг ўғли Генри Махатанинг олдига бордик. У каччэрияда котиб бўлиб ишларди. У бизга бир қоғоз кўрсатди. Қоғозда, биздан ўтган ер учун эллик рупий тўланиши кераклиги ёзилган эди. Генрининг айтишича, бошда бузилажак печимиз учун ҳам ҳақ тўламоқчи бўлишиптию, кейин айнаиб, фақат ер учун ҳақ тўлайдиган бўлишипти. Бунн сезиб турсак-да, зора печимиз учун ҳам ҳақ тўлашса деган умидда эдик. Шунча қилган меҳнатимизнинг зое кетганига чидаб бўладими?

¹ Каччэрия — маҳаллий маъмурий ташкилот органи.

Эллик рупий! Бу пул билан бирон жойда нон савдосини йўлга қўйиб юбориб бўлмайди.

— Плантацияга ёлланишга тўғри келади, бошқа чора йўқ. Аввалгидек оддий ишчи бўлиб ёлланиш одамга алам қиларкан,— деди отам автобусда уйга келаётганимизда.— Булар пешанамизда бор экан, Вильсон!— дея давом этди отам панг овозда.— Пешанада боридан қочиб қутулиб бўлмайди. Дўконни ёпишга мажбур бўлдик. Нон савдомиз барбод бўлди. Узун қулоқ гапларга қараганда, Пиядаса бизни хонавайрон қилмоқчи эмиш.

— Уларнинг гапи тўғри,— дедим мен.— Бизни яна уч-тўрт ой қўйиб беришганда яхши бўларди-я. Энди қишлоқдан бош олиб чиқиб кетишдан бошқа чора қолмади. Дўкондор бўла туриб, эндиликда плантацияга оддий ишчи бўлиб ёлланишдан ҳам оғир хўрлик борми дунёда?!

— Ҳа, Вильсон, ишимиз чатоқ, жуда чатоқ. Ҳемири ҳам пул қолмади. Сўнгги пулни бекорга сайловчиларга сарф қилдик.

Генри Махата отамга, каччэриянинг бош амалдорига учраш деб маслаҳат берди. Бунинг учун унинг оғзини мойлашга эллик рупий керак, деди. Бунча пул бизнинг ҳозирги шароитимизда катта маблағ эди. Шу пул билан унинг оғзига урсак, омадимиз юришиб кетади деб умид қилардик. Мен Этумалага бориб, дўкондорларда қолган-қутган қарзларни йиғиб келдим. Етмагағига отам енг бўлиб, эллик рупий қилдик.

Эртасига Галлега кета туриб Уралага — Генри Махатанинг олдига тушдик. У отамдан пулни олди-да, амалдор олдига бизни бошлади. Улар инглиз тилида гаплашишди. Сўз орасида «Рукмалгода», «Дандувана» дейишларидан бизнинг иш ҳақида гаплашишяпти деб ўйладим.

— Муддатни қанчага чўзиш керак?— деди амалдор отамга.

— Қанча кўп бўлса, шунча яхши,— деди отам.

— Бизга қишлоқ комитетидан қоғоз келган, унчалик кўпга чўзолмайман. Яқин орада йўл қуриш ишларини бошлаб юборишадиган, биз уларга пул ўтказишимиз керак.

— Майли, унда беш ойга суриб бер,— дедим мен.

— Бу мумкин эмас. Ҳозирча икки ярим ойга чўзиб беришим мумкин. У ёғини яна кўрармиз.

— Икки ярим ой бўлса ҳам майли,— деди отам.

— Энди бемалол уйингга кетавер, ваъдам қатъий,— деди амалдор, гапни калта қил дегандек.

— Нега унга пулни бермадинг?— деди отам Генри Махатага, кўчага чиққанимизда.

— Нималар деяпсан, бу ерда унга пул бериб бўладими!— деди Генри ҳайрат билан.— Бугун кечқурун клубда қўлига аста қистираман. Сен энди хотиржам бўл. Пиядасангга тайинла, ҳадеб йўл-йўл деб оғзини кўпиртиравермасин. Қачон иш бошлашмоқчи?

— Индинга, душанбада.

— Шу бугуноқ иш бошламанглар, деб телеграмма юборамиз.

Уйга қанот пайдо қилгандек учиб келдик.

— Эллик рупий бериб, мақсадга етдик. Пиядаса бўлса, комитетга сайландим, деб босар-тусарини билмай юрибди,— дедим мен керилиб.

— Шунинг айт-а!— деди отам.— Ишимиз шунчалик осонлик билан битади, деб ҳеч ўйламагандим. Энди Пиядаса аламидан ёрилиб ўлади.

— Ота, мабодо амалдор ваъдасининг устидан чиқса, уни яна бир хурсанд қилиш керак.

Уйга қўйлашганимизда Сом ақлимизга чиқди. Бизни кута-кута унинг кўзлари тўрт бўлибди. Отам буни сезиб, шоша-пиша:

— Ишлар жойида, қизим. Сен биз билан бирга бўлсанг, худо хоҳласа, камлик кўрмаймиз.

— Худога шукур-э,— деди Сом енгил тин олиб, биз билан айвонга чиқаркан.— Қуни билан ўзимни қўярга жой тополмадим. Бўнинг устига; Найнов Отар кўприкда турволиб: «Ота-бола нажот истаб бирон ёққа кетишганга ўхшайди. Овора бўлишмасин, фойдаси йўқ», деб вайсади.

— Ҳид билишипти-да зангарлар,— дедим мен.

— Ҳид-ку билишмагандир-а, бироқ уйда йўқлигимизни сезиб, шундай деб ўйлашган-да!— деди отам эътироз билдириб.

— Майли, бир-икки кундан кейин Найновнинг дами ичига тушиб кетади. Ўзиям Пиядасанинг ногорасига роса ўйнаб қолди-да!

— Ҳечқиси йўқ, йўл ишлари тўхтатилиши билан ҳали бармоғини тишлаб қолади. Пиядаса эса бунга жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатади.

Уйимиз атрофида дайдиб юрган гадо қиёфасидаги шарпа ҳам кўздан йўқолди. Отам билан Соманинг кайфи чоғ эди. Мен эса хурсанд ҳам, хафа ҳам эмасдим, илло, ниҳоятда чарчагандим. Бир неча кундан бери бошимдан кечаётган кўргиликлар мени эзиб ташлаганди ва у борлиқни кўз илғамас парда билан тўсиб қўйганди. Бошим ёстиққа тегар-тегмас қоронғилик қаърига кириб кетгандек сездим ўзимни. Шу пайт аллақасдан зарҳал булут пайдо бўлиб, мен томон кела бошлади. Қўрқиб яширинмоқчи бўлдим, булут мени тобора оғушига торта бошлади. Инграб юбордим, бундан қўчиб уйғониб кетдим — тепамда чироқнинг шуъласини тўсиб Сома турарди.

— Боя ҳам кирувдим, мана, тагин келдим. Киришим билан кўзингни очдинг-а.

Сома лампани пуфлаб ўчирди-да, каравот тагига қўйди. Ўзи эса ёнимга ўтирди. Янги ой чиқишига ҳали бир неча кун бор эди, шу сабабдан атрофни зулмат қоплади. Назаримда кўп ухламаган бўлсам керак, уйғониб, автобус овозини эшитдим. Демак соат ўн бир ярим бўлибди-да.

— Эрталаб Гунапала келувди. Мени олиб кетмоқчи,— деди Сома.

— Нега тўсатдан миясига шу фикр келиб қопти?

— Ижарага уй олипти. Борсанг, кунимиз яхши ўтади, деяпти.

— Сен нима дединг?

— Бу ердан кетмайман, бегона жойда қийналаман, дедим.

— Гунапала-чи?

— Гунапала ким бўпти! Бормайман, вассалом, дедим. У тутақиб кетди. Отанг билан гаплашаман, деб дўқ урди.

Сома кўкрагимга бошини қўйди, мен унинг сочларини силадим.

— Кетайлик бу ердан, укажон!— ялиниб-ёлворди Сома.— Дунёнинг нариги бурчагига бўлса ҳам майли. Фақат бу ердан кетсак, бас!

— Гапингни қара-ю! Уйимиз билан новвойхонани кимга ташлаб кетамиз!

— Отам-чи! Шу ерда қолиб ҳаммасига қарайди.

— Нима деяпсан?! Отамни ёлғиз ташлаб кетиб бўладими?— дедим мен ўрнимдан турарканман.

Сома сапчиб ўрнидан турди. Қоронғи бўлгани учун унинг юзини кўрмасдим, аммо қаттиқ жаҳли чиққанини сездим.

— Оҳ, отам... Вой, отам... Мунча отангга жонинг ачимаса.— Унинг овози бўғилиб, энтикиб нафас оларди.— Отангнинг қанақалигини билмайсан!..— деб бақирди-да, йиғлаб уйдан чиқиб кетди.

«Отам ҳақида бир нима демоқчи бўлдимиз?— дедим ўзимча.— Бир нарсадан жаҳли чиққанга ўхшайди!»

Эртасига Сома жуда хафа кўринди. У қўрқа-писа мен томонга қараб қўярди. Кечаги ишига пушаймон еб, уяляпти шекилли, деб ўйладим.

Узун пичоқ билан бананнинг қуриган шохларини кесиб, ерга ёзилган қанорга ташлай бошладим. Сома олдимга келиб:

— Нима қиляпсан, ука?— деди.

— Банан бутаяпман. Буни анчадан бери қиламан деб юрардим у аммо қўлим тегмасди.

— Кечаги ишга мендан хафадирсан?— Сома менга лян келди.

— Буни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ.

— Кўриб турибман, хафасану аммо менга билдирмаяпсан. Хафа бўлсанг, бурнингни тишла. Аммо билиб қўй, мен сенга ёмонликни асло раво кўрмайман. Фикри хаёлим фақат сенда.

— Менга ҳеч бало урмайди. Ундан кўра, қара, ҳов биров келяпти,— деб Сомани чалғитдим, биз томон келаётган Снялорис Аййани кўриб.

— Ишлар жойидами дейман, эрталабдан дарахт бутаб қопсизлар,— деди Аййа илжайиб.

— Ҳа, бу шохларни биздан осонликча тортиб олишолмаса керак,— дедим мен ҳам кулиб.

— Хайрият-эй, куни кеча ҳамманинг оғзидан йўл масаласи тушмаганди. Гапларига қараганда, индинга йўл режасини тузишармиш.

— Қўявер, индин бўлсин, кўрамиз, ҳаммалари мум тишлаб қолишади.

— Қанчага рухсат олдинглар?

— Уч ойга.

— Жуда соз бўпти-да! Пиядаса: «Индиндан йўл қуриш ишлари бошлаб юборилади» деб жар соляпти-ку.

Пиядаса бу хабарни эшитибоқ қишлоқ комитети

раисини ёнига олиб, Галлега жўнапти. Отам Пиядасанинг бу ишига кулиб:

— Қаерга борса, бораверсин, барибир аҳмоқ бўлиб қолаверади. Бизга ваъда берган амалдор албатта ваъдасининг устидан чиқади,— деди дам солаётган қорига ўхшаб. Унинг андек бўлса-да чўчиётгани сезилиб турарди. Мен ҳам юрагим пўкиллаб Пиядасанинг қайтишини сабрсизлик билан кутдим. Кечга бориб қишлоқда йўл қурилиши бошланармиш, пайсалга солишга рухсат йўқ эмиш, деган мишмишлар тарқалди.

— Пиядаса мақсадига етганга ўхшайди,— дедим отамга, иккимиз уйда чироқнинг пилигини паст тушириб ўтирганимизда.

— Бу ҳали маълум эмас. Агар одамларнинг гапи рост бўлса...— деди-да отам, жимиб қолди.

Икки кун аввал отам билан амалдорнинг олдидан қувониб қайтган эдик. Эндиликда уй ҳам, теварак-атроф ҳам кўзимизга хунук кўринди. Худди уйимизда оғир касал жон таслим қилаётгандек, чекка-чеккада шумшайиб ўтирардик.

Тунни безовта ўтказдим. Туш кўрдим. Тушимда дарё тошиб, ҳовлиминизни сув босиб кетганмиш. Сув уйимизни ҳам босаётган эмиш. Қўрқиб, қоча бошлабман. Қанча ҳаракат қилсам-да, зил-замбил оёқларимни ердан узолмасмишман. Бақриб юбордим, шунда ўз овозимдан чўчиб уйғониб кетдим. Тепамда отам турарди.

— Сенга нима бўлди, Вильсон? Овозингни эшитиб, уйғониб кетдим.

— Емон туш кўрдим,— дедим мен, титраб-қақшаб.

— Жуда қўрқиб кетибсан-да. Қора терга ботиб кетибсан-ку?— деди отам ерга тушиб кетган кўрпамни тузатиб.— Ҳо қўрқ, ҳо қўрқма, тақдирдан қочиб қутулиб бўлмайди,— деб хўрсинди бир оз жимликдан сўнг.— Калима келтириб, ухла.

Отам ердаги жинчироқни олиб, чиқиб кетди.

Эрталаб Пиядаса ўз мақсадига эришганлиги маълум бўлди. Ишчилар келиб, йўлнинг режасини тузишди. Орадан бирор соат ўтгач, қозиқ қоқишди. Сома иккимиз уйдан чиқмадик. Ер ўлчовчига баъзи нарсаларни отам айтиб турди. Ишчилар қозиқларни қоқиб бўлгач, асбобларини йиғиштириб кетишди. Улар билан олдинма-кетин отам ҳам чиқиб кетди, шу кетганча соат учдан ўтганда келди. Қорним тўқ, деб овқат емади. Кечга томон

тўсатдан Галлега отланиб қолди. Ундан Малидувага ўтармиш. У ерларда ҳеч қанақа иши йўқлигини билганлигим сабабли, бевақт юборгим келмади. Юраги қисилганидан уйда ўтиргиси келмасди. Уни зўр-базўр эртасига боришга кўндирдим.

Эртасига йўл қуриш ишлари бошланиб кетди. Отам азонда Малидувага кетди. Сома ташқари ҳовлига чиқиладиган эшик остонасига ўтириб, алланима тикарди. Мен йиғма каравотда чўзилиб, ишчиларнинг келишини кутиб ётдим. Бир оздан кейин уйимиз олдига юк машинаси келиб тўхтади. Ғовур-ғувур овозлар эшитилди. Сома югуриб чиқиб, қайтиб келди-да, ишчилар келганлигини айтди.

— Бор, уйга кириб, эшикни ичидан беркитиб ол,— дедим Сомага.

Орадан бир муддат ўтмай, ташқаридан тасир-тусир овозлар кела бошлади. Лўм билан печни бузишяпган эди. Юрагим ўйнаб, томоғимга бир нарса тиқилгандек бўлди. Назаримда ақлдан озаётганга ўхшардим. Ҳар сафар темир-терсакнинг овози, ғиштнинг тапиллаб ерга тушиши қулоғимга кирганда, биров бошимга таёқ билан тушираётгандек бўларди.

Печни зўр-базўр соат учларда бузиб бўлишди. Ғовур-ғувур тингач, ўрнимдан турдим. Ўзимни худди узоқ ётган касалдек сезардим. Бошим айланарди. Ҳовлида ҳеч ким йўқ. Анча нарида, йўл ўртасида битта-яримта одамнинг қораси кўринарди. Печимиз ўрнида ғишт уюлиб ётар, банан шохлари ер билан битта бўлиб, фақат хурмоларгина нозик қадларини кўкка чўзиб турарди. Биров кўриб қолмасин-да, деган андишада ён-атрофимга аланглаб, дарёга тушдим-да, юз-қўлимни ювдим. Уйга қайтиб кирсам, эгнида янги сори, сочларини силлиқ қилиб тараб, соч мой сурган, Сома стол олдида ўтирарди.

— Ўтир ука, манавини е,— деди у менга.— Гуруч аллақачон пишган эди, сенинг туришингни кутиб ўтиргандим.

— Ўзинг еявер, негадир иштаҳам йўқ.

— Бўлмаган гапни қўй, Вильсон! Овқат ейиш керак, бўлмаса силланг қуриб қолади. Унда мен ҳам емайман,— деди Сома ва қўлимдан тортиб, столга бошлади.

Оғзимга солган луқмам томоғимдан нари ўтмади. Йўлига чўқилаган бўлиб, тарелкани нари суриб қўйдим.

Сома бошқа мени қистамади, ўрнидан туриб, ошхонадан аччиққина чой олиб кирди. Овқатга ўзиям қўлини урмади, рўпарамга ўтирди-да, жилмайиб чой ичишимга қараб турди.

— Ҳаддан ташқари куйиб-пишавериш яхшимас. Очдан ўлмаймиз. Гуруч билан нонга бир амаллаб пул топармиз. Энг муҳими саломатлик бўлса бас, ҳамма нарса топилиб кетади,— деди Сома мени юпатмоқчи бўлиб.

Унинг майин, ёқимли овози ва хатти-ҳаракатида шунчалар меҳр-муҳаббат, вафодорлик аломати бор эдики, буни таърифлашга тил ожиз.

— Жаҳлнинг чиқмасину, жоним, кел, яхшиси бу ердан кетайлик,— деб гапида давом этди Сома.— Янги жойда дард-ташвиш ҳам тезроқ унутилади. Менга сендаң бошқа ҳеч ким, ҳеч нарса керак эмас. Буни ўзинг ҳам яхши биласан.

Мен қўлларимни Соманинг қўлига қўйдим. Шу алфозда чурқ этмай, анчагача ўтирдик. Қалбимни босиб ётган ғам юки бир оз енгиллашгандек бўлди. Ҳаётда бундан ҳам муҳим нарса: Соманинг меҳрибонлиги, лабларининг шивирини, танга ҳузур бағишловчи қилиқлари борлигини туйдим шу топда. «Ана шулар учун яшаш керак, бошқасини қўявер» деди ғойибдан бир нидо.

Китобни олиб, варақлай бошладим. Хаёлимдан сўнгги кунларда рўй берган воқеалар силсиласи ипга чизилган мунчоқдек бирма-бир ўта бошлади. Бу кўргилик нимадан бошланди? Менимча, автобус тўхташ жойини ўзгартирганларидан. Шундан сўнг дўконимизга ишчилар келмай қўйди. Еримизнинг бир бўлагини плантация бошлиғига сотишга мажбур бўлдик. Буларнинг бари Пиядасанинг иши! Нима сабабдан у бизга тиш қайрайди? Ахир биз ҳеч кимга ёмонлик қилмагандик-ку! Дўконимизнинг ёпилиши етмагандек, новвойхонамизнинг бузилишини айтмайсизми?! Бу ўлганнинг устига чиқиб, тепгандек бўлди.

Қош қорая бошлади. Ҳозир плантациядан ишчилар қайта бошлайди. Китобни қўйиб, айвоннинг эшигини беркитдим.

— Ука, будда олдидаги чироқни ёқиб қўй,— деди ошхонадан қайтиб кирган Сома.

«Ёқ!— дея такрорладим ичимда.— Ҳар доим уни ёқиб қўярдик, будда ҳам биздан юз ўгирганга ўхшай-

ди?» Қандайдир ички бир овоз: «Эс-ҳушингни жойига йиғ! Куфрга кетма!» дерди.

— Ма, гугуртни ол. Кеча чироққа ёр солиб қўйгандим.— Сома останада гугуртни узатди менга.

Курсичага чиқиб, гугурт чиздим. Шунда қоронғиликни сап-сарик аланга тиғи тилиб кетди. Ҳаяжонланиб хонада у ёқдан бу ёққа юрарканман, будда суратига бенхтиёр кўзим тушарди. Чироқнинг шуъласи ҳар томонга эгилиб ёнганидан, назаримда будда жилмаяётганга ўхшарди.

«Куляпсанми?! Нега ёрдам бермадинг?»— деб жаҳл билан гугурт қутисини отган эдим, чироққа тегди, у ерга тушиб, синди.

— Нима синди, ука?— деб эшикдан бошини суқдй Сома.— Вой, ўлмасам, чироқ-ку! Бу яхшилик аломағи эмас!— деб қичқириб юборди у, ердаги шиша синиқлари билан мойни кўриб.

— Энди бошқасини сотиб олгунимизча нима ёқамиз,— дедим кулиб. Назаримда ҳамма билан ора очди қилаётгандек бўлдим.

Печинимиз бузилиб, еримизнинг бир бўлаги йўлга тушганидан қаттиқ хафа бўлдик. Тирикчилик ғамида бирор иш топишга ҳам қўлимиз бормади. Уйда озроқ гурўч, арзимаган пул қолганди. Ҳаш-паш дегунча отам бунга ҳам сарфлаб бўлди. Мен кун бўйи ҳовлида санғиб юрдим. Ҳовли катта бўлсаям гўргайди! Йўл қуриш жадал давом этгани сабабли, тез орада битди. Авваллари шимолроқдаги Баддегама ёки Хиккадувага Вандурамба йўли орқали бориларди. Энди энг қулай йўлдан — бизнинг қишлоқ, ёки Унанвития орқали ўтиб кетиладиган бўлди. Йўлимиз серқатнов бўлганлиги учун Пиядасанинг савдо-сотиқ ишлари янада ривож топди. Одамлар уни қўшимча ер сотиб олиб, новвойхона қуриш ҳаракатида юрипти, дейишади. Ҳозир дўконини таниб бўлмайди. Айвонига чиройли пиллапоядан чиқилади. Пештахталарида моллар тикилиб ётипти. Унинг дўкони Галледаги дўконлардан асло қолишмайди.

Бекорчилик жонимга тегиб, бамбукдан сават тўқий бошладим. Ҳафтада бир марта ўрмонга бориб, новда кесиб келардим-да, сават тўқирдим. Зўр берганимдан тез орада ҳамма ёқни сават босиб кетди. Яхшиямки

Сиядорис Айһа элликтасини олиб кетди, бўлмаса қўйгани жой тополмай қолардим.

Отам уйда камдан-кам бўларди. У эрталаб наридан-бери чой ичарди-да, кетарди, шу кетганча чошгоҳда келарди. Келиши билан ётарди. Ўрнидан тургач, яна чиқиб кетиб, ярим кечагача аллақаяқларда юрарди. Уйда қолса, доимо қовоғидан қор ёғар, ҳеч кимга гапирмасди. Отам бу юришини ҳали-бери ташлайдиганга ўхшамасди. Бир куни кечқурун отам уйда ётганида бир нарса олмоқчи бўлиб олдига кирган эдим, гуп этиб ичкилик ҳиди димоғимга урилди. Бундан ҳайрон бўлдим. Ташқаридан олиб кирган жинчироқнинг хира нурида отамнинг бўздек оппоқ юзини кўрдим. Афти терлаган, сочи пешанасига ёпишиб қолипти. Пастки лаби осилиб, ёстиғига сўлаги оқиб ётарди. Нафас олишлари ҳам оғир, хонани бадбўй ҳид тутиб кетганди. Дилимда уйғонган қизганч ва ачиниш ҳиссини афсус-надомат эгаллади. Шу ёшгача биринчи марта отам учун уялиб қолдим. Ўша кеча туни билан отамнинг бадмаст башараси кўз олдимдан сира нари кетмади. Назаримда ўзимни алдангандек сездим. Сомага бу ҳақда чурқ этмадим. Аммо эртасига унинг ўзи воқеани тушуниб қолди. Шу куни ярим кечагача отамдан дарак бўлмади. Сома хавотирлана бошлади. Мен ҳам отамнинг кечикаётганлиги сабабини билсам-да, игнада ўтиргандек безовта эдим. Охири сабрим тугаб, уни изламоқчи бўлдим. Сома ҳам бунни сезиб:— Фонарни олвол,— деди.— Ташқари қоп-қоронғи.

Мен уйдан чиқиб, қишлоғимизнинг қуйи томонига юрдим, фонарь тутиб йўл четларини қарадим. Ҳеч зор йўқ. Юра-юра қишлоғимизнинг ёмғир суви ҳалқоб бўлиб қоладиган жойига келиб қолипман. Бу ерга сув чиқиб кетадиган қувур ўрнатилганди. Фонарни тутиб қарасам, не кўз билан кўрайки, отам кўкраги билан қувурга йиқилиб, уни қучоқлаб мудрапти. Фонарнинг нури юзига тушди, кўзларини ишқалаб сал қаддини кўтарди-да, ғўлдираб: «Нима... нима... ҳа... ҳ-ҳа. Ким... бу?» деди-да, яна йиқилди. У қаттиқ мастлигидан чуқур ёқалаб юролмай, ағанаб тушган. Бир муддат индамай турдим-да, сўнг: «Менман ота!»— деб қичқириб, пастликка туша бошладим. Отам овозимни эшитиб, сапчиб тушди. Қувурни ушлаб, қаддини ростлади.

— Нима дейсан, Вильсон...— деди у чайналиб.— Яхши... Мен бўлса... манави ерда... қоронғиликда, қаёққа

боринимни билолмаяпман...— У бирдан сергакланди, қувурдан қўлини олиб, ўрнидан турди-да, мен томон кела бошлади. Қирсиллаб шох синди. Мен югуриб бориб, уни суядим-да, юқорига чиқишга ёрдамлашдим.

— Йўқ!— деб бақирди у. Сўнг қўлини тортиб олди-да, шохга осилиб қаддини ростлади. Юролмади, яна ўтириб қолди. Мен уни суяб, йўлга олиб чиқдим. Отам икки қўли билан бўйнимдан маҳкам қучоқлаб:

— Мен ичганман... аммо сен хафа бўлмаслигинг керак...— мастларга ўхшаб қўшиб қўйди:— Яхшиси мени ур... лекин хафа бўлма...

Уйга алламаҳалда етиб келдик. Отам йўл-йўлакай тўхтаб, бир нималар демоқчи бўлар, судраб бўлса-да, уни юришга мажбур қилдим. Бир амаллаб уйга етиб келдик, ўрнига ётқизишим билан у ухлаб қолди.

Эрталаб отам ҳам, мен ҳам бўлиб ўтган воқеа ҳақида оғиз очмадик, бир-биримизга қарамасликка ҳаракат қилдик.

Отам олдимизда ноқулай аҳволга тушиб қолганди. Чошгоҳгача уйда ўтирса ҳам, биздан ўзини олиб қочарди. Иккимиз ёлғиз қолганда, Сома:

— Отамга бир гапириб боқ, ичишга ўрганиб қолгандан кейин, қайтариш қийин бўлади,— деди.

— Бунинг фойдаси тегармикин?

— Сени хоҳламасанг, ўзим гаплашаман.

— Майли, бироқ фойдаси йўқ,— дедим отамни тергашдек ноқулай аҳволдан қутулганимга шукур қилиб.

Отамнинг ичиш сабабини билганим учун, уни бу йўлдан насихат билан қайтариш қийин эди. Лекин ўша кунги воқеадан кейин отамнинг йўқ бўлиб кетишлари анча камайди. Орадан бир-икки кун кейин уйдан жилмай қўйди. Бундан хурсанд бўлган Сома бир куни менга:

— Кўрдингми, отам менинг гапимга кирди. Сен ишонмагандинг!

Унинг гапига эътироз билдирмадим. Отамнинг уйда ўтириб қолишига Соманинг гап-сўзлари эмас, балки ундан ҳам муҳимроқ бошқа нарса — пулимизнинг туганлиги сабаб бўлган эди.

— Менга қара, Вильсон, бекорчилик жонингга теккандир-а, бўлди энди. Иш қидириш керак,— деди отам бир куни кечки овқатдан кейин харсанг тошда ўтирганимизда.

— Бу аллақачон жонимга теккан,— дедим мен.

— Бу ўтиришда Вандурамбадаги ишдан қуруқ қолганимиздек, тагин ҳеч қаердан иш тополмай қолмайлик.

Бир неча кун аввал Вандурамбадаги бир дўкондор ўзига ёрдамчи қидираётганини эшитувдик. Уй ўйлаб бўлгунимча, бу ишга бошқа бир одам эга чиқибди.

— Эй, бу иш эмас,— отам башарасини бужмайтирди.— Накидэниядаги плантацияга бориш керак. У ерга ишчилар керак эмиш.

— Ўзимизнинг плантацияга боргандан кўра, у ер дуруст. Очдан ўлсам ҳам, ўз плантациямизга бормайман.

— Бўлмаган гапни қўй,— эътироз билдирди отам.— Мабодо Накиданияда иш тополмасак, қаерга бўлса ҳам борамиз-да! Яшаш керак-ку, ахир. Маданаяка Махата бизга ёрдам берар, дейман.

— Бўлмаса, эртага унинг олдига борайлик.

Эртасига отам Накидания плантациясининг бригадирларидан Маданаяка билан учрашган экан, у отам иккимизни келгуси душанбадан ишга тушаверинглар дебди. Одамлар олдида яна плантацияга ёлланиш алами менни қаттиқ қийнай бошлади. Кўча-кўйда кўрганлар албатта биздан куладди. Шулар эсимга тушса, асло уйдан чиққим келмайдди. Яхшиямки, Накидания плантацияси анча нарида. Ишга барвақт бориш учун соат бешларда жўнаш керак эди. Ишдан анча кеч қайтганимиз сабабли одамлар назаридан нарироқ бўламиз.

Душанба кунни азонда отам одат бўйича сутга қайнатилган бир сиқим гуручни (Сома пишириб берди) будданинг сурати олдига қўйди. Сўнг нонушта қилдик. Бошимга рўмол боғлаб, кўчага чиққанимда энди кун чиқа бошлаган, қуёшнинг илк нурлари том устида ўйнар, ҳали ўт-ўланларга тушмаганди. Субҳидам сукунатини хурмо баргларини шилдиратаётган енгил шабада бузаяпган эди. Қалбимни эзаётган ғам-алам ўрнини ҳаяжон эгаллади. Янги ҳаётга қадам қўярканман, ёшларга хос гайрат ва кўтаринки руҳ-ла эзгуликни умид қила бошладим. Ахир, ойнинг ўн беши қоронги бўлса, ўн беши ёруғ-ку!

Бироқ кўчага чиқишим билан ўзимни ноқулай сеза бошладим. Назаримда одамлар уйнинг деразасидан мўралаб биздан кулишаётганга, бармоқларини бигиз қилиб, бизни кўрсатаётганга ўхшарди. Узоқдан биронта

одамнинг қораси кўриниб қолса, дарров ерга қараб олардим.

Фақат йўлда учраган одам билан сўрашганимиздагина ердан кўзимни олардим. Менга шундай туюлди шекилли, учраган ҳеч бир кимса бундай қабиҳликка бормади, ичида ўйласа-да, сиртига чиқармади. Фақат назоратчининг укаси. Бовитийямуллэда бизга рўбарў келганда гап оҳангини ўзгартирган бўлиб, ачингандек:

— Ий-э... плантацияда ишлашга азм қилганингга анча бўлдимиз?— деди.

— Бу ишни энди қилаётганим йўқ, ўрганиб кетганим,— деди отам босиқлик билан йўлида давом этиб.

— Орадан анча вақт ўтди, қўлларинг ишга унча қовушмас,— деди «дўстимиз» ва орқасига ўгирилди, шунда худди мени энди кўргандек:

— Ҳа, Вильсон ҳам шу ерда-ку! Буни қаранглар-а...— деб қўйди.

Шу вақт шартта орқамга ўгирилиб, уйга қайтиб кетмоқчи бўлдим, бироқ ўзимни босиб, плантацияга кетдим.

— Ҳа, мунча ўшшайиб қолдинг, Вильсон!— деди отам афт-ангоримга қараб.— Битта аҳмоқ валдираса валдирапти-да. Шунга ҳам ота гўри қозихонами?! Бир ҳафта гапирар, ўн кун гапирар. Ундан кейин чарчаб, гапирмай ҳам қўяди... Фақат иш жойимизни бир оз олисроқ демаса, бунақанги гап-сўзлар бир пул,— деди отам хўрсиниб.

Ҳақиқатан орадан бир оз ўтгач, одамларнинг биз билан ишлари бўлмай қолди. Мен янги шароит, янги ишга берилиб кетиб, ҳар хил гап-сўзларни эламай қўйдим. Ишимиз осон эмасди. Устига устак иш соати ҳам узоқ. Маданаяка Махата отам иккимизга кундаков қилдирди. Ҳосил бермайдиган қари каучукни ковлаб ташлаб, ўрнига чой экишмоқчи экан. Эрта азондан соат кеч бешгача жазирада сўхтамиз чиқиб илдиз ковладик. Ишдан сўнг плантация ёнидаги анҳорда чўмилардик-да, бир оз нафасимизни ростлаб, уйга кетардик. Йўлда Ураладаги чойхонада бир пиёла чой ичиб, дам олардик. Орадан бирор ой ўтар-ўтмас, отам чарчаб қолди. Шу бонсдан яқинроқ плантациядан енгилроқ иш топмоқчи бўлди.

Бор буди-шудимиздан ажралиб, плантацияда ишласак ҳам кўнглим ҳижил эмасди. Шу кунгача биз мудом

таҳлика остида яшадик. Чунки, бошда дўконни қўлдан бермаслик учун жонимизни жабборга бердик. Кейин новвойхона машмашаси бошланиб, у бизни адоин тамом қилди. Не ҳасратларда етишган даромад манбаларимиздан бирин-кетин жудо бўлдик. Менга алам қилгани шу бўлдики, тиришиб-тирмашиб қаддимизни ростлайлик дедигу одамлар пайимизни қирқишди! Айниқса Пиядаса ҳаммадан ошиб тушди. Энди тинчлик, ҳеч кимнинг биз билан иши йўқ, бизнинг ҳам ҳеч ким билан ишимиз йўқ. Бориға қаноат қилиб, тинчгина яшарканмиз, аввалги таҳлика ва бесаранжом кунларимиз барҳам топиб, осойишта ҳаёт кечира бошладик.

Сома иккимизнинг муносабатимиз ҳам ўзгача тус олди. Чунончи, эндиги муносабатимизда софлик, табиблик ҳамда оддийлик устун бўлиб қолди. Авваллари қайноқ севгимиз ғам-ғусса ва пушаймон билан ҳамсоя эди. Шахсан мен ўзимни гуноҳкор деб ҳисоблардим. Аммо вақтнинг ўзи машҳур табиб деганларидек, севгимиз кунлар ўтган сайин бахт ва қувонч рамзига айлана борди. Аслида ҳам шундай бўлиши керак-да. Биз энди сира тортинмай-нетмай бир-биримизнинг кўзимизга тик қарайдиган бўлдик. Бу қарашимизда на шубҳа, на гуноҳкорлик ва на ҳадиксирашдан ном-нишон ҳам қолмади. Бу боқишларимиз билан энди бизнинг севгимизга ҳеч ким ва ҳеч нарса тўғаноқ бўлолмади, демоқчи бўлардик.

Орадан икки ой ўтди. Бир куни кечқурун, энди ётаман деб турган эдим, отам кириб, олдимга ўтирди. У жиддий бир масала хусусида гаплашмоқчи бўлганга ўхшарди.

— Менга қара, Вильсон!— деб гап бошлади у.— Сен билан бир нарсани гаплашиб олмоқчиман. Давид Гал-Ойядан ўзига иш топганмиш. Ўша ёққа кўчиб кетмоқчи. Уй-жой бўш қоларкан. Шу сабабдан иккимиздан биримизни уйимизга кўчиб ўтинглар деяпти. Борган еридан қайтиб келгиси йўқ, жойи ёмон эмас. Ярим акр келиб қолади. Мен ўйлаб-ўйлаб сени ўша ерга кўчишингни лозим топдим. Аста-секин ҳовли-жойни тартибга келтирасан. Сўнг ўз номингга хатлаб олишга ҳаракат қиламиз.

— Ахир у жой ўрмоннинг энг овлоқ ери-ку!— дедим капалагим учиб.— Фақат Давидгина ўша ерда туролади.

— Гапинг-ку, тўғри-я! Аммо, менимча уйланадиган вақтинг бўлди, болам. Назаримда Сиядорис Аййа, синглисини сенга беришга рози. Бу менга ҳам маъқул тушди. Аканг билан ҳам гаплашдим. У рози.

Бир оз сукут сақлаб, сўнг дедим:

— Уйланишни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Ахир бунинг ўзи бўлмайди, пул керак.

— Пул тўплагуниингча қариб кетасан, яхшилаб танангга ўйлаб кўр. Кеча мен Сиядорис Аййага фолбинга бориб, икковингни юлдузингни кўрсатиб келишни тайинладим. У фол очтириб кўрсин-чи, қани, синглиси билан юлдузингиз тўғри келармикин?

Отамнинг кўнглига ўла индамай қўя қолдим. Аммо қалбимда довул кўтарилди, ўзимни қўярга жой тополмай қолдим. Ахир Сомма иккимизни — бир-бирига вафодор эр-хотинни ҳеч қандай куч ажрата олмайди деб ҳисоблардим ва Сомадан бўлак ҳеч қандай аёл билан яшай олмаслигимга амин эдим. Шу боисдан ҳам отамнинг мени уйлантирмоқчи эканлиги ҳақидаги гапини эшитиб, ҳузур-ҳаловатимдан ажралдим.

Бир неча кунгача қопқонга илинган жонивордек бетоқат бўлиб, отамни бу йўлдан айнитиш йўлларини қидирдим.

Сомма кетайлик, деганида кўнмаганим учун ўзимни сира-сира кечира олмасдим. Ишда ҳам, уйда ҳам бу фикр сира миямдан чиқмади. Бир ҳафтагача отам бу ҳақда гап очмади, назаримда у мени уйлантиришдан айпаганга ўхшагандек туюлди.

Бир куни энди ишдан келиб, чойга ўтирувдик, Сомма отамга бир конверт узатиб:

— Буни Сиядорис Аййа бериб кетди,— деди жаҳл билан менга қарагиси ҳам келмай.

— Қани, кўрайлик-чи,— деди отам, конвертдан бир варақ қоғоз чиқариб.— Мана, икковингизнинг юлдузингиз мос тушипти. Бунақа мос келишликни заргарга буюртириб ясатиб ҳам бўлмайди. Ўзинг ҳам кўр-чи!

Мен қоғозни отамдан олдим, уни дераза рафига қўйиб, қўлимдаги ичиб тугатмаган чойим билан ташқарига чиқиб кетдим. Ишнинг шунчаликка боришига ўзим айбдорман. Вақтида отамга, уйланмайман, демадим. Сомма нима деб ўйлайди энди? Балки буларни мендан кўраётгандир?

Кечки овқатни егим келмади. Ўринимдан турдим-да,

ҳовлига чиқиб, йиғма каравотга чўзилдим, уйқум келмади. Сўнгги автобус ҳам ўтиб кетди, отам ҳам ётди. Атроф жимжит.

Ярим кечада олдимга Сома келди. Гапирмоқчи бўлиб энди оғиз жуфтлаган эдим, у қўли билан оғзимни беркитиб, шивирлади: «Жим, ука. Фақат бу ерда эмас»,— деди.

Иккимиз ҳовлининг нариги чеккасига бориб, кўча деворига чиқиб ўтирдик. Ҳар замонда булут остидан чиқиб, хирагина нур таратаётган ой нурини айтмаса, ҳамма ёқ қоп-қоронғи.

Бир неча муддат индамай ўтирдик. Бирдан Сома қўллари билан юзини беркитиб, ҳўнграб йиғлаб юборди. Йиғлаб туриб тиззамга юзини қўйди. Мен унинг сочларини, титраб турган елкаларини силаб, юпатишга уриндим.

Охири у йиғидан тўхтади-да, ёшдан ҳўл бўлиб кетган юзини менга яқинлаштириб:

— Мана энди, мени ташлаб кетяпсан. Ўзим ҳам шунга лойиқман. Эй худойим...— деди.

Яна кўзларидан дув ёш тўкилди.

— Йиғлама, ўзинг биласан-ку, мен бу ишни асло қилмайман.

— Толе юлдузи нима бўлади?

— Бу ҳаммаси отамнинг иши. Мен унақа нарсаларга ишонмайман.

Бир оз индамай ўтирди-да, яна йиғлаб юборди:

— Эй худойим. Қанчалар гуноҳқорман-а! Ёлғиз ўзим азоб чекканим етмаганидек, бошқаларнинг ҳам қийналишига сабабчи бўлдим.

Сома қўлларимни тиззасига қўйиб, бармоқ учлари билан алланималарни чиза бошлади. Ҳар замонда булут остида жамолини кўрсатаётган ой шу пайт улкан хурмо билан бананнинг шапалоқ барглари ёритди. Назаримда Сома бир нима демоқчига ўхшарди.

— Биласанми. — деб гап бошлади-ю, яна жимиб қолди.

— Бир нима демоқчимидинг?— деб шивирладим.

У қўлларини бўйнимга чирмади, мен эса савол бериб, уни безовта қилгим келмади...

Эндиликда сўнгги кўнлардаги ғам-андух, ташвишу таҳлика ортла қолиб, тинч ва осойишга ҳаёт кечири бошладик. Меҳнатимиз оғир бўлса ҳам, қора қозон қай-

наб. турди. Қизиқ, дилим равшан тортиб, ғам-ташвишдан нишон ҳам қолмади. Хафсаласизликини йиғиштириб, ғайрат билан ишладим. Давиднинг ҳовлисини тозалаб, текисладим. Батат экдим, хурмо ўтқаздим. Орадан бир ойлар ўтгач, кўчиб бордим. Ўзимга қолса-ку сира кўчгим йўқ эди, бироқ отамнинг раъйига қарашга мажбур бўлдим. Отам, юз амри ширин деганларидек, кўчиб кетишимни юзимга айтмаса ҳам, бир неча марта бунга шама қилди.

— Аканг тез-тез келадиган бўлиб қолди, шу боисдан бу ерда ўралашиб юришинг яхши эмас,— деди бир неча марта.

Бир кун Сиядорис Аййа — албатта отамнинг гапи билан бўлиши керак,— ўша жойга кўчиб ўта қолмайсанми деб қолди. Мен ҳам ҳар хил шубҳаларнинг олдини олиб, тихирлик қилмай қўя қолдим. Отам қувониб, янги ҳовлидаги уйнинг томини ўзи бош бўлиб тузатди, уйни сувади.

— Тихирлик қилма,— деди Сома ҳам,— йўқса отамнинг кўнглига ҳар нарса келиши мумкин. Вақтнинг ўзи машҳур табиб, дейдилар. Нарироқ бориб кўрамиз. У ерга фақат тунагани борасан-да!

Худди шундай бўлди. Янги ҳовлига фақат тунагани борар, қолган вақтим эса отамникида ўтарди. Бир неча кун отам, Сиядорис Аййа ва Сома янги жойни тартибга солишга ёрдамлашишди. Ўша кунлар ҳам бир давр экан. Қош қорайгунча ишлардик-да, сўнг уйга овқатлангани борардик. Кечки овқатдан сўнг отам қўшнилари-никига чиқиб кетар, шунда Сома иккимиз қолардик. Сўнгги кунларда Сома аввалгига қараганда мулойим, менга анча меҳрибон бўлиб қолганди. Энди у бўлар-бўлмасга жизиллайвермасди. Унинг сал тегар-тегмасидан телбаларча менга ёпишадиган одати ҳам йўқолиб, назокатли, иболи бўлиб қолди. Унинг дарди фикри фарзанд кўриш эди.

— Тўнғичимизни севиб-эркалаш менга насиб этармикин,— дерди нуқул гап орасида.

Баъзан ёлғиз ўзим қолган вақтларда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар кўз олдимга келарди. Ҳаёгимда рўй берган ногаҳоний ҳодисаларга ҳайрон қолардим.

Орадан икки ой ўтди. Мен плантациянинг Удаламат-тага туташган қисмида ишлардим. Соат тўрт яримда ишдан чиқардим-да, йўл-йўлакай Сиядорис Аййаникига

кириб, бетель шимиб, у ёқ-бу ёқдан валақлашиб ўтирдим.

— Плантациядан энди келяпсанми?— деб сўради Сиядорис Аййа бир куни олдига кирганимда. Унинг ажабланганини ҳам, мендан гина қилаётганини ҳам билолмадим.

— Ҳа, бир оз ушланиб қолдим,— дедим.

— Мен уйингга бориб келяпсанми, деб ўйлабман. Аканг келганди.

— Акам бир неча ойдан бери қорасини кўрсатмасди-ку! Анча турармишми?

— Қаёқда дейсан! Келдию кетди. Мен уни айрилишда, машинада кўрдим. Яқинда Ратнапурга кўчармиш. Қовоқ-тумшуғи тушиб кетган. Бир нарсадан қаттиқ текканми дейман, лоақал бир-икки кун турмаптиям.

— Нимадан тегиши мумкин?

— Ҳайронман, балки менга шундай туюлгандир.

Уйга шошдим. Акам бундан уч ой олдин келганида ҳам яқинда Ратнапурга кўчмоқчиман, деганди. Акам билан Коломбода танишиб қолган бир савдогар, Ратнапурда бир иш бошлаганман, сен ҳам бу ерга ўтиб мен билан ҳамкорлик қил, деганмиш. Акамнинг айтишича, бу анчагина сердаромад иш эмиш. Бу сафар у биз билан хайрлашгани келипти шекилли. Нега шунча узоқ дараги бўлмай кетган экан-а?

Сома ҳам, отам ҳам акамнинг келиб-кетганлиги ҳақида индашмади. Ўзим отамга:

— Нега Гунапала дарров кетиб қолди? Буни Сиядорис Аййадан эшитдим,— дедим.

— Ҳа, эрталаб келдию, ўтирмай, кетиб қолди. Ратнапурга кетаётган эмиш,— деди отам.

— Сиядорис Аййанинг айтишича, акам хафaroқ кўринармиш.

— Сомани олиб кетмоқчийди. Мен йўл қўймадим. Янги жойда ҳозирдан нима бор унга? Аввал ўзи жойлашиб олсин, кейин бир гап бўлар. Шунга хафа бўлгандир-да!

Сир бой бермасам ҳам, отамнинг бу ишидан ниҳоятда қувондим. Нима бало, акам тўсатдан Сомани Ратнапурга олиб кетмоқчи бўлипти? Ўзи икки-уч ойда уйга бир марта келарди. Сома икковининг мурасаси тўғри келмай қолганлигини ўзи ҳам билади шекилли, бунга

унчалник хафа эмасдек кўришарди-ку. Буни Сомадан сўровдим, у:

— Мен не билай?— деди.— Мен билан кетишинг шарт, тамом, деди аканг икки оёғини бир этикка тикиб. Мен эса ўзим билмаган янги жойга тўсатдан бора олмайман, дедим.

— Жаҳли чиқдимми?

— Нега жаҳли чиқади? Ростини айтдим-да! Ё кетарсам бўлармиди?

У савол бергандай, қошини чимирди.

Биз ёлғиз эдик. Шу сабабли саволига жавобан уни қучиб, бағримга босдим.

Орадан бир ҳафта ўтгач, акамдан хат олдим. Мазмунни жуда қизиқ эди. Хатида, эрта-индин Ратнапурга кўчмоқчи эканлигини айтибди. Мени бошқа жойда яшаётганлигимга ниҳоятда хурсанд эмиш.

«Мен аллақачонлар отамга, сенга бошқа жой олиб бериш кераклигини айтгандим,— деб ёзарди у.— Агар Ратнапурда ишларим юришиб кетса, сен ҳам олдимга келишинг мумкин».

Хатнинг мазмунидан акамнинг отамдан хафа бўлганлиги сезилиб турарди. Мен унга, Сомани юбормай отам тўғри иш қилган деб ёзиб, отамдан хафа бўлмаслигини илтимос қилдим. Хатимга жавоб келмади.

Янги ҳовлига кўчиб ўтганимдан сўнг чакалакзорни йўқотиб, ўрнига батат билан хурмо экдик. Уйни ҳам бошлаб тузатиб олдим. Ҳамма ёқнинг топ-тоза ва саранжом-саришталигини кўриб, кўз қувонарди. Кечалари қишлоққа кам борардим. Сома иккимиз қоронғида бир-биримизнинг пинжимизга кириб, узоқ сайр қилардик. Шу кунларда гапимиз ҳам, эс-хушимиз ҳам Соманинг кўкрак остида яшаётган митти инсонда эди.

Батат-пишди. Уни териш керак. Якшанба куни отамникига саватга бордим. Йўл-йўлакай қўшнимиз Жинадасани батат теришга ҳашарга айтиб келдим. Сома орқамдан:

— Мен ҳам батат тергани бораман. Ахир менинг ҳам меҳнатим синган-ку,— деб қолди.

— Жинадаса билан бирга бора қол,— деб розилик билдирдим.— Лекин бир оз кейинроқ боринглар. Мен олдинроқ бориб, у-бу нарсани тайёрлай.

Уйга келиб, чей қўйдим. Ташқарига чиққан эдим, узоқдан Соманинг қизил юбкаси билан кофтасига кў-

зим тушди. (Яқиндан бери у сори киймаяпган эди.) Мен сават билан кетмончани олиб, чорбоғнинг нариги томонига бордим-да, батат экилган қаторни ковлай бошладим. Тупроқ орасидан йирик-йирик оқинш бататлар кўринди. Олдимга Сом келиб, уни териб, саватга сола бошладим. Айниқса йирик бататлар учраб қолса, у жилмайиб менга кўрсатиб қўярди. Қўққисдан кўзим Соманинг оёқларига тушиб қолди. Тўпиги шишганга ўхшарди. Кейинги кунларда унинг оёқларида шунақа шиш пайдо бўларди-ю, иккинчи кунда қайтиб кетарди. Лекин бу сафаргиси аввалгиларидан бошқачароқ сезилди менга ва беихтиёр:

— Оёғингга нима қилди?— деб чинқириб юбордим.

— Кеча кечқурундан бери шунақа,— деди Сом оёғидаги тупроқни қоқиб.

— Яна батат тераман, дейсан-а! Оёғинг баттар шишиб кетади-ку бунақада.

— Ҳечқиси йўқ. Эрталаб батат қайнатиб, сувини ичсам, ўтиб кетади,— деди Сом жилмайиб.

Мен эгилиб, маҳбубамнинг оёқларини силадим. Биз томонга келаётган Жинадасани кўриб, қаддимни ростладим.

— Чой тайёр бўлди,— деди Жинадаса.— Қораси кўринди, отанг ҳам келяпти.

— Намунча эрта келяпти бугун?— деди Сом норозироқ бўлиб. Шунини дедию, юра бошлади. Йўл-йўлаккай:

— Чой дамлай,— деди. Назаримда Сом бир нарсадан чўчиётганга ўхшарди.

Жинадаса иккимиз батат ковляяпган эдик. Бирдан отам ҳовлига қуюндай отилиб кирди. У ниҳоятда дарғазаб, қовоғи солиқ, лаблари титрарди. Олдимга келди-да, қаҳр билан:

— Сом шу ердами?— деди.

— Ҳа, шу ерда. Чой дамляпти.

— Усиз ҳатто бататни ҳам теролмайсанми?— деб жаҳл билан хонага кириб кетди. Бир дақиқа ўтар-ўтмас хонадан:

— Нега келдинг? Яна қорангни бу ерда кўрсам, иккингиям хафа қиламан!— деган дағдағаси эшитилди. Отамнинг товушидан ҳатто хона деворлари титраб кетгандек бўлди.

Отамнинг камдан-кам бунақа жаҳди чиқарди. Шунда ҳеч кимни танимас, оғзидан бодди кириб, ишдан чиқарди. Нимага бунчалик жаҳди чиқдйкин-а? Тўғри, Сомма ёлғиз ўзи келмаслиги керак эди. Аммо шунга ҳам ота гўри қозихонами? Қўни-қўшиқлар нима дейди! Сомма йиғлай бошлади. Олдиларига кирмоқчи бўлган эдим, отам Сомани олдига солиб чиқиб қолди. Уни қишлоққа бошлаб кетар экан, бақирди:

— Агар чой ичкилари келса, ўзлари дамласинлар!

Етган илдининг бошини қўзғатмаслик учун ўша кеча қишлоққа бормадим. Печда кечки оёқдага батат қайиштиб ўтириб, нима бало, отам Сомма иккимизнинг орамыздаги муносабатдан хабардормикан, деб хайотиргани боладим.

Тунда эшик тақиллаб қолди. Очсам, отам.

— Тезда Вэда Ралахамига бор, Соманинг аҳволи чатоқ.

Отам билан бирга қишлоқ томон жадалладим.

— Шу маҳалда Вэда Ралахамини келармиди.

— Унда, Вэдага айт, Соманинг оёқлари шишиб кетибди, аҳволи оғир, дегин. Дори берсин.

Вэда Ралахаминикига кета туриб, Соманинг олдига кирдим.

— Аҳволларинг қалай?— дедим мен Соманинг олдига бориб.

— Бир оз тузукман,— деди Сомма жилмайишга ҳаракат қилиб.— Қўни билан тик оёқда юрганлигим учун шишиб кетди. Бемаҳалда докторга борма. Эрталаб борарсан.

Соманинг галига кирмай, докторникига кетдим.

Вэда Ралахамини келмади. Бемор тўғрисида айтганларимни тинглади-да, қандайдир суюқ дори билан малҳам берди. Эртасига Соманинг аҳволи анча дуруст бўлди, оёгининг шиши қайтди, оғриғи ҳам пасайди. Вэда Ралахамини кечқурун, Уралага кета туриб йўл-йўлакай бизникига кирди-да, яна қанақадир дори берди.

Индинига Соманинг оғриқлари бутуллаб қолди, анроқ оёғи яна шишди. У асвалгидек, уй ишлари билан куйманиб юраверди. Биз ҳам зора энди тутилиб кетса, дедик. Шу ҳафта плантациядан соат учларини қайта бошладим. Шунда кун ботгунча уйда бўлардим. Ишонарча отамнинг олдига кириб, чой ичардимди, кетмасамчи олиб, батат қовлатгани катардим. Ҳар сафар кет

таётганимда, дарддан ранги синиққан бўлса-да, янада чиройи очилиб кетган Сома йирик-йирик бататдан олиб келишимни илтимос қиларди.

Орадан икки ҳафта ўтгач, Сомани иккинчи марта қаттиқ оғриқ тутиб қолди. Ўша кунни Пиядаса иккинчи боласини кўкракдан ажратганлиги муносабати билан зиёфат бераётган эди. Унинг уйи ҳам, дўкони ҳам байроқлар билан безатилган, Галледан ижарага олган патефонни баланд қўйиб, катта тантанага тайёрланарди. Эрталабдан Пиядасаникига меҳмонлар тўлиб кетди, ҳаммалари қорин дардида, тумшайиб ўтиришарди. У кунни Пиядаса келиб, зиёфатга Сома иккимизни ҳам айтиб кетганди. Биз борамиз, деб ваъда бергандик. Бунни эшитиб, отамнинг жон-пони чиқиб кетди:

— Бу одам бошимизга озмунча шўриш солдимми?! Меҳмондорчиликка таклиф қилишида ҳам бир гап бор. Одамларнинг гапига қараганда, дўконимизни ижарага олмоқчимиз. Шунча қилғилиқни қилиб қўйиб, энди хушомадига меҳмондорчиликка чақиряпгандир-да!

— Ҳечам хушомад қилмоқчимас у,— деди Сома отамга.— Шў баҳонада биз билан ярашмоқчи. Агар бормай, хафа қилсак, унинг қўлидан ҳар бало келадн.

Соманинг гапида жон бор эди. Шу боисдан отам ўйланиб қолди. Охири масъахатлашиб, Пиядасаникига отам иккимиз борадиган бўлдик.

Бугун чоршанба бозор кўни бўлганлиги учун плантация бошлиғидан рухсат сўраб, бозорга бормоқчи бўлдим. Иккита қопга батат солиб, Вандурамба бозорига олиб бордим. Бир танишимнинг гапига қараганда, ўтган чоршанбада бир фунт батат ўн центдан сотилган экан. Агар бу сафар ҳам шу баҳога сотсам, бемалол ўн икки ўн уч рупий ишлаб олардим.

Вандурамбадан кечга яқин келдим. Пиядасаникидан ўйин-кулги, қўшиқ овозлари эшитилиб турарди. Анча наридан уйимиздаги чироққа кўзим тушди. Яқинроқ келсам, ҳовлидан гўнғир-гўнғир товушлар эшитиляпти. Отам Пиядаса билан сан-манга бориб қолипти-да, деган хаёлда қадамимни тезлатдим.

— Ана, Вильсон ҳам келиб қолди,— деди Дэниэ Махата мен билан бирга хонага кира туриб. Унинг бир неча ойдан буён бизникига энди келиши эди.

Қиришим билан Сомага кўзим тушди. У инграб, ка-

равотда ётарди. Тепасида анчагина одам, ораларида Мэлэгода Пиядаса ҳам бор эди.

— Вильсон,— деди отам.— Изингга қайтиб, Вандурамбадаги касалхонадан доктор олиб кел.

— Бўла қол! Соат еттидаги автобусга улгурасан ҳали,— деди Дэниэ Махата ҳам.— Пулинг борми?

— Бор,— дедиму чопганимча автобус бекати томон кетдим.

Мен билан изма-из Сиядорис Айяа кела бошлади ва у бўлган воқеани менга сўзлаб берди.

Кечки пайт отам билан Сиядорис Айяа икковлари айвонда гаплашиб ўтиришган экан. Бирдан Сома қичқириб юборипти. Бориб қарашса, у ташқарига чиқиладиган эшик остонасида ётганмиш. Бу сафар ҳам худди аввалгидек, нафаси қайтиб, бўғила бошлапти. Олдинги сафар Вэда Ралахами берган дори асқатганди.

Вандурамбадан келган доктор Сомани синчиклаб кўрди-да, хавfli ери йўқ, деди. Дори ёзиб берди-да, сешанба куни касалхонага олиб боринглар деди. Мен биратўла дорихонадан дори олиб келгани доктор билан бирга Вандурамбага жўнадим. Йўлда доктор касали оғир эмас, деб менга тасалли берди. Доктор билан хайрлаша туриб, конвертга солиб ўн рупий узатдим. Аслида беш рупий берсам ҳам бўларди-ю, аммо шояд Сома дарддан фориг бўлиб кетса деган ниятда ўн рупий бердим.

Дорини олиб, уйга пиёда қайтдим. Қишлоқ жимжит, ҳамма уйқуда. Пиядасанинг меҳмонлари ҳам тарқалнишпти. Сома ухлапти. Отам айвонда мени кутиб ўтирган экан.

— Менимча, доктор бизни тинчитиш учун Соманинг дарди оғир эмас, деган бўлса-я,— деб отам қўлимдан дорини олиб, ерга қўйди.

— Қайдам. Балки, ҳақиқатан ҳам шундайдир. Сомани касалхонага оборинглар, деб бекорга айтмагандир. Тузалиб кетишига кўзи етгани учун шундай деган-да.

— Айтганинг келсин, Вильсон. Шўрлик жуда қийналди-да. Оғриқ тутганда ҳатто гапиролмай қолади-я.

Сешанбагача Сома анча бери қаради. Отам билан уни Вандурамбага олиб бордик. Доктор уни яна кўриб, бошқача дори ёзиб берди. Сома доридан икки шишачасини ичди, бироқ оёғи баттар шишиб, оғриққа кирди.

Нима қилишга бошимиз қотиб қолди. Чунки, шу пайтгача Соманинг дарди нималигини билмасдик.

Европалик докторнинг дорилари фойда бермагач, отам уни синегаллик докторга кўрсатмоқчи бўлди. Одамлар бу докторни Катудампада яшайди дейишди. Ҳатто касали ўтиб кетган беморларни ҳам у тузатаркан. Ҳарбат Айпадан автомобилни сўраб олиб, Сомани ўша докторга олиб бордик. Доктор Сомани бод касалига чалинган, деган хулосага келди. Унга ҳам ўн рупий бердик. Ҳарбат Айпага эса автомобиль ҳақиға ўн беш рупий тўладик.

Катудампалик доктор гиёҳдан дори тайёрлаб, Соманинг оёғига суртишни буюрди. Бу гиёҳни тополмадик. Уни сотиб олгани Этумалага бордим.

Доктор айтганидек, бу дори Сомани тез тузатар эмиш. Беш кундан кейин Сома ўрнидан туриб, у-бу ишларни қила бошлади. Бир неча кундан кейин оёғининг шиши бутунлай қайтди. Буни кўриб, отам иккимизнинг кўнглимиз анча тинчиди. Албатта, касалнинг ўзи бўлмайти. Бечора анча ўзини олдириб қўйди. Илло, кундан-кунга дарди ариб, тузала бошлаганлиги учун руҳи анча тетик эди. Сома катудампалик докторнинг дорисини ичиб бўлгач, отам бир хумча гуруч олиб докторга миннатдорчилик билдириш ва бошқа маслаҳатлар сўраш мақсадида унинг олдиға борди.

Ўша кунни Сома қувватға кира бошлаганидан бери биринчи марта чўмилди. Эғнида янги кофта, оқ сори, сочлари елкаси билан битта. У кўзимға ҳар қачонгидан ҳам дилбарроқ кўриниб кетди. У каравотда ниманидир тикиб ўтирарди.

— Буни қара, чиройли чиқяптими?— Сома рўмолға ўхшаш нарсани менға кўрсатди. Қарасам, чақалоқнинг орқаси очик кўйлақчаси экан.

— Нима қиласан буни?

— Бу нима деганинг?— деб ҳайрон бўлди Сома, кўйлақчани каравотға ёзиб, текисларкан.

— Элбурутдан кийим тикишнинг хосияти йўқ, дейишади-ку!

— Бўлмаган гап.

Мен каравотға, Соманинг ёниға ўтириб, уни бағримға босдим-да, юз-кўзларидан, қўлларидан ўпа бошладим. Қўлағимни қорниға қўйиб, иккимизни бир умрга боғлаган жажжи инсоннинг юрак уришини тингладим.

Доктор Сомага бошқа дори бермапти. Фақат яна бир ҳафта оёғига малҳам суртишни буюрипти. Малҳам тайёрлаш учун керакли гиёҳларни Жинадаса териб келди. Мен бир неча кун уйда туриб, сўнг яна ишлаб кетдим. Кечқурун уйга келсам, Жинадаса керакли гиёҳларни тайёрлаб қўйипти. Мен аввал гиёҳларни эздим, сўнг бир оз сув қўшиб, қуйилгунча қайнатдим. Кечки овқатдан сўнг Соманинг оёғига суртиб, уқалай бошладим.

Куналарнинг бирида Соманинг оёғини тиззамга қўйиб уқалаб ўтирган эдим, хонага отам кириб келди. Бу пайтда Сома жилмайиб, менга қараб ўтирган эди. Отамга қарадим, унинг важоҳати бузуқлигини кўриб, Соманинг оёқларини пастга туширдим. Отам индамади. Лекин бир оздан сўнг жаҳл билан:

— Вильсон, сен қўлингни у ёқдан-бу ёққа олиб бор-япсан, бунинг унчалик фойдаси йўқ-да. Қани нари турчи!— деб, мени қаттиқ туртиб юборди.

Бу турткидан йиқилиб тушмай деб, ўриндиқни ушлаб қолдим. Отам бўлса, менинг ўрнимга ўтириб, Соманинг сорисини баландроқ кўтарди-да, ҳафсала билан унинг оёқларини уқалай бошлади.

Отамнинг бу қилиғи мени ўйлантириб қўйди. У Сома иккимизнинг муносабатимизни пайқапти. Шекилли, деган ўйга бордим, бироқ шу заҳоти бу фикримдан қайтдим. Уйимга кетдим ва эртаси кечгача отамникига келмадим. Алламаҳалда уларникига кириб келдим. Мени кўриши билан Сома истикболимга югурди:

— Намунча кеч қолмасанг?

— Нима қипти, ўзим.

— Ҳечам-да, кечаги воқеага хафа бўлгансан!

— Балки отам бирор нарса сезгандир?

— Қўйсанг-чи,— деди Сома бепарволик билан.— Ўзи сағал хафaroқ эди.

Деворга суяниб, кечаги воқеани кўз олдимга келтирдим ва шубҳаланишга бирор сабаб тополмадим. Ҳақиқатан ҳам отам бошқа бирор нарсадан хафа бўлгандир, деган фикрга келдим.

Сома менга тикилиб турди-да, йиғлаб юборди:

— Бу кунимдан кўра ўлганим яхши...

Сомани бағримга олиб, юпата бошладим. Бироқ бу сафар Сома, назаримда, эркалашларимга эътибор бермади.

Кейинги икки-уч ҳафта ичида ҳеч қандай кўнгилсиз ҳодиса рўй бермади. Сома хасталик пайтида плантация-га ҳафтада тўрт-беш марта бориб турдим. Энди эса бир кунни ҳам қанда қилмай қатнаяпман. Авансга йигирма беш рупия олганлигим кор қилиб, қаттиқроқ ишлашга жазм қилдим. Яна мени энг оғир ишга — каучукнинг кундасини ковлашга қўйишди. Мен чарчаш нималигини билмай ишладим, чунки нормамни тезроқ бажариб, вақтлроқ уйга кетсам, дердим. Хонадонимиздан ғам-андух юз ўгирганига ич-ичимдан қувонардим. Бироқ бу осойишта ҳаётимиз узоққа бормади. Сома яна оғриб қолди. Оёқлари шишиб, ҳарсиллай бошлади. Кўп ўтмай бутунлай ётиб қолди. Отам иккимиз таҳликага тушдик, даволашга пул йўқ эди.

Сома бетоб бўлиб ётиб қолганининг учинчи кунини мен катудампалик докторникига бордим. Доктор гапларимни эшитиб ўйланиб қолди. Ҳаммадан Соманинг чап оёғи шишганлиги уни ўйлантириб қўйди.

— Ҳм... бу яхшиямас,— деди у санскритча ёзилган аллақандай китобни варақлаб.

— Бу сафарги дарди оғирроқ ўтадим, дейман-а?

— Қим билади, дейсан? Аммо китобда ёзилишича, бу яхшилиқ аломати эмас. Қасаллик бошланганига қанча бўлди?

— Етти ойча.

— Хўш, бўлмаса бундай қиласан. Олдин ёзиб берган дорим бор-ку, ўшандан берасан. Яна, паваттанинг барги, меваси, новдаси ҳамда иллизини қайнатиб, шуни ичирасан.

Докторнинг олдидан тарвузим қўлтиғимдан тушиб қайтдим. Бунини фақат отамгагина айтдим. Кечқурун докторнинг айтганларидек қилиб дори тайёрладик. Аввалги сафар Сома дорининг ярмини ичиб бўлар-бўлмас шишлари қайта бошлаган эди. Энди эса, дори тугаллаб қолса-да, оёқларининг шиши бояги-боягича эди.

Яна докторнинг олдига бориб, бошқа дори ёздириб келдим.

— Бемор шу доридан ҳам ичиб кўрсин, агар нафи тегмаса, яна ўйлаб кўрармиз,— деди у.

Докторнинг бу гапидан кейин Соманинг тузалишига кўзим етмай қолди. Отам ҳам хафа бўлди.

— Еримизнинг пулидан пича бор менда,— деди

отам.— Мабодо докторнинг дориси фойда бермаса, яна европалик докторларга кўрсатамиз.

— Сомани Куларатна Махатага кўрсата қолайлик,— дедим мен.

Катудампалик докторнинг кейинги дориси фойда бермади, унинг дарди зўрайиб, аҳволи оғирлашди — иштаҳаси бўғилиб, боши айланадиган бўлиб қолди. Шундан кейин биз касални Куларатна Махатага кўрсатмоқчи бўлдик. Мен докторга беморнинг аҳволини батафсил гапириб бердим. Сўнг у стетоскопини олиб беморни синчиклаб кўрди-да, деди:

— Хавфли ери йўқ. Мен ҳозир дори бераман, бемор шуни ичадиган, сан кўр, ман кўр бўлиб кетади. Бироқ, у шундан кейин ҳам тузалмаса, унда бир ҳафтадан кейин ҳузуримга олиб келасизлар.

— Хўп бўлади!— деди отам.

Куларатна Махата анча кўнглимизни кўтарди. Унинг дори-дармонлари не-не беморларни тузатиб юборганлигини эшитгандик Уйга қайтаётганимизда бир неча бор Соманинг кўнгли айнади. Балки автомобилда узоқ юргани учун шундай бўлгандир, деб ўйладим. Сирасини айтганда, бизнинг бу галги боришимизнинг ўзи бўлмади. Дори учун саккиз рупия, эллик цент, автомобиль учун қирқ рупия бердик. Ундан ташқари, Куларатна Махатанинг гапи билан Сомага апельсин харид қилдик.

Унинг куканак дорилари ҳам фойда бермади. Илло, бош айланиши бир оз босилди. Яна докторга оборадиган бўлдик. Отамда ҳаммаси бўлиб қирқ рупия пул қилипти. Мен отамга яна докторга оборниш кераклигини айтганимда, отам сўнгги чақам қолгунча Сомани докторга боқизаверамиз, деди. Мен ҳайрон бўлдим. Чунки отам пулга маҳкам одам эди.

Доктор бу сафар ҳам худди аввалгидек, Сомани синчиклаб кўрди-да, рентгенга тушириш керак, деди. Сўнг укол буюрди.

— Рентген учун ўн беш рупия тўлаш керак,— деди Куларатна Махата тортиниброқ.

Куларатна Махатанинг укол буюрганига ўзимда йўқ севиндим, чунки яқинда Сиядорис Аийанинг хотини уколдан оёққа туриб кетган эди. У ҳам оғриб қолиб, ҳадеганда тузалавермагач, мана шу докторга кўрсатинганди. Ушандан бери уколга шифо манбаи деб қарайдиган бўлиб қолгандим. Доктор Сомани оборинишимиз

билан дарров укол қилди. Чоршанбада битта, пайшанбада яна битта укол қиладиган бўлди.

Уйга қайтиб келарканмиз, назаримда Сом а анча дуруст бўлиб қолганга ўхшади. У кетаётганимизда чурқ этмаганди, қайтишда ундан-бундан гаплашиб келди.

— Укол оғритса керак, деб ўйлагандим, унчамас, чидаса бўларкан.

— Игнани тикаётганда оғрийдию, кейин биллинмайдди,— деди отам.— Оғриғи қолмаса, нима қилиш кераклигини доктор айтдимми?

— Бир парча пахмоқни иссиқ сувга ботириб, ўша жойга босиш керак экан.

— Уйда пахмоқ борми?

— Ҳа, бор. Бошқа нарсага олиб қўювдим,— деди Сома менга маъноли қараб.

Отам билан Сома гаплашиб ўтиришганда, мен кейинги иккита уколга пулни қаердан олдик деб ўйладим. Ҳали дори билан автомобилга тўлашга ҳам пул йўқ. Ҳар бир уколга эса ўн рупиядан бериш керак. Бунча пулни топиш учун камида плантацияда ярим ой ишлашим керак. Ҳолбуки олган авансимни ҳали ишлаб узганим йўқ.

Назаримда отам ҳам ана шулар ҳақида бош қотира бошлади шекилли, уйга етгунча чурқ этмади.

Уйга кечқурун қайтдик. Ташқи ҳовлига ўтиб, остонага ўтирдим-да, шунча пулни энди қаердан топсак бўлади, деб ўйладим. Соманинг ҳам бунга ақли етиб турганидан, қимматбаҳо дори олманглар, деб илтижо қиларди.

Яқиндагини ўзимизга тўқ эдик, деб эслай бошладим беихтиёр. Дўконимиз бўлганда, пулнинг юзига қараб ўтирмай, ғарра-шарра сарфлаб юбораверардик-а. Эндиликда дўконимиз ҳам, тирикчилик йўлидаги уринишларимиз ҳам басталикка учраб, ер билан яксон бўлди. Сўнгги вақтларда тоғ чўққисидан пастга думалагандик, энди эса чоҳ ёқасига келиб қолдик. Бу аҳволда умидсизланмай бўладими?! Ана шунақа қайғули ўйлар гирдобиди тўлғанарканман, Соманинг овози фикримни питратиб юборди. Сома деразаси дарёга қараган уйда турарди. Касал бўлиптики, шу уйдан чиқмасди.

— Эртага яна мени Галлега олиб борасизларми?

— Сени эртагаям, индигаям у ерга олиб борамиз.

Докторнинг гапини эшитмадингми?

— Пулимиз йўқ-ку. Яхшиси синегаллик доктордан дери ола қолайлик. У ёққа бориш учун озмунча пул керакми.

— Ҳозир пулнинг бетиға қарайдиган вақт эмас! Энг муҳими, соғлиқни ўйлаш керак,— дедим Сомага таскин бериш ниятида.

Ботаётган қуёш нури тушиб турган каравот ҳам, ер ҳам уй билан қўшилиб юракни сиқадиған манзара кашф этганди.

— Эй худойим-ей, қанчалар бетоле эканманки, ҳам-манн ташвишга солиб қўйдим-а. Бу кунимдан кўра ўлиб қўя қолсам, мингдан-минг рози эдим.

— Уялмайсанми шундай дегани?— дедим Соманинг сочларини силарканман.— Пул учун шунчалар хафа бўлиш яхшимас.

Уша кунн кечқурун отам иккимиз, кимдан қарз кўтарсак бўларкин, деб роса бош қотирдик.

— Шкаф билан печенье идишларини сотмасак бўлмайди,— дедим, отамга ётиғи билан.— Йўқса, Сомани эртага Галлега олиб боролмаймиз.

Унинг гап оҳангидан, ҳозир биз учун керак бўлмаган нарсаларни сотиш ҳам юрагига сиғмаётганини сездим.

— Кимга сотамиз?

— Пиядасага-да, кимга бўларди? У жон-жон деб олади.

Орага сукунат чўкди.

— Балки бошқа одамга шу нарсаларимизни сотиб ол десак қанақа бўларкин?— дедим мен.

— Кимга? Мен Сиядорис Аййадан, галкандалик дўкондордан сўраб кўр, нарсаларимизни олишармикин, десам, улар керак эмас, дейишибди.

Отамнинг овози титраб кетди.

— Кимга сотишимизнинг нима фарқи бор?— деб бир оз бўлса-да отамга тасалли берган бўлдим.— Пиядаса олса, олаверади-да! Ортиқча даҳмазадан қутуламиз.

Лекин қалбим бошқа нарса дерди. Гарчи ҳозир Пиядаса биз билан борди-келди қилинға уринаётган бўлса-да, бизни шу аҳволга солиб, бор буди шудимиздан жудо қилган одамга дўконимизда қолган-қутган нарсаларни сотишни сира истамасдим. Бироқ бошқа иложи йўқ, Сомани даволатиниға пул керак.

— Сен Вильсон, кечқурун Сиядорис Аййаникига бор,

У Пиядасадан шу нарсаларни олармикин, билиб келсин,— деди отам узоқ жимликдан сўнг.

Пиядаса писқам учирмай, нарсаларимизни оладиган бўпти. Сом аором олаётганлиги сабабли, шов-шув кўтармай, шкафни ҳовлига олиб чиқдик. Снядорис Аййа қийналмасин деб, унинг тоқчалари билан эшигини ажратиб олдим.

Эллик рупияга индамай оладиган шкаф ҳамда печенье идишларига Пиядаса бор-йўғи ўттиз беш рупия берипти. Снядорис Аййага пулни бера туриб:

— Кекса бошинг билан оғир шкафни кўтариб келибсан, бундан чиқди, ҳаммалари оғриб қолишибди-да,— деб узиб олибди.

Пулни олдик. Пул деб, хонавайрон қилган одамга бош уриб боришдан ҳам оғир кўргилик бўлмаса керак. Бошимизга тушган мусибатдан қутилиш учун ор-номус ҳамда ғуруримизни оёқ ости қилдик. Келажакда яна қандай бало-қазолар бизга тиш қайраб турганикин? Назаримда, менга қараганда отам куйиб, адоий тамом бўлди.

Ҳеч кимнинг кўнглига чироқ ёқса, ёримасди. Мен чироқ пилигини паст туширдим-да — Сом касал бўлгандан бери чироқни ўчирмасдик — ерга жой солиб, ётдим. Бироқ анчагача ухлолмадим. Укол ҳам Сомага ёрдам бермади. Оёқларининг шиши қайтмади. Иштаҳаси йўқ, боши ҳамон айланарди. Унга қараб туриб, юрагим эзиларди. Кўзларидан нур кетди, ранги бир ҳолатда, кунни билан чурқ этмай ётарди.

Докторларнинг дориси фойда бермагач, отам фол очириб кўрмоқчи бўлди.

— Дориларнинг нафи тегмагандан кейин фолбин нима қилиб берарди,— дедим эътироз билдириб.— Буддага чироқ ёқа-ёқа, ундай нима каромат кўрдик?

— Хўш, чироқ ёққан билан тақдир азалдан қутулиб кетамиз, деб ўйловдингми? Албатта фол очириш керак. Ҳар ҳолда ёмон бўлмайди.

Эртасига эрталаб отам Хинатигаладаги фолбинга кетиб, кечқурун қайтиб келди. Овқатдан кейин эшитганларини Сом а иккимизга гапириб берди, у фолбиннинг сўзларига ишонибди чоғи:

— Гапни уйимизнинг қанақалигидан бошлади. Олдимиздан ўтадиган дарёни ҳам топди. Автобуслар қатнайдиган йўлни ҳам, дўконимиз бўлганини ҳам, ҳатто

новвойхонамизни ҳам аниқ-тиниқ айтса бўладими. Эшитиб ҳайрон қолдим!

— Менинг касалим ҳақида нима деди?— луқма ташлади Сома.

— Ҳаммасини топди. Дастлаб анча тузалганини ҳам айтди. Энди менинг айтганларимни қилса, худо хоҳласа, шифо топиб кетади, деди.

Отам Сома иккимизни берироқ келинлар, деда-да, шивирлаб:

— Ҳаммага, ҳатто Сиядорис Лийага ҳам кўчириқ қиламиз, деб айтамиз. Чамаси бир ярим йил бурун хонадонимизга алвастилар соя солган эмиш. Уйимиз рўпарасига, чорраҳага биров илми амал қилиб, билагузук кўмиб кетганмиш. Шундан кейин бошимизга мусибат туша бошлабди. Соманинг оғриб қолиши ҳам шундан экан. Буни ким қилиши мумкин-а? Яхшиям хунукроқ фалокат из бермади! Бунинг олдини олиш керак, эртага нима бўлиши бизга қоронғи.

— Буни ким қилиши мумкин?— деди Сома.

— Шунга сўрай деб, энди оғиз жуфтлаган эдим. Фолбиннинг жаҳли чиқиб кетди. Менинг ишим каромат қилиш, ёмонликнинг олдини олиш, ким қилган, дасиса қилган, уни ўзинг топ, деди. Фолбин айтмаган бўлса ҳам, ким қилганлигини биламан.

— Буни Дэниэ Махатадан бошқа ҳеч ким қилмайди,— деди Сома.

— Йўғ-э, Дэниэ Махата унақа одам эмас. Пиянтация назоратчиси билан Пиядасадан келади бунгаки иш. Энди қўрқмасак ҳам бўлади. Амалнинг қазғи кўмилганини билдик, бу ёғига ўйлаб иш қилишимиз керак.

Мен отамнинг гапларига унчалик ишорамдир. Сома билан унинг фолбинга ихлоси янада ертис кетди.

— Энди ким амалини олади? Буни ўзгаларларми?— сўради Сома.

— Мен, эски пиянтациядаги дўш одамим деган эдим, бу гапим фолбинга ёқмади. У ҳам анча кўради. Бирок одамлар бунақа ишларни қилмайдир. Шундан сўнг дангалалик дўшларни айтган эдим, бу фолбинга маъқул тушди. Эртасиди у ерга бориб, дўшларни келиш керак. Орқига суринишнинг ҳиссини иш қилди. У кимга билдирманглар, кўчириқ қиламиз, деб қиламиз, хўшим?

Эртасига отам Дангалага кетди. Тўлни ой кечасига-ча бу кор-ҳолни ўтказмоқчи бўлди.

Отам уларни жума кунига, яъни ўн бешинчи числога айтиб келипти. У ўша кунни Удаламаттага, Снядорис Аййа олдига бориб, бизга қараш деб уни ҳам айтиб келди. У ердан анча кеч қайтди. Роса чарчабди. Менинг ёнимга ўтирди-да:

— Ўйлаб ўйимнинг тагига етолмаяпман. Кўчирикча пулни қаердан оламиз?— деди.

... — Қанча керак?

— Лўлилар эллик рупия берасан, дейишяпти. Камига кўнишмади. Яна у-буга йиғирма-йиғирма беш рупия керак бўлади. Ҳаммаси бўлиб, саксон рупия кетар. Шунча пулни қаердан оламиз? Балки плантация бошлиғи қарз бериб турар?— деди отам бир оздан сўнг.

— У сафар зўрға берувди. Ҳали бу пулни ишлаб узганим йўқ-ку.

— Балки Снядорис Аййа бериб турар? Сўраб боқмадингми?

— Ўзи сариқ чақага зору!— деди отам.— Аммо панадуралик куёви бадавлат одам. Куёвингдан юз рупия қарз олиб бер, десам нималар деди дегин-а? Куёвим қарзга бир тийин ҳам бермайдди. Бироқ уй-жойининг менинг номимга гаровга қўйсанг, ҳатто уч юз рупий ҳам бериши мумкин, деди. Бошимга тоғ ағдарилгандек бўлди. Кейин Аййа сипоришга ўтиб, пул топишнинг осон йўли шу-да, деса бўладими.

— Унинг шундай деганига ҳеч ақлим бовар қилмайди. Ахир у доим оғиримизни енгил қилиб, кўмаклашиб юрарди-ку!

— Эҳ, Вильсон, — деди хўрсиниб отам.— Ҳозир ҳамма ўзим бўлай дейди.

— Ҳа, бу гапинг тўғри,— дедим мен ўйлаб туриб.

— Онангдан қолган нарсаларни гаровга қўямиз,— деди отам.— Бўлак иложимиз йўқ. Пул топсак, қайтариб олаверамиз.

Отам, мени кўнмади, деган хаёлга бормасин дедим-да, шоша-пиша:

— Начора, бўлак иложимиз бўлмагандан кейин, шундай қилишга мажбурмиз,— дедим.— Кимга гаровга қўямиз?

— Дэниэ Махатадан бўлак кимга бўларди? Пул топсак, истаган вақтимизда қайтариб олаверамиз.

— Бизни шуишчалар хўрлаган одамга яна бўйин эгамизми?

— Нима қилдик энди, Вильсон? Пенанамизга ёзилган шу экан.

Дэннэ Махата онамининг икки юз руния туралиган зеб-зийнатларига саксон руния берди. Отам уларни қадрлаб, тишининг ковагида сақлаб келарди. Умирида бир марта, онам қаттиқ бетоб бўлиб қолганида дорига пул тополмай, гаровга қўйганди-да, тезда қайтариб олганди.

Кўчирик белгиланган муддатга ҳали беш кун бор эди. Биз ўзаро келишиб, Соманинг мазаси йўқ, шунга кўчирик қилмоқчимиз, деб овоза қилдик. Тайёргарлик ишларини Снядорис Аййа иккимиз олиб бордик. Икки кун ўрмонга қатнаб, бамбук поя ҳамда чирмовуқнинг илдизи билан повдасини олиб келдик. Дангаладан беш киши келди. Уларга овқатни Снядорис Аййанинг хотини қиладиган бўлди.

Кўчирик кечки пайтдан то эртасига эрталабки ўнларгача давом этди. Кўчириқнинг энг зўр пайти эрта билан соат тўққизларда бўлди. Асосий вазифани бажарувчи лўли қўлида қовоқ дарё қирғоғига чиқди. Дарёга сакраб тушди, уч марта қичқирди-да, қовоқни иккига бўлиб, сувга ташлади, икки палла қовоқ сув юзига чиққунча ўзи шоша-пиша қирғоққа чиқиб олди.

Қовоқ паллалари қип-қизил эди, буни кўриб, ҳайратда қолдим, отам бу амалнинг кучи деди менга.

Кўчирик қилганимизга орадан тўрт кун ўтган бўлса-да, Соманинг аҳволи ҳамон ўша-ўша эди. Иштаҳаси йўқ, оёқлари гупчакдек шишиб кетган. Синегаллик доктор буюрган доридан яна бера бошладик. Бу орада Дэйандара ибодатхонасида руҳоний ҳаким бор эмиш, деб эшитиб қолдик. Шу заҳоти бир бойлам бетель, хурмачада сут олиб ибодатхонага бордим. Кечқурун алламаҳалда автомобиль кира қилиб, руҳонийни олиб келдим.

Руҳоний Сомани синчиклаб кўрди-да, бу бодининг асорати, деди.

Сўнг аллақандай ичадиган дори берди ва оёқларига ҳўл латта босиш керак деди. Мен руҳоний билан бирга кетиб, ичадиган кулчача дори олиб келдим.

Сома оғриб қолганидан бери янги ҳовлимга бормай, шу ерда тунаб юрдим. Ҳеч қачон ҳозиргидек пулга муҳтож бўлмагандик. Сомани даволатиш учун пулни ё бирон нарса сотиб ёки гаровга қўйиб топардик. Кейинги вақтларда отам ишга бормади. Мен ҳар куни плантацияга қатнаб турдим. Шу сабаб бўлиб тирикчилигимиз амаллаб ўтиб турди. Сулининг уни аралаштирилган сут кукунининг ўзига анча-мунча пул кетарди. Бунинг устига эчки сути ҳам олардик. Соманинг иштаҳаси йўқ эди. Эчки сутини Сиядорис Айёа топиб келарди.

Энг ёмони, Сома сира бери қарай демасди. На европалик, на синегаллик докторлар унинг касалини аниқлашолмади. Агар дэяндаралик руҳонийнинг дориси ҳам ёрдам бермаса, унда нима қилдик? Биз фақат шу ҳақда бош қотирардик, холос.

Сома кундан-кунга сўлиб борарди. У куни билан чурқ этмай ётар, бирор нимани сўраб қолсак, ё «ҳа», ё «йўқ»дан нарига ўтмасди. Баъзан, иккимиз ёлғиз қолган кезларда, қўлидан ушлаб, сочини силасам, кўзларида ёш ўйнардди.

Бир ҳафтада Сома руҳоний берган дориларни ичиб бўлди, бироқ аҳволи ўзгармади. Буни руҳонийга айтган эдик, у яна суюқ дори билан кулчача дори берди. Уч кун шу доридан ичсин, тўртинчи куни совуқ сувда чўмилтиринглар, деди. Руҳонийникидан қайтишим билан Сомага дориларни ичирдик. Эртасига Соманинг боши қаттиқ айлана бошлади, индинига янада зўрайди. Отам, чўмилганидан кейин, албатта тузалиб кетади, деб қаттиқ ишонардди.

Тўртинчи куни Сомани совуқ сувда чўмилтирдик. Тузалиш ўрнига, у эти увушиб, титрай бошлади. Учраган нарсани устига ташлаб, ўраб қўйдик. Манқални уйга олиб кирдим. Шундан кейин унинг аста-секин титроғи босилдию, қорнида қаттиқ оғриқ пайдо бўлди. Тунга бориб дарди янада зўрайди. Бечора ётган ерида инграб, тўлғанарди. Эсанкираб қолган отам мени доктор Вэда Ралахаминикига юборди.

Зинғиллаганимча докторникига бориб, овозим бори-ча чақирган эдим, доктор уйидан ўқдек отилиб чиқди. Мен воқеани унга айтдим. Тезда бизникига шошилдик.

Кутилмаган бу оғриқ докторни ҳам ўйлатиб қўйди. Унинг фикрича, Соманинг туғишига ҳали анча бор

эмиш. Ҳар эҳтимолга қарши мени донга юборди-да, ўн беморнинг тепасида қолди.

Тунги соат тўртларда Сомма бир оя кўчини олди. Вэда Ралахамни эрталаб уни Галледаги кассасидан олиб боришлар, бунинг иккони бўлмаса, Удугамачан доктор чақиринглар, деди. Бундан Соманинг аҳволи оғир эканлигини билдик. Биз уни Галлега олиб боришни истамасдик. Вэда Ралахамни кетгач, отам иккинчи докторга тўланадиган пулни қардан оламиз, деб роса бош қотирдик. Отам, менга яна илаҳгадигандан қар сўраб кўр, деди. Бирор нарса чиқшинга ақлим етмаса-да, кўндим. Бошлиқ Вижесниха Махатаганига борад эканман, мушкулимни ўзинг осон қил, деб худуга нағижо қилдим. Мен унга онламинг бошинга тушган оахтисилик ҳамда Сомма чекаётган азоб-уқубатларни йиғламоқдан бери бўлиб айтиб, ундан ёрдам беришнинг нағимос қилдим ва ўла-ўлгунимча бу қилган яхшилигининг унутмайман деб ёлвордим. Бу гапларимга тош эрмаса эрирдик, аммо Махата юмшамади. Ў ўтган сафар сенга плантация кассасидан эмас, ўз ҳамёнимдан йиғирма беш рупий бергандим, деб пичинг қилди. Ў кетаётган вақтимда қўлимга беш рупий қистирди-да, фалокатларинг ариб, ишларинг юришиб кетсин. Мен ҳам аҳволларингга ачинайман, сенларга қийин бўпти, деди.

Отам қуруқ келганлигини кўриб, қаттиқ хафа бўлди.

— Энди нима қилдик?— деди у бошини чангаллаб.— Лоқақал сен Вэда Ралахамни ваъда қилган дориларни олиб кел. Мен яна бирор чора ўйлаб топарман.

Капалагим учиб кетганидан, бир кечаю бир кундуздан бери югурсам ҳам, чарчаш эсимга келмасди. Вэда Ралахаминикига кетдим. Қайтиб келсам, отам остонада мени кўриб:

— Тезроқ докторни олиб кел. Дориларни қўй тур ҳозир,— деди. Дэваранинг велосипедини сўраб олдим.

— Яна аҳволи ёмонлашдими?

— Ҳа, жуда қийналяпти.

— Пул топилдими?

— Топдим. Дэниэ Махатадан икки юз рупий қара олдим.

Гарчи Соманинг аҳволи ёмонлашаётган бўлса-да, пул топилганига хурсанд бўлдим. Бошимизга шундай

огир мусибат тушганда, бизга ёрдам берган Дэниэ Махатани ўла-ўлгунимча унутмайман, дедим.

Удугамалик доктор соат ўн бирларда келди. У Соманинг олдида ўтирган одамларни ташқарига чиқариб юборди. Касални синчиклаб кўргач, шприцларни қайнатгани сув сўради. Уколдан сўнг Сома ухлаб қолди. Шунда доктор мен билан отамга аста:

— Бемор уйғониши билан дарҳол Галледаги касалхонага олиб боринглар, шофер машинани астароқ ҳайдасин,— деди.

— Аҳволи ёмонми, жаноб?— деди отам.

— Касални анча жиддий, уйда даволаб бўлмайди. Шунинг учун ҳам касалхонага олиб боринглар деяпманда. Уйғонгач, манави кукун дорини берарсиз.

Мен иккита ўнталникни қоғозга ўраб, докторга бердим. Доктор кетиши билан Удаламаттага, Харбат Аййадан машина сўрагани кетдим. Бахтимизга машина бўш экан. Йўл-йўлакай Сиядорис Аййаникига кириб, Сомани касалхонага бирга олиб борайлик деб, қайнанасидан илтимос қилдим. Дэниэ Махатанинг хотини касалхонага олиб кетиладиган у-буни тайёрлади. Сўнг уйидан янги ёстиқ билан тоза сочиқ олиб келди. Мен бундан миннатдор бўлиб: «Бу яхшиликни ўла-ўлгунимча унутмайман»,— деб қўйдим.

Сома уйқудан анча дуруст турди. Уни орқа ўриндиққа ўтқаздик. Бир ёғига Аййанинг қайналаси, бошқа ёғига эса отам ўтирди. Мен шофериинг ёнидан жой олдим.

Кундуз соат бирларда йўлга тушдик. Машина жойидан қўзғалиши билан отам: «Эй худо, банданга ўзинг раҳм қил» деб қўйди. Менинг бўлса ичимга чироқ ёқса ёримас, «Галледа нималар кутяптикин бизни? Уйга бекаму кўст қайтармикинмиз?» деган ўй миямда чарх урарди.

Сомани биз Галледаги марказий касалхонага олиб келдик. Бу ерда ишлайдиган бир ҳамшира отамнинг таниши экан. Отам керакли хат-ҳужжатларни тўғрилагани ичкарига кириб кетди, биз машинада қолдик. Бир оздан кейин отам ўша таниши билан чиқди. У бизга Сомани бош врачга кўрсатиб, қоғоз ёздириб олинглар, деди. Шундай қилинса, докторлар беморга алоҳида

этибор билан қарашармиш. Бунинг учун бош врачга йигирма беш рупий бериш керак экан. Бош врач, палаталарни айланиб юрган экан. Соат иккиларга бориб, Соманинг икки қўлтиғидан олиб, хонасига олиб кирдик. У беморни кўриб, қоғоз ёзиб берди. Сўнг қабулхонага ўтдик. Бу ерда Сомани филдиракли креслога ўтқазиб, бошқа врачга олиб кетишди, у қоғозни кўриб:

— Нима қилди бу кишига?— деди стетоскопини қўлига олиб.

Биз унга ҳамма гапни айтиб бердик. Врач гапимизни эшитгиси келмасди. Қўққисдан:

— Хотинингми?— деди отамни бармоғи билан нуқиб.

Отам довираб қолди, мен тезда «йўқ», деб жавоб бердим. Сўнг врач яна бир нечта савол бериб, қоғозга алланималарни ёзди-да, ёнида турган ҳамширага: «Ўн учинчи палатага», деди. Ҳамшира креслони итариб кетди, биз ҳам унинг ортидан юрдик.

Сомани ётқизган палатада яна ўн киши бор экан. Унинг олдида фақат Аййанинг қайнанасини қолдиришди. Отам иккимиз шу палатанинг деразаси қараган ўтлоққа бориб ўтирдик. Бу ерга касалхонанинг кирлари ёйилар экан. Бунда бир нечта дарахтлар ҳам бор эди. Биз бир дарахт тағига ўтирдик. Касалхонага келганимда бир оз кўнглим жойига тушган эди. Палаталар билан беморларни кўриб, кўнглим яна хижил бўлди. Орадан бирор соат ўтгач, врач келиб, Сомани кўрди. Бунн биз деразадан кузатиб турдик. Врач палатадан чиқиб кетгач, отам ўрнидан турди-да:

— Юр, Вильсон, энди хотиржам бўлдим. Сомага бу ерда яхши қарашади,— деди.

— Ҳа, нима бўлгандаям, уйдан кўра бу ер тузук,— дедим мен.

— Мен шу ерда тунаб қоламан, Вильсон. Сен уйга бор. Соат етти яримдаги автобусга улгурасан. Қишлоқда бизни кутавериб Сиядорис Аййанинг кўзи тешилгандир.

Уйга соат ўн бир яримда кириб келдим. Дарҳақиқат Сиядорис Аййа айвонда бизни кутиб ўтирган экан.

— Хўш, ишлар қалай?— деди у мени кўриши билан.

— Сомани касалхонага ётқиздик. Ҳозирча аҳволи дуруст.

— Йўлда қийналмадимми?

— Йўқ, йўлда яхши кетди. Ҳатто бир оз кўзи илindi. Врачлар жуда яхши қабул қилишди.

— Хайрият, худо хоҳласа, кўрмагандек бўлиб кетди. Врачлар нима дейишди?

— Ҳеч қайсисини кўролмадик. У ерда тартиб-қоида бошқача экан. Ҳадеб гапиравергани одам чўчиркан.

Сиядорис Аййа уйидан орқат олиб келган экан, овқатландик. Сўнг ётмоқчи бўлдик. Назаримда уй одамни ютиб юборадиганга ўхшарди. Шундай бўлса-да, кўнглим анча енгил тортди. Уринда анча вақтгача гаплашиб ётдик.

— Гунапалага телеграмма юбордингларми?— сўради Сиядорис Аййа.

— Галлега кетаётганимда, Кидиканддан телеграмма жўнатдим. Балки ҳозир у Галлега келгандир.

— Нима деб телеграмма бердинглар?

— Сома қаттиқ касал. Уни Галледаги касалхонага ётқиздик, дедим.

— Ҳа, телеграмма юборганларинг яхши бўпти.

Бир оз сукутдан сўнг Аййа:

— Отанг пулни қаердан топибди?— деди.

— Менимча, Дэннэ Махатадан икки юз рупий қарз олганга ўхшайди.

— Бугун Эманис олдимга келиб, отанг ерини гаровга қўйганини айтди.

— Йўғ-э, ундай бўлса, буни отам менга айтарди-ку. Бундан чиқди...—

— Ҳа-я, менга ҳам айтарди. Бундан чиқди, Эманиснинг гапи ёлғон экан-да.

— Ерингиз яхши жойдада ўзиям. Агар отанг ерини гаровга қўядиган бўлса, мен жон-жон деб олардим. Буни бирда унга айтувдим. Агар куёвим эшитиб қолса, шу заҳоти тўрт юз рупий санаб беради. Лекин, отанг мenden бемаслаҳат бу ишни қилмаса керак. Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ. Дэннэ Махатадек одам шунча пулни берганига ҳайрон қоляпман. У бирор нарсанинг илнжиди бўлмасин тагин?

Мен Сиядорис Аййанинг гапларини эшитиб, ҳайратда қолдим. Наҳотки отам еримизни гаровга қўйган бўлса? Агар қўймаган бўлса, нега Дэннэ Махата шунча пулни бердикин? Ҳаммадан ҳам Сиядорис Аййага ҳайрон қолдим. Ўзини бизга яқин тутган одам бошимизга мусибат тушганда қайси юзи билан шу гапларни айтяп-

тикин-а? Балки у ҳам еримиз илинжида пайт пойлаб юрган бўлса-чи?

Бошим айланиб, фикрим чувалашиб кетди. Эртага Галлега борганимда албатта буни отамдан сўраб биламан, деб кўзимни юмдим.

Эрталаб уйғонсам, кун чиқипти. Нарн-вери ювиниб, соат олтидаги автобусга чиқдим. Соат тўққизларда Галлега етиб бордим. Отам саросимага тушиб касалхона дарвозаси олдида турган экан. Юрагимни ҳовучлаб, унинг олдида бордим.

— Ҳа, Соманинг аҳволи ёмонми?

— Ёмон. Эрта билан янада аҳволи ёмонлашди. Уколдан кейин ухлаб қолди.

— Олдида доктор борми?

— Доктор йўқ эди. Ҳамшира унга бир неча маротаба телефон қилганидан кейин, у келди. Ҳойнаҳой, Гунапала телеграммани кеча олгандир. Унда нега шу вақтгача дараги йўқ-а?

Отам турган ерида қолди. Мен ичкарига кириб кетдим. Сома ухлаб ётган экан. Ҳамшира «Беморни уйғотманг» деди. Бирпас турдим-да, сўнг кеча отам билан ўтирган ўтлоққа чиқдим.

Сояда анчагина одам ўтирарди. Менинг ёнимга бир аёл билан иккита эркак келиб ўтирди. Уларнинг кўзлари ёш, бир-бирлари билан шивирлашиб гаплашишарди. Гапларидан яқин одамлари ўсал бўлиб қолганлигини билдим.

Сома соат иккилардан кейин уйғонди. Унга апельсин шарбати буюришган экан, топиб келдим. Кечга бориб у анча енгил тортди, икки стакан шарбат ичиб, мен билан бир оз гаплашди.

Гунапала бугун ҳам келмади. Отам иккимиз шу ерда тунайдиган бўлдик. Тинчлик бўлса, эрталаб уйга кетмоқчи бўлдик.

Касалхона қошида ироқдан келганлар тунайдиган алоҳида хона бор экан.

Уша хонада кечадан бери мени қийнаётган масала ҳақида гап очдим.

— Ота, Эманис Сиядорис Аййага, Вильсонлар ерни гаровга қўйишганимиз, депти. Шу гап ростми?

— Бўлмаган гап,— деди отам ажабланиб.— Одамлар оғзига келган иарсани вайсайверар экан-да? Тўғри,

қарзга икки юз рупий олдим. Энди қачон келасан?— деб сўради у бир оз жимликдан кейин.

— Индинга,— дедим мен.

— Тоза соримни олиб кел... Эй, худойим, ишқилиб, Сомага ўзинг шифо бер!

Туи тинч ўтди. Шу сабабли эрталаб қишлоққа жўнадим. «Илга Гунанала келмадийкин,— деб хавотирлана бошладим.— Ё бирор нимадан шубҳаландимикан? Балки келишга эрингандир?»

Соманинг касалхонага кирганига тўрт кун бўлди. Ҳар куни олдига қатнадим. Отам индамаса, жон деб ўша ерда тунаб қолардим, бироқ у ютаман, деб ҳувиллаб қолган ҳовлига кет, деб мени мажбур қиларди.

Сома анча тузалиб қолди. Бешинчи куни доктор бизга, қўрқманглар, энди тузалиб кетади, деди. Бироқ бир ҳафта ўтгач, яна қаттиқ оғриқ тутиб қолди. Мен касалхонага соат тўртларда келдим. Палатага кирмасимдан бировнинг қаттиқ инграётганлиги қулоғимга чалинди. Юрагим орзиқиб кетди. «Сома бўлса-я»— деб палатага отилиб кирган эдим, Сома ётган каравотнинг олди тўсиб қўйилпти. Отам кўринмади. Сомага қараб турадиган ҳамширанинг айтишича, оғриқ эрталаб бошланган экан, ҳалиям босилмапти.

— Докторнинг тахминича, муддатидан илгари тўлғоги тутаётган эмиш. У келиб икки марта кўриб кетди-ю, аниқ бирор нарса демади. Бош врач олдига бориб, илтимос қилинг, келиб кўрсин. Отангиз кетган эди, негадир шу пайтгача дарақлари йўқ.

Ўзимни маҳкам тутиб, тўсиқ орқасига қарадим. Сома ўрнида тўлғанар, кўзлари бежо эди. Мени танимади. Касалхонадан чиқа бош врачникига чопдим. Қулоғимга ҳеч нарса қирмай, кўзларим тиниб, зинғиллаб борарканман, дарвоза олдида турган отамни кўриб, бир оз ўзимга келдим.

— Мунча ҳовлиқмасанг?— деди отам тундлик билан.— Врач уйида йўқ. Нима қилдик энди, Вильсон. Шўрлик эрталабдан бери қийналяпти, одам танимайди. Ҳалиям ўзига келмаптимиз?

— Ҳа, аҳволи оғир. Мени бу ерга ҳамшира юборди.

Биз бош врачнинг уйи олдидаги манго дарахти остида кўзимиз тўрт бўлиб, уни кутдик. Ўтиб кетяпган ҳар бир автомобилга умид билан қарадик. Бир вақт битта автомобиль биз томонга бурилиб, дарвозадан ичкарига

кириб кетди. Мен машина кетидан ҳовлига кирдим-да, зора докторнинг кўзи менга тушса, деган ниятда бир чеккага бориб турдим. Доктор ҳатто менга эътибор ҳам бермай, уйига кириб кетди.

— Кириглар бу ёққа. Жаноб ҳозир чиқадилар,— деб хизматкор айвондан туриб бизга жой кўрсатди.

Ярим соатдан ортиқ бетоқат бўлиб кутдик. «Зориллаб келганимизни сезгандиру сал-пал шошса-чи. Қорни тўқнинг қорни оч билан нима иши бор, деб шуни айтарканлар-да! Ҳа, тўнғиз-а!» Оғзимга келган сўзни қайтармай роса сўкдим. Доктор остонада кўриниши билан отам унга йиғирма беш рупий солинган конвертни узатиб, келишимиз сабабини айтди.

— Яхши, яхши,— деди ижирганиб бош врач, отам сўзини тугатиши билан.— Кечқурун бориб кўраман. Тўғри менингга олиб келавермабсизлар-да! Кечгача кўзи ёримаса, унда операция қилишга тўғри келади.

— Операция дейсизми?!— деди отам қўрқа-писа.

— Аввал бориб кўрай-чи, сўнг маълум бўлади,— деб у уйига кириб кетди.

Биз касалхонага каловланиб етиб келдик. Йўл бўйи отам:

— Худованди карим, бандангга раҳминг келсин...— деб келди.

Менинг эса чурқ этишга мажолим келмасди. Операция хавфи менни адойи тамом қилди. Касалхонага келганимизда, отам:

— Почтага югуриб бориб, акангга яна телеграмма бер,— деди.

Почтага бориб, бир жанобдан таомилга мувофиқ инглизча телеграмма ёзиб беришни илтимос қилдим. Телеграммани жўнатиб, изимга қайтдим. Келсам, отам Сома ётган палата олдида турарди.

— Бош врач келиб кўрди. Агар соат ўнларгача бери қарамаса, операция қилишармиш.

Сомани кўрмоқчи бўлган эдим, ҳамшира қўймади. Ҳовлига чиқсам, отам аллаким билан гаплашиб турган экан. Хаёл қурсин, Сиядорис Аййани танимапман-а.

— Ия, Сиядорис Аййа келипти-да!— дедим улар олдида бориб.

— Ҳа, келиб нохуш хабар эшитдим. Қачон операция қилишармиш?

— Соат ўндан кейин.

— Худо шифосини берсин. Мени бу ерга Дэннэ Махата юборди. Уйингизнинг калитини сўраяпти.

— Уйнимизда нима ишни бор экан?— дедим мен.

— Баъзи нарсаларини қўярмиш.

— Қўяверсин,— деди отам.— Қарздор бўлганингдан кейин, ҳамма нарсага кўнарсан киши.

Отам Аййани бир четга олиб, алланималарни шивирлашиб гаплашишди.

— Хўп, мен энди борай,— деди Снядорис Аййа, менга бир неча апельсин олиб «Сомага олиб келувдим» деди-да, кетди.

Снядорис Аййанинг қораси ўчар-ўчмас, ҳамшира қўлида қоғоз, югуриб чиқди.

— Мана рецепт. Тезда дорихонадан мана шу дорини олиб келиш керак. Ҳозироқ.

— Қанча тураркан?— деди отам.

— Ун етти рупийю эллик цент. Кечиктирманглар.

— Бор, Вильсон, тезроқ бор. Аптеканн сен биласан.

Отам менга рецепт билан йигирма рупий берди. Ҳамширанинг айтишича, шу дорини ичса, ҳомиласи тушмасмиш.

Бу дорининг ҳам нафи тегмади. Соат тунги ўн иккида Сомани операция хонасига олишди.

Сомани носилкада олиб кириб кетганларини ҳам қўрқув, ҳам умидворлик билан кузатиб турдик. Орқамарқа операция хонасига бордик. Хона эшигини бекитганларидан қай аҳволга тушганимни тавсифлашга тил ожиз. Сомани қайта кўрмасам-а, деган хунук хаёлга бордим, бошим гир айланиб кетди. Бир неча муддатдан кейин ўзимга келдим.

Қизил лампочка ёнаётган операция хонасида қабр тинчлиги ҳукм сурарди. Эшик яқинига бориб, тирқишдан мўраловдим:

— Нега бу ерда ўралашяпсан,— деди менга ҳамшира.— Операция ҳали-вери тугамайди. Операциядан сўнг беморни палатага ётқизадилар, шунда кўраверасан.

Ташқарига чиқдик. Отам шу яқин орадаги скамейкага чўкиб, бошини ҳам қилди. Мен эса бир дарахтнинг юзага чиқиб қолган илдизига ўтириб, танасига суяндим. Бирор нарса ҳақида ўйлаш юрагимга сиғмас, қоронғиликка тикилиб ўтиравердим. Касалхона денгизга яқин бўлганлиги сабабли чўккан сукунатни қирғоққа урила-

ётган тўлқинларнинг шовқини бузарди холос. Бир вақт қоронгилик қаъридан бир шарпа «лип» этиб чиқди-да, мен томон кела бошлади. У эғнида сори, елкасига сочиқ ташлаб олган ўрта ёшлардаги эркак экан.

— Гугуртинг борми?

Чўнтагимдан гугурт олиб, унга узатдим. У папиросини ёндириб, ёнимга ўтирди. Папиросини бир-икки марта босиб тортди-да, менга деди:

— Яқинларингдан бирортаси оғир бетобми?

— Ҳа. Ҳозир операция хонасига олиб кириб кетишди.

— Қанақа операция?

— Боласи ичида нобуд бўлганга ўхшайди.

— Бу ерда бир ўзингмисан?

— Йўқ, отам ҳам бор.

— Операцияга розилик беришдан олдин, Ковилагод-элла ибодатхонасига бориб садақа бериб келиш керак. Менинг хотиним ҳам туғиш вақтида ниҳоятда қийналди. Ҳамма уни операция қилмаса бўлмайди, деяпгандек бўларди. Шунда мен ўша ибодатхонага бордим-да, бир рупий садақа бериб, хотинимнинг мушкулини осон қил деб азиз-авлиёларга сизгидим. Қасалхонага келсам, хотинимнинг кўзи ёрибди. Сен ҳам бор, ҳали вақт эрта. Ибодатхона доим очиқ. Шу кўчадан тўғри борсанг, толасан.

У биз томон келаётган аллакимни кўриб қолди, гугуртимни бериб, ўрнидан турди:— Мен бораё энди. Қишлоқдан битта бемор олиб келгандик. Ҳалиги айтганларимни қил, ёдингдан чиқмасин!

У кетди. Сукунат қўйнида ўтирарканман, бирдан «Операция хонасида нима бўляпган экан?» деб ўйладим. Ниҳоятда чарчаб, асабларим қақшаганидан ўй суришга ҳам мадорим келмади. «Ҳақиқатан ибодатхонага бориб, сизгиниб келиш керак»,— дедим.

Отам мен кетганимда қандай ўтирган бўлса, шу кўйи қимир этмай, скамейкада ўтирарди. Қасалхонадан чиқиб, дарёга бориб чўмилдим. Сўнг ибодатхонага йўл олдим. Унинг дарвозаси очиғу ичкари хонаси берк экан. Ҳовлида ёниб турган лампани олиб, ибодатхона эшиги тагига қўйдим-да, чўк тушиб, Сомага соғлиқ ва умр тиладим. Сўнгги дуони ўқиб бўлишим билан назаримда шу яқиндаги бананнинг барглари қимирлаб кетгандек, худолар оҳу ноламни эшитиб, ўзаро шивирлашишяпган.

дек бўлди. Кўнглим анча тинчиди, умид билан касалхонага келдим.

Сомани палатага соат тунги учларда олиб ўтишди.

— Йўқ, йўқ. Беморнинг олдига кириш ҳозир мумкин эмас,— деб отам иккимизнинг олдимизни тўсди ҳамшира, Соманинг каравоти олдини тўсиқ билан бекитаркан.— Қачон мумкин бўлса, ўзим айтаман.

— Омон қолармикан, умид қилсак бўладими?— деди отам титроқ овозда.

— Шунинг учун ҳам операция қилдик-да,— деди ҳамшира.— Аммо жуда кўп қон кетди. Докторнинг айтишича, энди хавф-хатар ўтган эмиш. Худога шукур қилинглар.

«Хавф-хатар ўтди». Бу сўзлар қулоғим остида гўё ёқимли куйдай жараанглади. Бошимдан тоғ ағдарилиб, дунё кўзимга чиройли кўриниб кетди. «Хавф-хатар ўтди». Яна пликларимга куч, юрагимга қувонч доригандек бўлди. Тўлиб-тошиб куйлагим, учраган одамни бағримга босгим келди.

Бирдан юрагимга гулгула тушиб, ҳамширанинг ортидан чопдим.

— Бола қани? Тирикми?

— Унисини билмадим. Буни операция хонасидаги ҳамширадан сўраш керак.

Операция ҳамшираси столга энгашиб, алланималарни ёзиб ўтирарди. Мен билан бирга келган ҳамшира унга инглиз тилида алланима деди. Униси жавоб берди. Улар билан ёнма-ён турсам ҳам, ҳеч нарса тушунмадим. Сўнг операция ҳамшираси менга қараб:

— Биласизми, қандай тушунтирсам экан сизга, аҳволи жуда оғир эди. Агар болани сақлаб қолишга ҳаракат қилсак, онаси нобуд бўлиши мумкин эди. Ҳали ҳам ниҳоятда қийинчилик билан онасининг ҳаётини сақлаб қолдик.

Назаримда, муздёк қотиб қолган қўллар кўкрагимдан эзгандай бўлди-ю, ҳеч нарсани кўрмай, маст одамдек гандираклаб йўлакка чиқдим, ундан ҳовлига ўтиб, отам иккимиз доим юрак ўйноғида ўтирадиган ўтлоққа бориб қолганимни ҳам сезмадим. Дарахтга суяндиму кўзимни юмдим. Шу пайт кўз олдимда даҳшатли аланга орасидан кўзлари-ю оғзи юмуқ гўдак қиёфаси намоён бўлди. Мурғаккина гўдакни қутқараман, деб алангага ўзимни отсам ҳам, унга сира қўлим етмасди. Қанчалар

интилмайин, гўдак билан менинг орамдаги баланд дордан ўтолмасдим. Қийналганимдан инграрканмаң, кимдир елкамдан туртди. Чўчиб, кўзимни очдим. Қарасам, олдимда отам турарли.

— Яна Соманинг аҳволи оғирлашяпти. Сен шу ерда ўтир, мен бош врачнинг олдига бориб келай. Ҳамшира шундай деди.

Дарахтни ушлаб, аранг ўрнимдан турдим. Тонг отмоқда: Қасалхонанинг кўпчиликл деразаларидан ёруғ тушиб турипти. Хурмо барглариининг шитирини айтмаса, атроф жимжит.

Палатага энди қадам қўйган эдим, олдимдан ҳамшира чиқди.

— Беморингнинг аҳволи оғир. Иссиғи кўтарилиб, алаҳлаяпти. Йўқ, йўқ, киришга рухсат йўқ!— деди-да, тўсиқнинг пардаларини зичлаб тортди. Парда орасидан Сомага кўзим тушди. Унинг энгаҳигача қора адёл ёпиб қўйилган. Боши ёстиқда у ёқ-бу ёққа бориб келяпти. Лаблари шивирляпти ю, лекин гапларини англаб бўлмасди. Ҳамшира мени палатадан гўё итаргандек қилиб чиқариб юборди. Изтиробга тушиб, дарвоза олдига бордим-да, отамни кута бошладим.

Отам бир соатларда қайтди.

— Доктор қани?— дедим отамга олдимга яқинлашиши билан.

— Ўз вақтида бораман деяпти,— деди отам қўлларини ёзиб.

— Сома алаҳлаяпти, дедингми?

— Ҳа!

Соат саккиз яримда бош врачнинг автомобили кўринди. Мен, зора кўзи тушса деб, рўпарароқ жойга бориб турдим. Ҳар сафаргидек, доктор менга аҳамият ҳам бермай, ўтиб кета бошлади. Шунда юрак ютиб унга мурожаат этдим:

— Жаноб доктор, беморимизнинг аҳволи яна оғирлашиб қолди.

— Эрта азонда борган сенинг отангмиди?

— Шундай, жаноб.

— Ун учинчи палатамиди?— Шунинг деб бош врач Сома ётган палата томон кета бошлади. Энди Сомани кўришига имоним комил эди. Отам икковимиз дераза тагига бориб турдик. Бош врач билан яна бир врач Сома ётган тўсиқ орқасига ўтиб кетишди. Анчагача чи-

қишмади. Ниҳоят бош врач чиқиб кетди. Иккинчиси ҳамшира билан аллақандай асбобларни олиб, Соманинг олдига ўтиб кетди.

— Укол қилишяпти шекилли,— деди отам. Врачлар кетишгач, палатага кирмоқчи бўлдим. Бироқ ҳамшира йўлимини тўсиб, киритмади.

— Бемор ухляяпти. Безовта қилишнинг нима ҳожа-ти бор?!

Шундан кейин, йигирма еттинчи палатадаги таниш ҳамшира орқали Соманинг аҳволини билмоқчи бўлдик. У суриштириб кўришга ваъда берди. Орадан кўп ўтмай, у олдимизга келди. Докторнинг айтишича (буни унга ҳамшира айтипти), Сома операциядан кейин чангак бўла бошлабди. Яна такрорланиши мумкин эмиш. Аммо даволаса бўлармиш. Ҳозир Сомага ухлатадиган дори бериб, ухлатиб қўйиништи. Сўнг ҳамшира отамдан бош врачга ҳар сафар пул берган-бермаганлигини суриштирди.

— Албатта-да,— деди отам.— Шу бугун эрталаб ҳам йигирма беш рупий бердим.

— Тўғри қилгансан,— деди хурсанд бўлиб ҳамшира.— Бош врачга ҳар сафар унча-мунча бериб туриш керак. Энди мен борай. Агар яна ёрдамим керак бўлса, бажону дил. Тортинмай, айтавер.

Сома соат иккиларга яқин кўзини очди. Ҳамширанинг айтишича, аҳволи анча дуруст эмиш. Бироқ олдига бизни қўймади. Яхшиси унга апельсин олиб келинглар, деб менни дўконга жўнатди. Кечки соат тўққизларда Сомани яна оғриқ тутди. Алаҳлади, ўрнидан туришга ҳаракат қилди. Навбатчи ҳамшира телефонда докторни чақиргач, тонг отарга яқин уни тинчлантиришди. Эртасига ҳам, индинига ҳам ана шу аҳвол такрорланди. Тўртинчи кун аҳволи анча дурустлашди. Бешинчи кун чангак бўлмади. Бирпасга олдига киритишди бизни. Олтинчи кун Сома бизни жилмайиб кутиб олди. Олди-да узоқ ўтирмадик.

Энди анча кўнглимиз хотиржам бўлди, кечқурун уйга бориб келмоқчи бўлдим. Соат беш яримда автобусга ўтириб, соат саккизда уйга етиб олдим. Ҳовлига кирдим. Биз йўғимизда уй-жойга қараб турган Сиядорис Аййа ошхонадан чиқди ва алланима деб минғирлади-да, яна кириб кетди. Йўлда олган бир буханка нонни столга қўйдим. Тердан ҳўл бўлиб кетган қўйлагимни ечдим-да,

ошхонага кираверишга қўйилган скамейкага ўтирдим. Келганимга анча бўлса-да, Снядорис Аййа чурқ этмасди, ҳатто Соманинг авҳолини ҳам сўрамади. Назаримда нимадандир хафaroқ кўринарди. Юрагим сиқилиб, ўзим гап бошладим:

— Намунча кеч овқатланияпсан?

— Нега кеч бўларкан?.. Сома дурустми?

— Анча дуруст. Кеча бир оз гаплашдик.

— Синегаллик докторлар ҳам тузатишарди. Йўқ, қоник қилмай, инглиз докторларига олиб бординглар. Уй ва ерингизни гаровга қўйиб, касалхонага ётқиздинглар.

— Ҳеч нарсани гаровга қўйганимиз йўқ, отам қарзга пул топди.

— Менга қара, Вильсон, худога шукур, шу пайтгача жиннига чиққанми йўқ, эс-ҳушим жойида. Отанг икковинг кўп нарсани мендан бекитасанлар. Бутун қишлоқда миш-миш гап. Жойларингни уч юз рупийга гаровга қўйипсанлар-ку!.. Нафсиламрини айтганда-чи, Вильсон, агар сен бўлмаганингда бу уйга қадам босмаган бўлардим.

Мен индамадим. Снядорис Аййанинг баттар жаҳли чиқиб кетди.

— Отангга агар жойингни гаровга қўймоқчи бўлсанг, куёвимдан уч-тўрт юз рупий олиб бераман, деб бир неча марта айтдим. Куёвимнинг ўзи шундай дедди. Сенга ҳам Вильсон, яхши бўларди. Дэннэ Махата калит сўрагандаёқ бир нарсани сезувдим.

— Мен қаёқдан билай, Снядорис Аййа? Бу гапни сендан эшитиб турибман.

— Балки, сенинг бундан хабаринг йўқдир. Лекин бутун қишлоқ буни билади,— деди Снядорис Аййа анча ҳовуридан тушиб, олдимга бир тарелка гуруч қўяркан.

— Бу отангнинг иши, сенда айб йўқ.

Қорним очлигига қарамай, томоғимдан овқат ўтмади. Снядорис Аййа бўлса, гуручни пок-покиза тушириб:

— Отангда инсоф бўлса, бундай қилмаган бўларди. Кеча Дэннэ Махата: «Яна дўкон очаман деб ўйламанглар. Пиядасанинг молларидан олиб келиб сотинглар. Бунга Пиядаса сизларга ҳақ беради» деса бўладими. Бу гапни эшитиб Вильсон, ер ёрилиб, ерга кириб кетгудек бўлдим. Қара-я, келиб-келиб, ҳолимиз шу бўлдимми?

Нари-вери овқатландиму чарчаганимни баҳона қи-

либ, ерга буйра ташлаб, чўзилдим. Уй-хаёлим эса отамнинг еримизни гаровга қўйганида бўлди. Одам бўлайлик, деб озмунча уриндикми, а?! Қелиб-келиб, бизга азоб берган, пайимизни қирққанлар жойимизга эга чиқиб ўтиришса-я. Бироқ бўлак чорамиз йўқ эди-да! Ахир Сомачун уй-жойимизнигина эмас, ҳатто жонимизни ҳам беришга рози эдик. Бас, шундай экан, отамдан нега хафа бўламан. Ахир тақдирин азалдан қочиб қутулиб бўладими?

Сиядорис Аййанинг бу гаплари юрак-бағримни ўртаб юборди. Унинг бизга қилаётган яхшиликларини ҳолисанлилло деб ўйлардим. Бироқ у ҳам ўз нафси учун пайт пойлаб юрган экан. Шуларни ўйлаб ажриққа ағанардим, уйқу қаёқда дейсиз!

— Ҳа, уйқунг келмаяптими?— деди Аййа.

— Кўрмайсанми, чивин чақиб, ҳеч ухлатмаяпти.

Сиядорис Аййа олдимга келди:

— Отанг, Дэннэ Махатадан тўрт юз рупий олдим, дедди. Уч-тўрт кундан кейин куёвимни бошлаб келаманда, Махатанинг пулини қайтариб берамиз. Уй-жойингларни бўлса, куёвимнинг номига хатлатамиз. Отанг, менинг юзимни қилиб, йўқ демас.— Сиядорис Аййа бу гапларни анча босиқ оҳангда айтди.— Сўнг дўкон очамиз.

«Сиядорис Аййанинг бизга қилган яхшликларига шундай қилсак қила қоламиз-да», дедим ўзимча. Сиядорис Аййага бу фикримни айтувдим:

— Мен сенлардан бирон нима тама қиляпганим йўқ. Шунчаки ўз фикримни айтдим-да!— Раҳматлик онанг тириклигида отанг ерини сотмоқчи бўлганида ҳам йўл қўймагандим.

Чарчаганим биллиниб, кўзларим юмиллиб кетди, бироқ Сиядорис Аййа тинмай гапирарди:

— Келганингни эшитса, Дэннэ Махата эрта азонда югургилаб келади. Менинг гапларимни унга айта кўрма.

Эртасига қўни-қўшнилариинг гап-сўздан қочиб куни билан уйдан чиқмадим. Сиядорис Аййа кечроқ келаман деб, уйига кетди. Бекорчиликдан эшикни қия очиб қўйиб, ағанаб ётдим.

Бир пайт кўприк томондан гўнғир-гўнғир овоз эшитилди. Дэннэ Махата аллаким билан гаплашяпган экан. Эшикни ёпмоқчи бўлдимиз сезиб қолади деб, фикримдан қайтдим. Овозлар тинди. Эшик очилиб, қадам товушлари эшитилди. Эшикдан Дэннэ Махата кириб келди.

— Ҳа, Вильсон! Қелганингни билмапман. Сома қалай?

— Тузук. Докторнинг айтишича, хатар ўтиб кетганмиш.

— Бош врач ким экан? Ҳалиям ўша тамиллик докторми?

— Йўқ, бошқа одам. Яқинда келганмиш.

— Отанг қачон келади?

— Билмадим. Балки Сома тузалгач, бирга келишар.

— Ҳм... Сен-чи? Ўзинг Галлега яна борасанми?

— Ҳа. Эртага бормоқчиман.

— Пиядаса дўконидаги моллардан бир озини сизларникига олиб келиб қўймоқчи. Шунинг отангга айтиб қўй. Бунинг зарари йўқ. Тағин эсингдан чиқмасин-а, албатта айт.

— Отам рухсат этмас бунга,— дедим, бу гапга кўнгим келмай.

— Нега энди? Ахир сизлар бу молларни сотиб берсанглар сизларга ҳақ беради. Пиядаса бунга йўқ демайди. Барибир энди дўкон очолмайсизлар. Энди Пиядасага ёрдам беринглар.

Дэниэ Махата яна анчагача гапни айлантириб ўтирди. Рўйхуш бермаганлигимни сезиб, кетмоқчи бўлди. Қолган гуручни едим, яна бўйрага чўзилиб, Аййани кута бошладим.

Эртасига плантацияга бориб, номимни рўйхатдан ўчириб юборма, деб бошлиқдан илтимос қилдим. У кўнди. Соат ўн яримларда плантациядан келиб, дам олиб ўтирувдим, биров велосипедда уйимиз олдига келиб, бир-икки марта сигнал берди. Чиқмадим. Яна сигнал берди. Бир дақиқадан кейин остонада Реди Мудалали кўринди.

— Ҳей, Вильсон!

Туриб, олдига бордим.

— Ҳозироқ Галлега борармишсан. Отанг айтиб юборди. Соманинг аҳволи ёмонмиш.

— Нима бўпти унга?!— дедим лабларим титраб.

— Аниғини билмайману лекин отангнинг бош врач ҳузурига шошиб кетаётганини кўрдим. Менга: «Вильсонга бориб айт, тезроқ келсин», деди, холос. Ушанда соат тўққизлар эди. Эшитдим у олдингга югурдим.

Отам шошиб бош врач олдига кетаётган бўлса, демак Соманинг аҳволи ёмон экан-да. Негадир кўйлагим-

ни алмаштирдим, сўнг югуриб уйдан чиқдим-да, Жинадасага, кетганимни Снядорис Аййага айтиб қўй, дедим. Автобус соат ўн бир яримда жўнаркан, сабрим чидамай, йўловчи машинада бормоқчи бўлдим. Ишим ўнгидан келиб, мактабнинг олдига чиқишим билан юк машинаси йўлиқди. Соат ўн икки яримда Галлега етиб келдим. Қасалхона дарвозасидан киришим билан отамга кўзим тушди. У мени кутиб турган экан.

— Тинчликми?— дедим нафасим оғзимга тиқилиб.

— Аҳвол чатоқ, Вильсон,— деди отам қўл силтаб, палата томон кетаркан. Гап оҳангидан, Соманинг аҳволи оғир эканлигини билдим.

— Қачондан аҳволи оғирлашди?

— Кеча кечқурун бирдан иссиғи кўтарилиб, алаҳлай бошлади. Туш билан ўзига келмади. Бугун эрталаб эса томир уриши пасайиб кетди.

Отам дунёдан безган одамдек лоқайдлик билан зўр-базўр гапирарди.

— Докторлар нима дейишяпти?

Саволимга бўшашиб жавоб берди:

— Аҳволи ниҳоятда оғир эмиш. Агар эрталабгача бирор кори хол юз бермаса, тузалишига умид бормиш.

Кўзим тиниб, бир хил бўлиб кетдим, гўё кимдир елкамга бир қоп тош ортгандек гавдамни кўтаришга мажолим келмай қолди. Шу аҳволда палатага кириб бордим. Тўсиқ ёриғидан Сомага қарадим. Унинг кўзлари ярим юмуқ, кислород ёстиқчада нафас беришганидан бечора ниҳоятда қийналяпти. Юзидаги резина трубкини юлқиб ташламоқчидек бўляпти. Кўзларимга ёш қалқиб, аъзойи баданим бўшашиб кетди. Тагин ўзимни ташлаб юбормай, деб палатадан зўрға чиқиб кетдим.

— Нима қиламиз энди?— дейишга мажолим етди, скамейкада ўтирган отамнинг олдига бориб.

— Тонг отишини кутамиз, ўғлим. Докторлар қўлларидан келган барча чорани қилишпти,— деди бе-мажол.

Кечга бориб Сома янада оғирлашди. Нафас олиши қийинлашди. Ҳеч нарса ёрдам бермади. Яна бош врач олдига югурдик. Отам унга йигирма беш рупий узатди.

— Худо хайрингизни берсин, жаноб доктор,— деди отам ялиниб-ёлвориб.— Ҳар қанақа қилиб бўлса-да, шўрликка ёрдам беринг!

— Қўлимиздан келган ҳамма нарсани қилдик,— де-

ди доктор ўзига хос бўлмаган мулойимлик билан.—
Пулни олиб қўйинг. Керак бўлади.

Отам қанча қистамасин, доктор пулни олмади. Кета-
ётганимизда орқамиздан:

— Ахир сизлар будда мазҳабидаги одамларсиз. Ту-
ғилиш бор жойда ўлим ҳам ҳақлигини билишингиз ке-
рак,— деди.

Иккимиз орқамизга қайтарканмиз, кўзимизга ҳеч
нарсa кўринмасди. Отам касалхона ҳовлисида қолди,
мен эса палатага кириб кетдим. Сомага тинчлантиради-
ган укол қилишган экан. Ёнига бориб қўлини ушладим.
Кўзини очди-ю, аммо мени танимади. Аста қўлини қў-
йиб, чиқиб кетдим. Сўнг отам ҳам, мен ҳам бир неча
бор ёнига кирдик, Сома бошқа кўзини очмади. Тез-тез,
қийиналиб нафас оларди. Туни билан Соманинг ёнида
бўлишга рухсат беришди. Катта палатада фақат битта
лампочка ёниб турар, у каравотларни зўрға ёритарди.
Ҳамма тинч уйқуда. Фақат Соманинг тез-тез, оғир нафас
олиши жимлиكنи бузарди. Бир вақт кўзим қисилиб,
мудраб кетибман. Туш кўрибман. Тушимда Сома соға-
йиб, каравотда оипоқ кўйлақда ўтирганмиш. Сочларини
орқасига ёйиб ташлаган, менга қараб жилмаярмиш.
Энди ёнига ўтирмоқчи бўлган эдим, қаттиқ бақирикдан
уйғониб кетдим. Палата эшигида турган отам ҳамши-
рани бақириб чақиряпган экан. Сомадан айрилибмиз
дедим у ёримдан туролмай қотиб қолдим. Тиизаларим-
да мадор йўқ, қани энди қаддимни тутолсам, қайтиб
стулга ўтирдиму каравотнинг оёқ томонини маҳкам уш-
лаб ўкраб йиғлаб юбордим.

Отам Сомани Галледа эмас, бу анча осон кўчарди,
қишлоққа олиб бориб дафн қилмоқчи бўлди. Шу мақ-
садда қишлоққа телеграмма юбориб, машшоқлар билан
роҳибларни дафн маросимига таклиф қилди. Эрта би-
лан Соманинг жасадини қишлоққа олиб келдик. Келсак
Снядорис Аййа, Дэниэ Махата ҳатто Пиядасагача тай-
ёргарлик кўришяпган экан. Отамда бир юз йиғирма беш
рупий пул қолганди. Ундан эллик рупийсини автомо-
биль ҳақи билан тобутга берди. Ҳали уйга кириб кел-
масимиздан, бутун қишлоқ аҳли ёпирилиб келди. Олди-
мизга Дэниэ Махата келиб:

— Сен асло ташвишланма. Ҳаммасини ўзим тўғри-

лайман. Пул ҳам бераман, озиқ-овқат ҳам юбортираман,— деди.

Кета туриб отамга эллик рупий берди ва:

— Агар ул-бул керак бўлиб қолса, хабар қил,— деб қўшиб қўйди.

Сомани эртасига, яъни жума куни кечқурун дафн этмоқчи бўлди. Снядорис Аййа унга гўрни Давид ерининг энг овлоқ жойидан ковледи. Мен паришонхотир у ёқдан-бу ёққа бориб келардим.

Гунапалага телеграмма жўнатди. У бу сафар ҳам келмади. Тобутни Сома яшаган уйнинг ўртасига қўйишди. Эгнига оқ сори билан оқ кофта кийгизишди. Қўллари кўкрагига қўйиб, бош томонига чироқ ёқишди. Сомага қарадим. Назаримда у худди ухлаётгандек жилмайиб ётарди. Аъзойи баданим титраб, совуқ тер чиқиб кетди. Устига энгашиб, қўлимни юзига қўйдим, додлаб юбормаслик учун тезда чиқиб кетдим.

Дафн маросими соат тўртга мўлжалланганди. Машшоқлар келишди. Ноғоранинг бир маромдаги так-туки тобора зўрайиб, мотам маросимини янада ваҳимали қилмоқда эди.

Тобут қопқоғини ёпишдан олдин, отам:

— Ҳамма тобут ёнига келиб, марҳума билан сўнгги марта видолашсин,— деди.

Орадан бир неча дақиқа ўтгач, тобутни уйдан олиб чиқишди.

Қабр тепасига йиғилганлар марҳуманинг руҳига фотиҳа ўқишди. Сўнг еттита роҳиб овоз чиқариб пали¹ тилида дуо ўқиди. Уларнинг мунгли, йиғлоқи овози қалбимизни баттар чок-чок қилиб ташлади.

Отам иккимиз биринчи бўлиб қабрга икки ҳовучдан тупроқ ташладик.

— Марҳумага тақдири азалда дўзахга тушиш битилган бўлса-да, бизнинг дуоларимиз ижобат бўлиб, жаннат насиб этсин!— деб хитоб қилди роҳиблардан бири. Мен ҳам роҳибга қўшилиб, ўзимча, нариги дунёда Сома билан бирга бўлишни тилаб дуо ўқидим. Қабр тупроққа тўлди. Қалингина тупроқ қатлами бизни бир умрга Сомадан жудо қилди.

Қош қорайди. Отам иккимизни қабристондан Снядо-

¹ П а л и — будда мазҳабидагиларнинг кўпчилик китоблари ёзилган қадимги тил.

рис Аййа олнб келди. Келсак Дэниэ Махата овқат юбо-
ряпти. Отам ҳам, мен ҳам овқатга қўл урмай, бир бур-
чакда чурқ этмай ўтиравердик. Сиядорис Аййа кетгач,
чироқнинг пилигини тушириб, Соманинг хонасига кир-
дим. Сома ётган каравотга чўзилдим. Қўлларимни бо-
шим остига қўйиб, яқингинада бўлиб ўтган воқеаларни
бир-бир кўз ўнгимдан ўтказдим.

Соманинг дастлаб бизнинг хонадонга кириб келгани
шу бугунгидек эсимда. Унинг хиёл бўғиқроқ овози
қулоғим остида эшитилгандек бўлди. Дўконимизнинг
очилиш кунини у шундай овозда расмини чизишимни ил-
тимос қилганди. Катарагамада уни дастлаб бағримга
олганимда кечирган онларим ҳозиргидек ёдимда. Бо-
шимизга ғам-ташвиш тушганда у доим мени юпатар,
сабр берарди. У ишларимиз орқага кета бошлаганда
озмунча куйдимми?! «Эй худойим, нега бунчалар гуноҳ-
корман-а!» деганди у бир кунни менга. Ушанда унга
ачинганимни айтмайсизми?— Ҳалигача юрагимнинг бир
чеккаси жазилалайди. Унинг кўзларини, табассумини,
қадам ташлашларини эсладим. Бераҳм ўлим Сомани
орамиздан юлқиб кетди.

Эртасига Сиядорис Аййа келиб, у ёқ-бу ёқни йиғиш-
тирди. Отам иккимизнинг қўлимиз ишга бормасди. Кета
туриб, у менга, уч-тўрт кундан сўнг Панадурадан куёви
келишини аста айтди. Бу сафар унинг тапи менга унча-
лик оғир ботмади. Ундан дастлаб бу гапни эшитганимда
ўзимни қўйишга жой тополмагандим.

Эртасига отам бирдан Малидувага отланиб қолди.
Кетаётган вақтда ё кечқурун, ёки эртага эрталаб кела-
ман, деди. Чошгоҳга яқин Сиядорис Аййа келиб, бир оз
гуруч пиширди, тамадди қилдик. Яна у куёвининг кели-
ши ҳақида гап очди. Аммо мени бу нарсa сира қизиқ-
тирмасди. Аййа кетди. Ёлғиз қолиб сиқилдим. Соманинг
қабрига бордим. Янги қабр устида сўлинқираган хурмо
барглари сочилиб ётарди. Харсанг тош устига ўтириб
анчагача қимир этмадим.

Отам кечқурун қайтмади. Эртаси, индинига ҳам кел-
мади. Хавотирлана бошладим. Сиядорис Аййа ҳам ха-
вотирга тушди. Аммо у отамнинг келмаганига эмас,
куёви келиб, овора бўлишидан безовталана бошлади.

— Эрталабгача кўтамиз, келмаса бирор чорасини
тспармиз,— деди Аййа.— Отанг келмаса, нима қила-
миз-а? Эртага куёвини келмоқчийди.

Кечгача отамни ўйлаб, бошим қотди. Нима бўлганини унга? Наҳотки ғам-ташвиш юкини кўтаролмай, ўзини бир нарса қилган бўлса?

Барвақт ўрнимдан турдим. Остонага ўтириб, отамни кута бошладим. Чошгоҳгача кута-кута тоқатим тоқ бўлди, Сиядорис Аййаникига бормоқчи бўлдим. Сиядорис Аййа елкасини учуриб қўя қолди, холос:

— Бир нарса дейишга ҳайронман. Унча куяверма, отанг ёш бола эмас-ку, ахир. Бирор сабаб билан ушланиб қолган... Кечқурун куёвим келади... Нима қиламиз энди?

Уйга қайтаётганимда йўлда почтальон учради.

— Сенга откритка бор, Вильсон. Эшигинг берк экан. Бир кўнглим Дэннэ Махатага ташлаб ўтай дедиму кел, эртага келарман. деб кетаётган эдим.— Почтальон менга откритка берди.

Отамнинг дастхатини танидим, уни тезда ўқиб чиқдим:

«Плантациядан дуруст иш топдим. Кейинроқ батафсил ёзарман. Мени излама. Гунапаланинг олдига бор, инковнинг бирга бўлсаларинг, дуруст бўлади».

Откриткада адрес ҳам, имзо ҳам йўқ эди, фақат ёзилган вақти қайд этилганди, холос. Почтальон ортидан чопиб бордим-да, унга откриткани узатиб, сўрадим:

— Қаердан келган экан, айтиб бера олмайсанми?

— Ятагаладан келипти,— деди у откриткадаги штемпель маркасини синчиклаб кўриб.

Ятагалада катта-катта плантациялар бор эди. Отам ўшалардан бирига жойлашган бўлса керак, Демак, бу ёғи тинчлик экан. Лекин, отамнинг қишлоқдан кетиб қолганлигига ҳайрон қолдим. Сиядорис Аййаникига келиб, буни унга айтдим.

— Бўлиб ўтган воқеалар оғир туюлган унга. Шу сабабдан кетиб қолган... Уй-жойингларни меннинг номимга хатлаб олсак, ёмон бўлмайди. Шунда отанг ҳам қайтиб келади. Кел, кечқурун Дэннэ Махатаникига бориб, ишини бир ёқлик қиламиз,— деди Сиядорис Аййа, кетишга чоғланиганимда.

У ҳақ эди. Бечора отамнинг дурустроқ яшайлик деб, қилган ҳаракатлари чипакка чиқди. Бунинг устига Сомя ҳам у дунёга рихлат қилди. Бошига шунча мусибатлар тушган даргоҳни ташлаб кетганлиги учун отамга осон тутиб, уни маломатга қўймаслик керак. Бечора отам!

Қариган чоғида уни бегоналар орасида ёлғизлатиб қўймаслик керак. Мен яқинда отамнинг олдига бориб у билан бирга туришга аҳд қилдим.

Сиядорис Аййа қош қорайганда келди. Куёви ҳам кечроқ, соат тўрт яримларда келибди. У менга куёви олиб келган пирогнинг ярмини олиб кепти.

— Тезроқ бўл, вақт ўтмасин,— деб мени шоширди.

Дэниэ Махата бизни айвонида очиқ чеҳра билан кутиб олди:

— Келинлар, сизларни қайси шамол учирди?

Ишни тезроқ битириш ниятида мақсадга кўчиб:— Отам еримизни гаровга қўйиб, сиздан қарз олган экан, мен шу қарзни узмоқчиман. Жой Сиядорис Аййа номига ўтади,— дедим.

Дэниэ Махата гапимни диққат билан эшитди-да, тилсизламалик билан:

-- Вильсон, шунча пулни қаердан олдинг?— деди.

— Гунапала юборипти,— дедим тўсатдан.— Хатида ерни қайтариб ол, депти.

— Ҳали шунақа дегин?..— деди кулимсираб Дэниэ Махата, ишонинкирамай.

— Гап бундай, Вильсон,— гапида давом этди Махата.— Бегона одам олдида бўлса ҳам айтишга мажбурман,— деди у Сиядорис Аййага қараб.— Энди очиқчасига гаплашиб олайлик. Отанг менга ерни қайтариб олмаслик шарти билан сотган. Фақат сени бошқа ерга жойлашиб олгунингча, уйда туришингга йўл қўйишимни илтимос қилган. Мен бунга рози бўлгандим.

Бу гаплардан Сиядорис Аййа бир хил бўлиб ўтирарди.

-- Бугун отангдан хат олдим,— деди давом этиб Махата.— Ҳозир ўқиб, гапларимга ишонасан.

У уйга кириб, хат олиб чиқди.

— Хатни олгунимча, отангинг Ятагалага кетганидан беҳабар эдим,— деди Дэниэ Махата.

Буклоғлиқ кўк қоғозни қўлларим титраб олдим. Қоғозга тўрт қатор хат ёзилганди.

«Мен Ятагалада ишляпман. Еримни сотаётганимда айтган гапларим эсингдими, Махата? Вильсон жой топгунча, уйда яшаб туради, дегандим. Шуни қилсанг, менга унутилмас яхшилик қилган бўласан».

— Юр, Вильсон,— деб енгимдан тортди Аййа, хатни Махатага қайтариб беришим билан. Мен унга эргаш

дим. Уйгача чурқ этмадик. Аййанинг ғазабланаётганлиги турниш-турмушидан кўриниб турарди.

— Отангининг қилган ишини кўрдингми, Вильсон?!— деб бақирди Аййа уйга киришимиз билан.— Оппоқ сочи билан ёш боланинг ишини қипти-я!

— Отам ҳақида бундай дегани қандай тилинг борди!— дедим унинг гапини бўлиб.— Бу уй-жойни отамнинг ўзи қурган. Сотадими, сотмайдими, бу унинг иши.

— Нималар деяпсан, Вильсон!— бақириб юборди Сиядорис Аййа.— Йўқса акангни уйдан ким бездирди? Ўша аёлни деб бор буд-шудини елга совурган ҳам шу отангмасми? Акангининг нега уйдан кетиб қолганлигига ақлинг етадими? Аканг хотинини олиб кетгани келганида, жанжал қилгани ёдингдами? Хонадонларингда бўлаётган воқеаларни акангга мен ёзгандим.

Довдираб қолдим. Аййа баттар қизншарди:

— Бўлмаса, отанг нега сени Давиднинг кулбасига тиқиб қўйди? Тўсатдан сенга меннинг синглимни олиб бермоқчи бўлиб қолганлигига нима дейсан? Бор буди шудини сув текинга сотиб, ўша аблаҳни даволатишга сарфлади. Энди куёвимга нима дейман. Панадурага қайтиб кетавер, ердан қуруқ қолдик дейманми? Отанг аканг топиб келган пулни кўкка совурди, Вильсон,— деб гапида давом этди Аййа, бир оз жаҳлидан тушиб.— Ўзи уйдан чиқиб кетди, сен эса икки қўлу бошда сочинг билан қолавердинг.

Сиядорис Аййа менга қарамади, ҳатто хайрлашмасдан чиқиб кетди.

Мен ҳангу манг бўлиб, хона ўртасида туриб қолдим. Аййанинг гапларига ишонини ҳам, ишонмасликни ҳам билмай, у бу гапларни жаҳли чиқанидан айтаётган бўлса керак деб ўйладим. Ахир Сиядорис Аййа оғзим ошга етди деганда, йиқилган одамнинг аҳволига тушиб қолди-да! Унинг гаплари кўнглимга гулгула солди.

Ҳақиқатан ўшанда Гунапала Сомани олиб кетгани келганда нега отам билан ёжиллашиб, кетиб қолди? Орадан бир неча кун ўтгач, унинг менга ёзган жати-чи? Давиднинг уйига кўчиб, алоҳида яшай бошлаганимга суюнганида ҳам бир гап бор экан-да! Демак у отам билан Сомадан узоқроқда яшашимни истаган экан-да?!

Гарчи соат ўн ярим бўлса-да, қишлоқ оғуда, чироқлар ўчган, ҳамма ухларди. Булутлар орасидаги ой хира нур таратмоқда. Кўприк остидан сувнинг аста шалопла-

ши эшитилмоқда. Зинапояга ўтириб, пешанамни панжарага қўйдим.

Назаримда оёғим остидаги ер ўпирилиб, мени ўз қаърига тортиб кетадигандек бўлди. Ҳозир мени тирик сақлаб турган нарса Сомага бўлган муҳаббатим билан отамга нисбатан фарзандлик бурчим эди. Агар мен адашган-улоққан, келажакдан умиди йўқ одамдек кетсам, ана шу икки нарса менга далда бериши мумкин.

Зинапоядан тушиб, канал ёқалаб кетдим. Яқингинада шу ердан бахтли ва масъуд дамларни кечириб ўтмаганмидим? Аммо бахтим хаёлий экан.

Сайр қилиб анча ёзилдим. Уйга келиб, ухладим.

Эртасига кечгача хаёл суриб ётдим. Кеч соат етти яримларда кўприкдан автобус ўтиб кетди. Орадан бир неча дақиқа ўтмай, айвонда оёқ товушлари эшитилди. Кимдир уйга кириб, баланд овозда:

— Ҳой, ким бор?— деди.

Бу опам экан. Титроқ қўлларим билан жинчироқни ёқиб, ташқари чиқдим. Опамнинг ёнида Гунапала турарди.

Мени ўй-шубҳалар қийнаб қўйганлиги учун уларни кўриб қувониш ўрнига, ҳайрон бўлиб қолдим.

— Галледан бу ерга икки соатда етиб келибмиз-а,— деди Гунапала каравотга ўтираркан.

— Уст-бошимизни алмаштириб олайлик,— деди опам. Сўнг икковлари нарсаларини оча бошлашди. Мен гуруч қайнатгани ошхонага чиқдим.

— Овқатни ким қиляпти?— деди опам олдимга кириб.

— Мен қиляпман.

— Қани, у-буларингни менга кўрсатиб, ўзинг ошхонадан чиқ.— У ёқ-бу ёққа қараб, токчада қолган бир сиқим туруч билан мурчга кўзи тушди.— Ҳеч вақо қолмапти-ку! Сумкамдан пул олиб, дўкондан керакли нарсаларни олиб кел.

Опамнинг сумкасида яхлит эллик рупийлик билан бир пача ўн рупийликларни кўриб анграйиб қолдим.

Қайтиб келсам, гуруч пишяпган экан.

— Вой худо, алламахал бўлиб қолди,— деди опам хафа бўлиб.— Агар биз келмаганимизда, очингдан ўларкансан-да!

— Бир амаллаб кунимни кўрардим.

— Эй худо, орадан анча вақт ўтди-я,— дерди опам, яна ўзича алланималарни ўйлаб.

Гунапала уйдан чиқди. Аввалари ҳам ҳаммамиз ба-ҳамжиҳат бўлиб ўтирардик деган фикр бир зумда хаёлимдан ўтди. Аммо бунга анча вақт бўлган эди.

— Отам қачон кетди?— деди опам.

— Беш кун бўлди,— дедим опамга, буни қаёқдан эшитдикин, деб ўйлаб. Сўнг Сиядорис Айяа хат ёзиб, Гунапалага маълум қилган бўлса керак, деган фикрга келдим.

— Отамнинг кетганлигини сенга Сиядорис Айяа ёздими?

— Йўқ, отамнинг ўзи Гунапалага ёзипти,— деди опам.— Вақтинча кетдими ёки бутунлай?

— Отам менга Малидувага бориб келаман, деганди. Кеча Ятагаладан откритка олдим.

— Ана шу откриткадан кейин Гунапалага хат ёзган экан-да. Қаерга кетаётганлигини нега сендан яширди экан-а? Юбормайсан, деб қўрққанмикин?

— Билмадим.

— Боплабди. Уй-жойини гаровга қўйибдию, ўзи жуфтакни ростлаб қолипти-да,— деди опам жаҳли чиқиб.— Анави бузуқ қачон ўлди? Туғиб ўлдими?

— Операциядан кейин бир неча кун ўтгач, вафот этди.

— Шундай бўлиши керак эди,— деди опам.— Агар у тирик бўлганда, бу даргоҳга қадамимизни босмасдик.

Опамнинг гаплари қалбимни тилка-пора қилиб юборди. Додлаб юборишимга оз қолди. Рангим ўзгариб кетганини кўриб, опам:

— Ҳамма балони ўша бошлади. Унинг жатидан уйни ташлаб кетишга мажбур бўлдим,— деди.

Орага жимлик чўкди. Овқат вақтида ҳам индашмадик. Овқатланиб бўлиб, уйга кирдик. Шунда опам келиш сабабларини айтиб берди.

— Вильсон, сени олиб кетмоқчимиз. Ишга жойлаб қўямиз. Уй-жойимизни қайтариб оламиз. Пул тўплаб, яна дўкон очамиз ва аввалгидек шу жойда яшаймиз.

— Хоҳласанг ўзим ишлайдиган дўконга жойлаб қўяман,— деди Гунапала.

— Сиядорис Айяа акангга, отанг ер-жойини менинг номимга ўтказди, деб хат ёзипти.

— Кейин отамдан бошқача хат олдигу бу ёққа келдик. Гунапала хўжайинидан олти юз рупий қарз кўтариб келди. Қанчалар оғир бўлмасин, мен уларга ҳақиқатни очиб солдим:

— Уй ва ерни отам гаровга эмас, нақд пулга сотган.

— Нақд пулга сотган?!— опамнинг кўзлари ўйнаб кетди.— Қанчага сотган?

— Уч юз рупийдан ошиқроққа бўлса керак.

— Нега бўлмаса акангга хат ёзиб, ер ва уйни қайтариб ол, деб илтимос қилибди?— деди опам жиғибийрони чиқиб.— Хат қани?

У Гунапаланинг костюми чўнтагидан икки буклоғлиқ хат олди.

— Нима фойдаси бор, қўйсанг-чи,— деди акам опамни тишклантирмоқчи бўлиб. Опам хатни менга узатди:

— Мана, ўқиб кўр! Уй ва ерни қайтариб олинглар, деб ўзи ёзган-ку! Мияси ачиган чол... Лоақал онамнинг нарсаларини қайтариб олсак-чи?

Мен отамнинг хатига кўз югуртирдим.

«Кеча қишлоқдан кетиб, ҳозирча шу ерда тўхтадим. Уша куни менга айтган гапларингнинг ҳаммаси тўғри. Мен ҳақиқатан ҳам оилангни буздим. Тақдирда бори шу экан, мени кечир. Хаёлим Вильсонда. Ахир мен уни якка-ёлғиз ташлаб келдим. Агар қўлингдан келса, уй ва ҳовлини қайтариб олиб, укангни бағрингга ол. Яна сендан ўтиниб сўрайман, барча қилмишларим, менинг жатимга тортган азоб-уқубатларинг учун мени кечир!»

Шубҳаларимга ўрин қолмади, Сиядорис Аййа ҳақ бўлиб чиқди. Назаримда ҳозир ўзимни ташлаб юборадигандек, оёқларим жонсиз, танам карахт бўлиб қолган эди. Ён-атрофимдагилар етти ёт бегона одамлару ўзим бўлса соялар мамлакатига тушиб қолгандек эдим. Бир вақт ўзимга келиб, қулоқ солсам, опам ҳалиям ошхонада вайсаб юрган экан.

— Қани, қайтариб олиб кўр-чи... Найрангини қаранг. Сотиб-совиб, қочиб қолипти... Кўзларинг қаёқдайди, Вильсон? Наҳотки ҳеч нимани сезмаган бўлсанг? Отанг сенинг ғамингни ебди, бошлабди... Сиядорис Аййанинг хатини олиб, аканг келганида шунақанги бақириптики! «Ўзинг хотинни эпполмадинг, энди бурнингни суқма! Сома мен билан яшайди!» депти-я имонсиз.

— Қўй энди,— деб гапга аралашди Гунапала.— Фойдаси йўқ. Энди бу ерда ҳеч қандай илинжимиз қолмап-

га Демек, Вильсонни ояно кетамиз. Уша ерда бирон шига жойлаб кўямиз.

— Шунанга бўлишнинг билиб, уйдан кетиб қолгандим, — деди онам ҳамон аламдан тарқамай.

— Утганларини эслашнинг фойдаси йўқ, — деди опамни тинчлантиришга ҳаракат қилиб Гунапала. — Бундан кейин келажакни ўйлаш керак.

Отам билан Сомани қарғаб-қақшатаётган опамни тинчитиш осон эмасди. Унинг гаплари асло қулогимга кирмасди. Яна бошим айланиб, кўзим тинди.

Эртагаёқ Ратнапурга жўнамоқчи бўлдик. Ҳовлига жой солиб ётдим, аммо хаёл олиб қочиб, ухлолмадим. Қисқагина умримда шунчалар кўп ёлгон ва фирибга учрадими-а? Ахир Соманинг севгиси мен учун унутилмас хотира-ку! Бироқ ўша севги бўлганимиди ўзи? Афсус ва назомат ўтида қовриларканман, муштумни қисиб, агар эвватороқ бўни билганимда, отамни нималар қилган бўлардим, деб ғазабланардим. Бироқ тезда ғазаб ўрнини чидаб бўлмас азоб эгаллади. Ҳа, ҳамма нарса тамом эпти. Яккаю ягона нажот — бу ерлардан бош олиб кетиш. Униб-усган днёримдан, таниш-билишлардан йироқ бўлиш. Ўтмишни эсламаслик учун қочини, бошга тушганини кўриб яшайверини керак.

Туни билан шубҳалар гирдобиди тўлганиб чиқдим. Тонг ёришмасдан Ратнапурга бормай, бош оққан томонга кетишга қарор қилдим. Ишқилиб ўтмишни эслатадиган ҳар бир нарсадан йироқроққа кетсам, бас. Кўприкка, каналга, уй ҳамда ҳовлига бир назар ташладим. Ҳаммаси бояги-боягича: ҳозир қандай бўлса бир, икки, ҳатто уч йил бурун ҳам шундай эди. Бирдан назаримда негадир бошқачароқ кўринди. Балки ўзим ўзгаргандирман. Ҳовлидан чиқдим. Муюлишга бориб, қадамимни секинлатдим, орқамга ҳам қарамай, олға юрдим.

Кун чиққанда Удаламаттадан ўтиб, бошим оққан томонга кетавердим.

Кеча опам берган пулнинг қайтими ёнимда қолган эди. «Гуллар шалоласи» деб ёзилган автобусга чиқдим. Билет олдим. Бир вақтлар ўша жойга боришни орзу қилгандим. Ниҳоят бугун мана шу орзум ушалди.

Соат ўн бирларда машина мазилга етиб келди. Йўл айрилишидаги «Акурээсага» деган ёзувга кўзим тушиб, ўша томонга боришга жазм қилдим. Йўл-йўлакай кичкина бир дўконга кириб, бир оз тамадди қилдим.

Йўлда давом этиб, икки милча юргач, тепаликлар учради. Йўл бўйлаб сой оқарди. Хонадонлар орқада қолди. Баъзан нақ йўл бўйида чангалзорлар учрарди. Чирилдоқларнинг хониши авжида. Бирдан йўл четидаги текисланган жойга кўзим тушди. Унда битта кулба ҳам бор эди. Кулба дўкон ҳамда турар жой вазифасини бажарса керак. Яқинроқ бориб қарасам, кулбадан чангалзор томон ёлғиз оёқ йўл кетган экан. Ёнига тахтача қоқиб, унга: «Гуллар шалоласидаги оромгоҳга» деб ёзиб қўйилипти. Хайрон бўлиб қолдим. Сўқмоқ бўйлаб юрмоқчи бўлдим, бироқ орқамга қайтдим. Кулба остонасида бир мўйсафид одам турарди.

— Ҳой, қаёққа кетяпсан?— деди у менга баланд овозда.— Оромгоҳгами? Бугун у ерда икки кишини роҳибликка қабул қилишади. Бунақаси онда-сонда бўлади. Сен ўттиз цент сарфлаб, ёғ, гул ҳамда сандал таёқчаларидан олишнинг керак. Йўлда бундан бошқа дўкон йўқ,— деди у.

— Чангалзорда юриш хавфлими?— сўрадим ундан.

— Ёлғиз юриш албатта хавфли. Илло, қўлингда худоларга тортиқ қилиш учун сотиб олган гул ҳамда ёғ бўлса, чангалзорда юриш хавфли эмас. Бу нарсалар ҳар қандай бало-қазоларни дап қилади.

Чангалзорда ҳар қандай ҳодиса рўй бериши мумкин. Таваккал, дедим ўзимча сўқмоққа буриларканман. Мўйсафид кулбасига кириб кетди-да, бир оздан кейин сандал таёқчалари олиб чиқди. Мен қўлимни силкитиб уни тўхтатдим:

— Таёқчаларнинг ҳам, ёғнинг ҳам ҳожати йўқ. Шундоғам кетавераман.

Юз қадамча юрмай, қалин чангалзорга тушиб қолдим. Атрофга қараб юрагим орзиқиб кетди. Бир милча юрганимдан кейин, айрилишга чиқиб қолдим. Бир дарахтга қоқиб қўйилган стрелкага қараганда, оромгоҳга уч милча қолган эди. Яна уч миль. Сўкиниб, ағаниб ётган дарахтга ўтирдим. Оёқларим зириллаб оғирди.

Сал нафасимни рўстлашим билан нима қилиб қўйдим-а, деб кўнглимга гулгула тушди. Энди қаёққа бораман? Ёнига бундай қилиб қўйдим? Эс-ҳушим жойидами ўзи? Осмонга қарадим. Куёшдан мўлжаллаб, соат учдан ошганигини билдим. Нима қилай? Орқага қайтмайми ёки бошим оққан томонга кетаверайми?

«Йўқ, қишлоққа асло қайтиб бормайман. У ерда қи-

ладиган ишим йўқ. Кетиш керак», дедим-да, ўрнимдан турдим.

Қун ётишига яқин қолганлигидан уфқ алвон рангга кирди. Терадан тушиб, оромгоҳга кирдим. Хужралар четандан қурилиб, лой сувоқ қилинганди. Одам кўп. Бир хиллари ариқ бўйида манзил тутиб, фонарь ёқиб ўтиришар, бошқалари эса чироқ ёқиб қўйишганди. Бир тўда роҳиб ариқда таҳорат қилишди-да, хужраларига қайтишди. Ариқ бўйидаги тўнкаларда ўн бештача роҳиб чўк тушиб, қўлларини қовуштирганча худди буддага ўхшаб қимир этмай ўтиришарди. Бунни кўриб ҳангу манг бўлиб қолдим.

— Ўзоқдан келдингми?— дедим ёнимда турган одамга.

— Бэнтардан келдик,— деди у.— Бош роҳибнинг айтишича, роҳибликка ўтадиган икки киши ўз бошидан ўтганларини сўзлаб берармиш. Шунини эшитгани эрта-лабгача қолмоқчи бўлдик.

— Бу оромгоҳ анчадан бери борми?— деб гапга солдим уни вазиятни аниқроқ билиб олай деб.

— Ҳа, саккиз йилдан ошди. Бу оромгоҳдаги роҳибларнинг ҳаммаси дунёвий ҳаётдан безиб, ўзларини будда йўлига бахшида қилган одамлар. Мана шу бугунги ўзлари ҳақида сўзлаб бермоқчи бўлган икки янги роҳиб ҳам ҳаётдан безиб, абадий шу ерда қолишга аҳд қилган. Ўзинг кўр.— У роҳиблар ўтирган томонга бош ирғади.

— Бу жойни бош роҳиб қандай топганлигидан хабаринглар борми?— деди боядан бери гапимизга қулоқ солиб ўтирган ёнимдаги одам. Ўзи эшитган воқеани гапириб бермоқчи бўлди.

— Бир вақтлар шу бош роҳиб калутаралик бадавлат одам бўлган. Уйланган. Орадан бирор ҳафта ўтгач, шу жойга келиб, қаландарларча ҳаёт кечири бошлаган. Одамларнинг гапига қараганда, у уйланганидан икки-уч кун кейин хотинини дарёга чўмилтиргани олиб борган. Уни қистаб сувга олиб тушган. Шунда хотини гирдобга тушиб, чўкиб кетган. Қутқаролмаган. Шу сабаб бўлиб, туғилиб ўсган жойидан бош олиб чиқиб, ўрмонга келган-да, ҳу кўриб турган ерингга кулба қуриб, яшай бошлаган. Худди шинингдек, бошқа роҳиблар ҳам ҳаётдан азият чекиб, ўзларини худолар хизматига бахшида этган одамлар.

— Тўғри,— деб тасдиқлади менинг суҳбатдошим.— Ҳаммалари ҳам роҳибликни бўйнига олишдан олдин, бошидан ўтганларни ва нима сабабдан дунёвий ҳаётдан воз кечганликларини сўзлаб берарканлар. Жуда вақтида келган эканмиз-да,— деб сўзида давом этди у.— Икки кишининг ҳаёт саргузаштларини эшитамиз. Менимча, тўпланганлардан бир рупийдан олиб, у пулларни янги роҳибларга садақа қилсак, хайрли иш қилган бўлардик-да.

Кеч кира бошлади. Тепаликларнинг учларида ҳали қуёш нури жилва қилаётган бўлса-да, пастликда кеч кириб, қош қорая бошлади.

— Ўтиринглар. Ҳозир роҳибларни чақириб келамиз,— деди баланд овозда боя ёнимда ўтирган эркак. Одамлар шоша-пиша ўтиришди — кўпчилик ўзлари ола келган бўйраларга, мен эса майдон четидаги тошга ўтирдим.

Қош қорайиб, ой чиқди. Энг чеккадаги кулбадан қўнғироқ овози эшитилди. Сўнг олдинма-кетин йигирма чоғли роҳиб майдончага чиқди ва йиғилганларга қараб ўтиришди. Роҳиблардан бири, яъни, бугун ўз ҳаёти ҳақида сўзлаб берадигани алоҳида ажратилган жойга ўтирди. Улар пичирлашиб будда номига ҳамду сано айтиб, ибодат қилишди. Шундан сўнг янги келган роҳиб ўз бошидан ўтганларини, дунёвий ҳаётдан воз кечиб, ушбу оромгоҳга келишга нима мажбур этганлигини бамайлихотир сўзлаб берди.

— Биз уч киши яшардик: мен, онам ва синглим. Отам мен саккиз ёшга кирмасимдан ўлиб кетди. Отам ҳаётлигида бир ярим акр еримизга сабзавот экар, шунинг орқасидан тирикчилигимиз ўтиб турарди. Еримизнинг тўрт томонини Мэддэгама Ралахамининг ерлари ўраб олганди. У қишлоғимизнинг энг бообрў бойларидан эди. Отамнинг вафотидан кейин қишлоқда, отамнинг ўлимига шу Ралахами сабабчи, у Ратачамадан сеҳргар айтиб келиб, уни шу балоларга гирифтор қилди, деган миш-миш тарқалди. Отамнинг унга нисбатан ҳеч қандай ғарази йўқ эди. Отамдан кейин тирикчилик ташвиши онамнинг гарданига тушди. Қариндош-уруғларимиз ҳам биздан юз ўгиришди. Онам ўша пайтларда йигирма беш ёшларда эди. Ўғай ота болаларимга қай ота бўларди, деб, қайта турмуш қилмади.

Мен касалманд эдим. Ҳали-ҳали эсимда, онам бир

куни мени икки милча келадиган Вандурамбауга касал-хонасига опичиб ииёда ҳаллослаб олиб борган эди.

У еримизни Мэддэгама Ралахамига бериб, ўзи уникида хизмат қила бошлади. Опамнинг ҳам анча бўйи чўзплиб, Ралахами хўжалигида ишлай бошлади. Менга эса нимжонлигим учун онам ишлашимга рухсат бермади. Менга қолса ўз еримизга экиб-тикиб, шунинг орқасидан тирикчилик қилсак дердим. Онамга бу ҳақда айтсам, ҳали ёшсан, бунинг уддасидан чиқолмаймиз, Ралахамининг шунчалик қилаётган ғамхўрлигининг қадрига етмасак, нонтепкилик қилган бўламиз, деб туриб олди. Ёшим улгайиб, унча-бунчага ақлим етадиган бўлганда, онам Ралахами билан дон олишармиш, деган миш-миш қулогимга чалинди. Буни онамдан сўрамоқчи бўлдим. Шунда онам, ўламан саттор, бу бўлмаган гап, одамлар бўхтон қилишяпти, деб бўйнига олмади. Бунга мен ҳам ишондим. Кўп ўтмай, онамнинг қаршилигига қарамай, ерга ишлов бера бошладим. Орадан бир оз ўтмай, касал бўлиб, ётиб қолдим. Шу ётганимча уч ой ўрнимдан турмадим. Шу вақтда онам опамни Ралахамининг катта қизиникига малайликка бериб юборди. Мени даволатиш учун пул керак эди. Шу боисдан еримизни Ралахамига олти юз рупийга сотди. Бу менга қаттиқ таъсир қилди, яна ётиб қолишимга оз қолди. Кун билан уйдан чиқмай ўтирар, юрагим сиқилганидан арзимаган нарсага онам билан ёжиллашадиган бўлиб қолдим. Бу ишларга Ралахами айбдор дедим. У бошимизга тушган бахтсизликдан фойдаланиб, еримизни тортиб олди. Бир вақт опамдан хат келди. Опам, хатида уйдан кетишимга онамнинг Ралахамидан ҳомилдор бўлиб қолганлиги сабаб бўлди дебди. Унинг қизи опамни яна бошқа жойга жўнатмоқчи эмиш. Энди кўзим очилди. Бу хўрликларни фақат қон билан ювиш мумкин эди.

Ҳар куни соат тўққизда Ралахами бозорга ўтиб, ўн бир яримда қайтарди. Одатда, у деворимиз ёнидан ўтган ёлғиз оёқ йўлдан юрарди. Мен яшиқдан ханжарни олдим-да, аста уйдан чиқиб, бута орқасига яшириндим. Тахминан бирор соатлардан кейин қадам товуши эшитилди. Бу Мэддэгама Ралахами эди. Юрагим қинидан чиқиб кетай дерди. Ралахами келиб, ҳовлимизга кирди. Онам ётадиган хона деразасини тикиллатди. Бир оз ўтгач, уй эшиги аста очилиб, Мэддэгама Ралахами шип этиб ўзини ичкарига олди. Ҳушимдан кетиб қолай де-

дим. Ўзимга келгач, хапжарни улоқтирдим-да, жўнаб қолдим. Мен шу боисдан оромгоҳга келдим, бу ерда барча тортган ғам-аламларимни унутмоқчиман.

Одамлар тарқалиб кетди, мен ҳам бошимдан кечгалларни бирма-бир эсладим: хонавайронлик, Соманинг ўлими ва ниҳоят отамнинг хиёнаткорлиги, ахир у ўтмишимга ҳам, келажагимга ҳам оғу солди-ку! Бироқ шу кеча, умримда биринчи марта буни юрак ютиб, алам чекмай эсладим.

Бошимга тушган бу ғам-ташвиш пешонамда бор экан. Булар ортда қолди. Энди менга ғам-ташвиш чекмайдиган, ҳаёт икир-чикирларидан холи ҳаёт дарвозаси очилди.

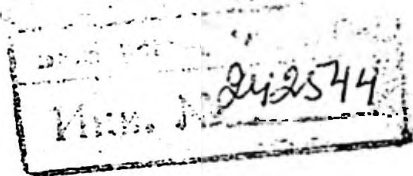
Мен бош роҳибга ҳаётим саргузаштларини сўзлаб бердим ва мени ҳам шу оромгоҳга қабул қилинлар деб илтижо қилдим. Роҳиб мени сой бўйига олиб бориб, сочимни олди-да, таҳорат қил, деди. Қирғоққа чиққанимда эғнимга роҳибларнинг сариқ ридосини кийдирди. Сўнг муқаддас китобдаги ушбу сатрларни ўқидим: «Мен ҳаётнинг бутун икир-чикирларини унутиб, бу ёруғ дунё ғам-ташвишларидан холи бўладиган жаннатга тушишни насиб эт, деб кечаю кундуз буддага сиғинаман».

Ой чиқди ва тепаликлар учини ёритди. Атроф маҳобатли ҳамда осойишта. Тунни мен бошқа роҳиблар қатори банан остидаги эски бўйра устида ўтказдим. Кўл вақтлардан бери биринчи марта тинч ухладим.

Ҳали тонг отмасдан уйғондим. Майин шабада эсиб ўтди. Шу дақиқада мен ўзимни эрта тонгда хурмо барглариининг шитири эшитилаётган ўз ҳовлимда тургандек ҳис қилдим.

Мен бир-бирига чирмашиб кетган банан новдалари орасидан кўкиштоб осмонга тикилдим. Инсон бошидан кечирган воқеа-ҳодисалар ҳам худди шу новдалар сингари чирмашиб кетгандек туюлди. Ана шу чирмовуқлардан қутулиб кетиш инсоннинг қўлидан келадими? Яна ўтмишимни эсладим: хонавайронлик, хасталик ва ўлим. Наҳотки буларни бир умрга унутолмасам?

Тонг бўзарди. Майин шабада баданнигина эмас, наинки қалбни ҳам эркалаб ўтяпти. Уримдан туриб ўтирдим. Қўлларимни ёзиб, хўрсиндим. Қуёш тобора ёлқин пур сочиб, қоронғиликни қува бошлади.

На узбекском языке

ГУНАДАСА АМАРАСЕКАРА

НЕВОЛЬНИКИ СУДЬБЫ

*Перевод с издания издательства „Художественная литература“,
Москва, 1971*

Редактор И. Қобилов
Рассом Ю. Габзалилов
Расмлар редактори М. Рейх
Техн. редактор Э. Санлов
Корректор Ш. Сатова

Босмахонага берилди 9/XII-75 й. Босишга рухсат этилди 6.II-76 й. Формати 84×108^{1/32}. Босма л. 4,5. Шартли босма л. 7,56. Нашр. л. 7,86. Тиражи 60 000. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома №144-75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдо-си ишлари бўйича давлат комитетининг 1-босмахонасида №3 қозоғга босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21. 1976 й. Заказ №888. Баҳоси 52 т.

